

Lovra Éva – Bereczki Zoltán
VAJDASÁG
ÉPÍTÉSZETE

VAJDASÁG V.

Szerkesztő:
Ördögh Tibor

A kötet megjelenését az Innovációs és Technológiai
Minisztériuma támogatta.

INNOVÁCIÓS ÉS TECHNOLÓGIAI
MINISZTERIUM

Lovra Éva – Berczki Zoltán

VAJDASÁG ÉPÍTÉSZE

Szerkesztette:
Ördögh Tibor

Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete
Szabadka, 2021

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
0. Római Birodalom	13
1. Az államalapítástól Pétervárad elestéig	21
2. A hódoltság ideje	45
3. A karlócai békétől a kiegyezésig	63
4. A dualizmus kora	105
5. A Vajdaság építészete és városépítészete 1918-tól a második világháború végéig	185
6. Az 1944-től 1974-ig tartó időszak alatt kibontakozó építészet és városépítészet	211
A kötet szerzői	235

Előszó

A Vajdaság építészetének feldolgozásánál a kutató szinte azonnal beleütközik abba a problémába, hogy a mai Vajdaság Autonóm Tartomány területe a történelem során jóformán sohasem képezett egyetlen egységet. A Duna és a Tisza közé eső Bácska átnyúlik a mai Magyarországra, a Tiszától keletre eső Bánát jelentős része és egykori központja, Temesvár ma Romániához tartozik, a Dunától délre eső Szerémség pedig, bár a Magyar Királyság része volt, a történelem nagy részében nem tartozott a szoros értelemben vett Magyarországhoz – Horvát-Szlavónországhoz sorolták, központi települései ma is Horvátországhoz tartoznak –, így az országgal foglalkozó történeti statisztikai, történeti földrajzi munkák nagy része nem is foglalkozik vele.

A vizsgált terület az elmúlt két évezred során szinte folyamatosan határterület volt, az azonban folyamatosan változott, hogy milyen ország, illetve birodalom határterülete. Ezeket a változásokat követte a településhálózat változása is. Az országos tendenciák itt vagy felerősítve jelentkeztek, vagy bizonyos korszakokban a terület sajátos különállásának következményeképpen nem is jelentkeztek. Egykor fontos települések süllyedtek jelentéktelenségbe (és tűntek el), más települések pedig szinte a semmiből váltak jelentőssé. Ezeknek a változásoknak a manifesztációja az építészet maga, a kötetben példaként bemutatott épületek így túlmutatnak önmagukon.

A terület építészetét ennek megfelelően az egyes korszakokon belül kiválasztott, fókuszpontokként használt emlékeken keresztül mutatjuk be. Mint minden áttekintő jellegű műnél, jelen kötetnél is erőteljesen szelektálni kellett a bemutatandó emlékek kiválasztása során. Elsődleges szempont volt, hogy olyan épületeket tárgyaljunk, amelyek (legalább részben) ma is állnak, és az adott korszakra jellemző formájukat (legalább részben) ma is őrzik. Szintén fontos szempont volt egyrészt a bemutatandó emlékek tipikussága, másrészt pedig egyedisége. A kettő csak látszólag zárja ki egymást. Ebből a szempontból a „tipikus” emlékek azok,

amelyeken egy adott korszak jellemzői bemutatathatók, így a kiválasztott emlékről elmondottak többé-kevésbé igazak a többi, hasonló korú és azonos funkciójú épületekre is. Az „egyedi” emlékek pedig azok a kiemelkedő épületek, melyek jelentősége túlmutat a Vajdaság határain (ilyen például az aracsi templom, a verseci plébániatemplom vagy a szabadkai zsinagóga). Ezeket a többinél részletesebben tárgyaltuk.

Az épületek meghatározó rendeltetése korszakról korszakra változott, így az egyes korszakok bemutatott épületei más-más funkciót töltöttek be (várak, templomok, köz- és lakóépületek, ipari épületek). A kötet nem törekszik, nem törekedhet teljességre: nem a Vajdaság építészeti értékeinek leltára (ehhez egy egész sorozat vaskos kötetre lenne szükség), hanem az építészetet mint a történelem lenyomatát próbálja megragadni, előzetes történeti földrajzi kutatásokra alapozva, intenzív terepmunkán keresztül, felvállalva, hogy nem tud minden egyes jelentős épületet bemutatni.

A téma tárgyalásához úgynevezett horizontális megközelítést alkalmaztunk. Az építészetet nem az egyes épületek felől közelítjük, hanem az egyes épületeket az adott korszak történelmének-társadalmának, az adott korszakban meglévő településhálózat, településhierarchia lenyomatának tekintjük.

A terület sajátos történelmi fejlődése miatt nem az építészettörténet szokásos, stílusok szerinti korszakolását használtuk, hanem olyan korszakhatárokat állítottunk fel, amelyek a településfejlődés szempontjából fontosak. Ennek megfelelően az alábbi korszakolást használtuk:

0. Római Birodalom
1. Az államalapítástól Pétervárad elestéig
2. A hódoltság ideje
3. A karlócai békétől a kiegyezésig
4. A kiegyezéstől 1918-ig
5. 1918-tól a második világháború végéig
6. Az 1944-től 1974-ig tartó korszak.

Az egyes korszakokból fennmaradt emlékmű mennyisége természetesen nem egyenletes, mégis több indoka van ennek a felosztásnak. Bár római emlékek alig vannak a területen, máig tartó hatása van a településhálózat kialakulásában annak a ténynek, hogy a Tetrarchia idején, 294-től itt volt a Római Birodalom négy fővárosa közül az egyik (Sirmium, ma Száva-szentdemeter/Sremska Mitrovica), és hogy itt húzódott (a Duna vonala mentén) a limes.

A birodalom bukása után a terület fokozatosan elnéptelenedett, és csak a magyar államalapítás után kezdett – az ország többi részéhez képest lassabban – benépesülni. A következő tárgyalt korszak ennek megfelelően az államalapítással kezdődik, és Pétervárad elestéig tart. A korszak elején lett a terület a Magyar Királyság vármegyerendszerének része, ekkor alakult ki a közigazgatás rendszere. A korszak végére ugyanakkor jelentős változások zajlottak le. A királyi vármegyék nemesi vármegyékké alakultak, és lezajlott az országban az a folyamat, amire a kutatók „urban boom”-ként hivatkoznak: kialakultak a polgársággal rendelkező városok; kialakult a szabad királyi városok, mezővárosok, falvak hierarchikus hálózata. A területünkön ugyanekkor már állandó fenyegetésként jelentkezett az Oszmán Birodalom, végül a törökök 1526-ban elfoglalták Péterváradot (mai Péterváradi vár/Petrovaradinska tvrđava). Ez az esemény a magyar középkor végét jelentő mohácsi csata közvetlen előzménye.

A következő korszakban a terület az Oszmán Birodalom része volt, betagozódva annak közigazgatásába, egészen 1699-ig, amikor a hódoltság korát lezáró békét éppen itt, Karlócán/Sremski Karlovci írták alá. A hódoltság, illetve az azt lezáró háborúk hatására mind ebből, mind az azt megelőző korszakból meglehetősen szegényes a fennmaradt emlékmű, de a terület a hódoltság alatt sem néptelenedett teljesen el. Korabeli leírások, térképek tanúskodnak róla, hogy a fontosabb városokban aktív élet zajlott. A hódoltság korszaka a fent említett, 1699-ben Karlócán aláírt békeszerződéssel zárult le. A későbbi Temesi Bánság területe ekkor még török uralom alatt maradt, és csak 1718-ban, a pozsareváci békével került a Habsburg Birodalomhoz.

A következő tárgyalt korszak a karlócai békétől a kiegyezésig tart. Ez az újratelepülés-telepítés, az újjáéledés időszaka. Az ország többi részéhez képest a területünkön ebben az időszakban komoly változások zajlottak le a közigazgatás rendszerében. A Mohács előtti időszakhoz képest jelentősen átalakult a vármegye-rendszer, a településhálózat.

A dualizmus kora, ahogy az egész országban, úgy itt is a nagy fellendülés korszaka. Az emlékanyag legnagyobb része ebből a korszakból származik. Kialakultak a városoknak a ma is ismert városközpontjai, főterekkel, vasútállomásokkal.

A kötetben ismertetett utolsó két korszak az első világháború végével kezdődik és 1974-ben ér véget, ezen belül a második világháború befejezése jelenti a korszakhatárt. 1918-ban lett a terület a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság része, 1974 pedig az új jugoszláv alkotmány elfogadásának éve. Jelképes jelentősége mellett azért választottuk ezt az évet a kötet záró dátumául, mert az építészettörténet tárgyalásához szükséges bizonyos távlat, hogy az irányzatok, épületek elfoglalják a helyüket a nagyobb egészben. A kortárs épületek elemzése már nem az építészettörténet, hanem az építészetkritika feladata.

Természetesen az épületek esetében nem lehet mellőzni az építészeti stílusokat. Minden főfejezet elején (kivéve a hódoltságot) röviden áttekintjük, hogy az adott korban mi volt a jellemző korstílus, az hogy jelent meg a területünkön, és mik a jellemzői. A stílus szerinti elemzés azonban egyik korszakban sem valósítható meg teljesen. A középkorból a fennmaradt emlékanyag mennyisége nagyon csekély. A reneszánsz a területen a török hódoltság miatt teljesen kimaradt. Az utolsó nagy korstílus, a barokk annál fontosabb, és nemcsak a mai Vajdaság területén. A barokk utáni stílusbesorolásoknak azonban jóformán csak a nagy középületek esetében van értelme. Egy zárt sorú beépítésű utcában lévő barokk városi lakóház általában alig különböztethető meg egy XIX. század végén épült társától, ahogy a kisebb plébániatemplomok zömének barokk stílusa is alig-alig változott a XVIII. század elejétől a XIX. század végéig. Az elemzést tovább színezi-bonyolítja, hogy

a korabeli Magyarországon a szecesszióknak is volt egy barokkos jellege, ilyen módon a provinciális barokk szinte összeér a tágabban értelmezett neobarokkkal. A régebbi építészettörténeti művek klasszicizmus-romantika-eklektika besorolása így mára meghaladottá vált (Kalmár 2001).

Az utcanevek szerb írásmódját a magyar utcanév mellett ott alkalmaztuk, ahol a magyar elnevezés által nem egyértelműen beazonosítható az adott utca.

Irodalomjegyzék

Kalmár Miklós (2001): *Historizmus, századforduló: a polgári építészeti kialakulása*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

0. Római Birodalom

A korszakra nulladik korszakként referálunk, mert az európai építészet történetének bármiféle tárgyalásánál a kontinens nagy részét meghódító Római Birodalom természetes kiindulópont, az origó; ugyanakkor a Vajdaság építészetére a hatása csak közvetett, nem mutatható ki közvetlen folytonosság. A kutatások a római kontinuitás három szintjét különböztetik meg: a lakosság folytonossága, a településhálózat folytonossága, a romok folytonossága. A területen az első egyáltalán nem merülhet fel, a települések elnéptelenedtek. A településhálózat folytonosságáról is csak részben ejthetünk szót, amennyiben a korábbi, római úthálózat részben fennmaradt, és így beszélhetünk olyan településekről, amelyeknek római előzményei vannak. Arra vonatkozóan, hogy a római városok, épületek romjai milyen állapotban voltak a honfoglalás idején, ma már nagyon nehéz következtéseket levonni.

A Vajdaság területének a Dunától délre eső része tartozott a birodalom területéhez, közelebbről Pannonia provinciához. Augustus seregei Kr. e. 12–8 között szállták meg a későbbi Pannonia egyes részeit, 103–106-tól Pannonia Inferior és Pannonia Superior tartományról beszélhetünk, a vajdasági területek az előbbi alá tartoztak. A III. század számított a térség virágkorának.

A IV. század elején Pannoniát négy részre osztották: Pannonia Prima (székhely: Savaria, a mai Szombathely, Magyarország területén), Pannonia Valeria (székhely: Sopianae, a mai Pécs, Magyarország területén), Pannonia Savia (székhely: Siscia, a mai Sziszek/Sisak, Horvátország), és Pannonia Secunda (székhely: Sirmium, mai Szávaszentdemeter/Sremska Mitrovica, Szerb Köztársaság területén). A század végén még zajlottak építkezések, de a római uralom a következő században elenyészett a területen. Ez nem jelentette a teljes elnéptelenedést, kisebb-nagyobb mértékben fennmaradtak római eredetű közösségek (romani), a legtovább éppen a Dráva–Száva közötti területen. Szávaszent-

demeterben/Sremska Mitrovicán a VII. század elejéről fennmaradt egy görög nyelvű felirat egy téglába karcolva: „Krisztus, mi Urunk, segíts a városon, taszítsd ki az avarokat, tartsd meg a rómaiak országát és e sorok íróját, Amen” (Szőke 1998, 258).

A római korban a vizsgált területen két fő útvonal húzódott. Az egyik birodalmi jelentőségű volt: Konstantinápolyt kötötte össze Rómával Sirmiumon keresztül. Ez az út délkelet felől Singidunum (a mai Belgrád/Beograd) és Taurunum (a mai Zimony/Zemun) között lépte át a Szávát, és Bassianaén (a mai Petrovce/Donji Petrovci közelében), Sirmiumon, Cibalaén (Szentillye/Ilici), Mursán (Eszék/Osijek, Horvátország) keresztül vezetett nyugat felé. Ennek az útvonalnak a mai Szerbia területére eső része hasonló a mai A3-as (E-70) út vonalvezetéséhez. A másik útvonal a limes-út volt, végig a Duna mentén. Ez délkelet felől Taurunumtól kezdődve egy sor erődítést érintett.

0.1. ábra: A terület a római korban

Forrás: [https://hu.wikipedia.org/wiki/Pannonia_\(provincia\)#/media/Fájl:Limes4-hu.png](https://hu.wikipedia.org/wiki/Pannonia_(provincia)#/media/Fájl:Limes4-hu.png), Putzger – Historischer Weltatlas, 89. Auflage, 1965; Westermanns Großer Atlas zur Weltgeschichte, 1978 alapján.

Sirmium csomópontként funkcionált. A fent említett, kelet-nyugati útvonalon kívül észak és dél felé is vezettek innen utak. Délre átkelőhely volt a Száván. A túlparton az út kettéágazott, az egyik útvonal a Száva mentén vezetett nyugat felé, a másik útvonal dél felé, Argentarián (ma Srebrenica, Bosznia-Hercegovina) át Salonába (Solin, Horvátország). Észak felé a limesnél lévő Malata-Bononia (a mai Bánostor/Banoštor) felé vezetett az út (nagyjából a mai 123-as út vonalán). Malata-Bononiával szemközt, a Duna túloldalán (már a Barbaricum területén) volt az Onagrinum nevű erődítés (a mai Begecs/Begeč területén), és a mai Bács/Bač helyén, szokatlanul mélyen a Barbaricum területén is volt egy kisebb római erőd (burgus).

Sirmiumot az első században alapították, és fokozatosan fejlődött mind területben, mind rangban: civitasból oppidum, majd colonia lett, a század végétől Pannonia Secunda fővárosa, majd 293-tól a négy részre osztott birodalom (Tetrarchia) egyik fővárosa lett, Trevorum (a mai Trier, Németország), Mediolanum (a mai Milánó, Olaszország), és Nicomedia (a mai İzmit, Törökország) mellett. Sirmium neve továbbélt a Szerémség/Srem és Szerém vármegye nevében. A modern település magyar és szerb neve is a III. század végén itt született keresztény vértanú, Szent Demeter nevét őrzi: Szávaszentdemeter, illetve Mitrovica (Dimitrovica).

A római kor városaiban a szakrális és szekuláris központok, kultusz- és reprezentációs épületek alkották a város magját. A provinciákban szabályos városokat alapítottak, amelyek igazodtak a helyi viszonyokhoz és a város feladataihoz. A városokat magas fallal építették körül, melyet több ponton tornyos kapuzatok törtek át. A város közepén volt a forum, amely a nép gyülekezőhelye volt, a teret a középületek és vallási épületek határolták: macellum (vásárcsarnok), curiák (a város vezetésének, szenátusának találkozóhelye), basilica (kereskedő- és bíraskodási csarnok, reprezentatív jellegű, többcélú középület), templomok és szentélyek. „Domitianus Palatinuma, amelynek a nevéből a palota szó származik, a birodalom hivatalos központja maradt Diocletianus 293/97-es

birodalmi reformjáig. A tetrarchák palotái (palatia) az új igazgatási fővárosokban – Nikomedia, Sirmium, Milano, Trier és York – a Palatinusról ismert tércsoportok és épülettípusok változatai” (Müller-Vogel 1993, 229). Rómában, a Palatinus-dombon álló palota tércsoportjai és épülettípusai a következők voltak: állami reprezentáció terei (palotakápolna, Aula Regia – díszterem, fogadóterem, vestibulum – előtér, triclinium – ebédlő), lakópalota, mellékterek (adminisztráció), kertes udvarok, oszlopcsarnokok/kiállítóteraszok/folyosók. A városokban megtalálható különleges épülettípusok közül meg kell még említeni a thermákat (fürdők) és a hippodromot. A hippodrom egy, a sarkainál teljesen lekerekített (félkör végződésű) elnyújtott téglalap alakú tér volt, a lovas és kocsiversenyek pályája.

Sirmium több lépésben érte el legnagyobb, IV. századi kiterjedését. Ekkor az egész várost erődítés védte körül. A falakon belül a legjelentősebb épület a palotakomplexum volt, szomszédságában egy nagyméretű hippodrommal. Ezen kívül több egyéb monumentális középület is volt itt, és minden bizonnyal egy fórum is, lakóépületeinek nagy része egyalakásos volt. A város lakóépületeinek nagy része egyalakásos volt. A luxusvillák a város déli részén, a Száva közelében voltak. A városfalakon kívül kikötő, necropolis (halottak városa – temető), elővárosok helyezkedtek el. A Száván állandó híd vezetett át. A településen több helyen láthatók római romok, azonban jellemző a városra, hogy a különböző korszakok épületállománya egymásra épült, rétegződött, így csak az emlékek egy részét tárták meg fel. A feltárt romok közül a legjelentősebbek a palota romjai, ezek főleg kiállítóépület készült (Sirmium Palatium Imperale, Pivarska/Sörfőzde 2.). A déli kerület városi házainak maradványai láthatók a Búza tér (Žitni trg) területén, és a városerődítés maradványai a Vuk Karadžić és Svetozar Miletić utcák közötti füves területen.

0.2. kép: Sirmium, a palota romjai a kiállítóépületben

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

0.3. kép: A Sirmium déli kerületében lévő kézműves-kereskedelmi negyed maradványai a mai Žitni trg területén (keleti térfal)

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

0.4. kép: A Žitni trg északi térfala 1965 körül (egykori Trg Bratstva i Jedinstva/ Testvériség-egység tér), képeslap

Forrás: Szerzők személyes archívumából.

0.5. kép: A mai Žitni trg, a római kori opus spicatum, a balszálka alakban rakott falazat maradványaival az előtérben (háttérben a délnyugati térfal és a Száva folyó hídja)

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

0.6. kép: *Sirmium*, egykori városerődítés maradványai a mai Vuk Karadžić és Svetozar Miletić utcák közötti területen

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

Irodalomjegyzék

- Jeremić, Miroslav (2016): *Sirmium. Grad na vodi*. Beograd: Arheološki institut, Beograd.
- Jovanović, Slobodan (1984): Műemlékek a Vajdaságban. *Műemlékvédelem* 28 (2): 97–106.
- Müller, Werner–Vogel, Günter (1993): *SH Atlasz. Építőművészet*. Budapest: Springer-Verlag.
- Korać, Miomir–Golubović, Snežana–Mrđić, Nemanja–Jeremić, Gordana–Pop–Lazić, Stefan (2014): *Roman Limes in Serbia*. Belgrade: Institute of Archaeology, Belgrade.
- Szende Katalin (2018): Towns and Urban Networks in the Carpathian Basin. In *The Art of Medieval Hungary*. 65–81. Roma: Istituto Balassi, Accademia d’Ungheria in Roma, Viella.
- Szőke Béla Miklós (1998): A korai középkor hagyatéka a Dunán túlon. *Ars Hungarica* XXVI (2): 257–319.

1. Az államalapítástól Pétervárad elestéig

A honfoglalás után a későbbi Vajdaság területének egy része: a Temestől délre fekvő mocsaras, homokos terület, a Dunától délre húzódó Tarczal-hegység (Fruška Gora), a Száva és a Duna köze sokáig lakatlan határzónának számított. E terület benépesülése csak az Árpád-kor végére érte el az ország belsőbb részeihez hasonló szintet.

A vizsgált korszakban a korabeli Magyar Királyságtól dél felé erős államalakulat nem volt folyamatosan jelen, az uralkodók így erre terjeszthették jogterületüket. Ennek hatására az ország (akkoriban nem pontosan definiált) határán olyan külön kormányzatok alakultak ki, amelyek hol szorosabban, hol lazábban kötődtek az uralkodóhoz. A déli határ mentén időlegesen meghódított területeken az uralkodók védelmi céllal úgynevezett bánságokat hoztak létre, de ezek nem tartoztak ténylegesen az országhoz, gyakran csak befolyási övezetnek voltak tekinthetők.

A közigazgatás középszintű egységei az országban a vármegyék voltak. Ezeket I. István (997–1038) kezdte el megszervezni, de a vármegyerendszer kialakulása hosszan elnyúló, a benépesülést követő folyamat volt. A vármegyék központját általában egy stratégiai jelentőségű vár alkotta. A vármegyék a korszak kezdetén királyi vármegyék voltak, majd a XIV. század végére átalakultak nemesi vármegyékké.

A határvármegyék külön jelentőséggel bírtak. Ezeknek a központi földvárjai az országból kivezető utak mellett voltak. I. István idején az ország 48 királyi vármegyével rendelkezett, ennek a fele határvármegye volt.

A korszakban Bács, Bodrog, Csanád, Csongrád, Keve, Szerém, majd az előbbieknél később kialakult Torontál vármegyék ezek legalább részben a mai Vajdaság területére, és Krassó vármegye egy kis része. Fontos szem előtt tartani, hogy a török hódoltság után a területen a vármegyék újjászervezése során a területük megváltozott, az újkori, azonos nevű megyék tehát csak részben egyeznek meg a középkori megfelelőjükkel.

A középkori településhierarchiában a legfontosabb helyek a királyi székhelyek voltak, ezeket követték a püspöki székhelyek, majd a vármegyeszékhelyek. Az általunk vizsgált területen királyi székhely nem volt. Bács részben püspöki székhelyként funkcionált a fő székhely Kalocsa mellett. A vármegyék megszervezésekor a székhelyként funkcionáló várak helyválasztásánál a stratégiai elhelyezkedés volt az elsődleges szempont. A vármegyék a területen a központjukként funkcionáló vár nevét viselték: Bács(vár), Bodrogvár, Csanádvár, Csongrádvár, Kevevár, Szerémvár, amelyek közül Csanád- és Csongrádvár a mai Vajdaság területén kívülre estek. A viszonyok változását jelzi, hogy ezeknek az egykor központi helyeknek a nagy része mára elenyészett. A tatárjárás (1241–1242) ebből a szempontból fontos mérföldkő: a tatárok főleg az ország déli régióiban több korábbi központot kifosztottak és elpusztítottak, és ezek egy része aztán már nem élelt központként újra. Példa erre Titel, Keve, Csanád, Csongrád.

A tatárjárás további hatása a városok megerősödése volt. A király felismerte a megfelelő védelem fontosságát, ezért a városoknak privilégiumokat biztosított a fejlődést és új települések alapítását elősegítendő. A XIII. századra a társadalom is átalakult, és a korábban kialakult településhálózat már nem elégítette ki a változó igényeket.

Átalakultak a vármegyék is királyi vármegyékből nemesi vármegyékké. Ezzel a székhelyek kevésbé lettek fontosak, mert bárhol tartható volt vármegyegyűlés. A városoknak ezért nem is állt érdekükben, hogy székhelyek legyenek, mert az érdekeik gyakran ellentétesek voltak a helyi nemesség érdekeivel. Erre a korszakra jogállás szempontjából kialakult a két legfontosabb várostípus: a szabad királyi város és a mezőváros. Fontos megjegyezni, hogy a mezőváros nem feltétlenül mezőgazdasági várost jelent. A „mező” szó itt a „kerített” város ellentétét jelenti, azaz szabadon álló, nem fallal kerített települést. A fő különbség a jogállásban van: a szabad királyi városok közvetlenül az uralkodó alá tartoztak, míg a mezővárosok az adott terület földesura alá, és a városfal építése a szabad királyi városok kiváltsága volt. Országos szinten nem lehet

általános szabályt találni arra, hogy melyik megyeszékhely erősödött meg és vált szabad királyi várossá, és melyik nem. A legtöbb nem, mert azok a megfontolások, amik a helyük kiválasztásában szerepet játszottak a X. és a XI. században (leginkább a védhetőség és a helyi presztízs), a XIII. századra elvesztették jelentőségüket: ekkorra a kereskedelem vált elsődlegessé. Országosan elmondható, hogy a régi vármegyeközpontok némelyike megőrizte szerepét mint helyi vásárokat tartó város és később mezővárossá fejlődött, mások falvakká váltak, néhány pedig lakatlanná vált a középkor folyamán. Ekkor a mai Vajdaság területén Bács valamennyire megőrizte szerepét (bár szabad királyi város nem lett belőle), Bodrogvár, Kevevár, Szerémvár elenyészett (Keve vármegye a hódoltsággal el is tűnt).

A városiasság egyik indikátora a XIII. század végétől a koldulórendek (Guzsik Tamás kifejezésével városi szerzetesrendek) jelenléte volt. A koldulórendi kolostorok elhelyezkedését vizsgálva kirajzolódnak az ország fő kereskedelmi útvonalai is. Ebből a szempontból fontos kiemelni újra Bács szerepét: a ferencesek egy korábbi templom átvételével kialakított itteni kolostora az ország legkorábbi ferences kolostorai közé tartozott. Tovább dél felé, már Szerém vármegyében Nagyolaszi (Francavilla, a mai Mandelos) kolostora állt a fontos, a Bizánci Birodalom felé közvetítő, már az Ókorban is meglévő kereskedelmi útvonal mellett, jóformán félúton az ókori Sirmium és Malata-Bononia között.

1405-ben, amikor Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) kibocsátotta a városi dekrétumát, a középkori urbanizáció nagy hulláma a korabeli Magyarországon már lezajlott, és kialakult a városok hierarchiája a szabad királyi városok és mezővárosok rendszerével.

I. Mátyás (1458–1490) az 1470-es években egyesítette a déli védelmi rendszert, 1476-ban a horvát-dalmát-szlavón báni méltóságot egyesítette, a védelmi rendszert pedig kelet felé az Al-Duna vidékéig meghosszabbította. Ennek irányítója az alsó részek főkapitánya címet viselte. Magyarország alsó részei fogalmába ekkor a Temesköz vármegyéi (Keve, Krassó, Temes, Torontál, Csanád, Arad), a Bácska (Bács, Bodrog és Csongrád), valamint a Tiszán-

túl három déli vármegyeje (Békés, Bihar és Zaránd) tartoztak; de volt, hogy kiterjedt Szerém, Pozsega és Valkó vármegyékre is. Az alsó részek főkapitányságának központja eredetileg Temesvár volt, és a méltóság és a kapcsolódó védelmi rendszer Nándorfehérvár eleste (1521) után is fennmaradt és 1566-ig működött.

A korszak végéről már egykorú térkép is rendelkezésünkre áll: ez a *Tabula Hungariae*, Lázár deák műve, a korabeli Magyarország legrégebbi fennmaradt ábrázolása. 1528-ból származik, a kor színvonalát meghaladó a pontossága. A térkép a településeket különböző módon jelöli – kis köröcske, házikó, torony, városfal és bástya –, ami első pillantásra úgy tűnhet, hogy a modern térképekhez hasonlóan az adott település fontosságát, súlyát jelöli, azonban a kutatások szerint ez csak korlátozottan igaz. A mai Vajdaság területén lévő települések közül mindenestre nagyobb betűvel jelzi Bácsot/Baç (Bachia), Péterváradot/Petrovaradin (Peterwardein), Titelt/Titel (Titel), Szalánkemént/Slankamen (Salankemen), és Versecet/Vršac (pontosabban a várat, Ersomló néven). Ezek a helyek valószínűleg valóban inkább hadászati jelentőségük, mint a településhálózatban betöltött szerepük miatt lettek kiemelve.

Kubinyi András kutatásai segítenek eligazodni a korszak végének településhierarchiájában. Az általa kidolgozott, részletes történeti statisztikai adatokon alapuló kritériumrendszer szerint lehetségessé válik az egyes települések hierarchiában elfoglalt helyének, centralitásának pontszerű értékelése (Kubinyi 2000, 13–15). Erre alapozva Kubinyi hét csoportra osztotta a centrális helyeket:

1. Elsőrendű (főbb) városok: 41–60 pont
2. Másodrendű városok: 31–40 pont
3. Kisebb városok: 21–30 pont
4. Közepes városfunkciót ellátó mezővárosok: 16–20 pont
5. Részleges városfunkciójú mezővárosok: 11–15 pont
6. Átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak: 6–10 pont
7. Jelentéktelen mezővárosok és központi funkciót ellátó falvak: 1–5 pont

A területünkön (a Szerémség kivételével, amivel Kubinyi könyve nem foglalkozik) a legmagasabb értékkel Bács rendelkezik, 30 pontjával a harmadik kategória (kisebb városok) legtetűjén helyezkedik el. A többi település a korszakban nem éri el a 21 pontot. A negyedik kategóriába (közepes városfunkciót ellátó mezővárosok) két város tartozik: Szond/Sonta (Bács vármegye, 18 pont) és Titel (Bács vármegye, 17 pont). Listaszerűen a kategóriák, pontokkal:¹

Harmadik kategória (kisebb városok):

1. Bács (Bács/Bač), Bács vármegye: 30 pont

Negyedik kategória (közepes városfunkciót ellátó mezővárosok):

2. Szond (Szond/Sonta), Bács vármegye: 18 pont

3. Titel (Titel/Titel), Bács vármegye: 17 pont

Az ötödik kategóriába (részleges városfunkciójú mezővárosok) az alábbi települések esnek:

4. Futak (Futak/Futog), Bács vármegye: 15 pont

5. Hájszentlőrinc (Szentlőrinc), Bodrog vármegye: 15 pont (elpusztult)

6. Keve, Keve vármegye: 14 pont

7. Czoborszentmihály (Zombor/Sombor), Bodrog vármegye: 13 pont

8. Érdsonlyó (Semlik, Versec/Vršac), Krassó vármegye: 12 pont

9. Szintarév (Zenta/Senta), Csongrád vármegye: 12 pont

10. Bodrog, Bodrog vármegye: 11 pont (elpusztult)

A hatodik kategória (átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak) települései:

11. Becse (Törökbecse/Novi Bečej), Torontál vármegye: 10 pont

12. Kanizsa (Rév-kanizsa, Törökkanizsa/Novi Kneževac), Csanád vármegye: 10 pont

13. Szabadka (Szabadka/Subotica), Bodrog vármegye: 10 pont

14. Aracs, Torontál vármegye: 9 pont (elpusztult)

15. Kiski(vásárhely) (Kusdin), Bács vármegye: 9 pont (elpusztult)

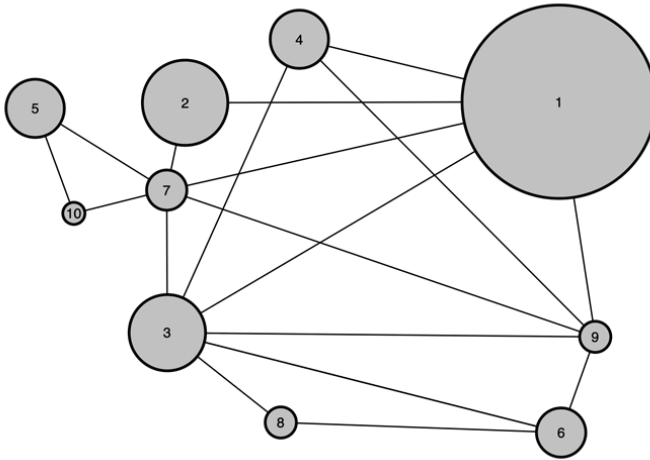
¹ Az 1.1. gráfon a nyolc vagy annál több pontot elért településeket jelöljük, ezért vannak ezek számozva a listában.

16. Újfalú (Egyedújfalú), Bodrog vármegye: 9 pont (elpusztult)
17. Apáti (Apatin/Apatin), Bodrog vármegye: 8 pont
18. Bazsalhida (Basahíd/Başaid), Torontál vármegye: 8 pont
19. Pancsal (Pancsova/Pančevo), Keve vármegye: 8 pont
 - Dienesfalú, Bács vármegye: 7 pont (elpusztult)
 - Becskerek (Nagybecskerek/Zrenjanin), Torontál vármegye: 7 pont
 - Küllőd (Küllőd/Kolut), Bodrog vármegye: 7 pont
 - Paraszti, Bács vármegye: 7 pont (elpusztult)
 - Perlek, Bács vármegye: 7 pont (elpusztult)
 - Barlad (Orlód/Orlovat), Keve vármegye: 6 pont
 - Beter, Bács vármegye: 6 pont (elpusztult)
 - Szenttamás (Szenttamás/Srbobran), Bács vármegye: 6 pont
 - Telek, Bács vármegye: 6 pont (elpusztult)
 - Vásárosvárad (Ópétervárad, Pétervárad-nak/Petrovaradin a Dunától északra lévő része, a mai Újvidék területén), Bács vármegye: 6 pont
 - Vaskapu, Bács vármegye: 6 pont (elpusztult)

Végül a hetedik kategória (jelentéktelen mezővárosok és központi funkciót ellátó falvak) települései:

- Arnat, Bács vármegye: 5 pont (elpusztult)
- Csika, Bács vármegye: 5 pont (elpusztult)
- Derzs, Bács vármegye: 5 pont (elpusztult)
- Gyála (Vízgyála), Bács vármegye: 5 pont (elpusztult)
- Nagyadorján (Adorján/Adorjan), Csongrád vármegye: 5 pont
- Tavankút (Felső- és alsótavankút/Gornji, Donji Tavankut) Bodrog vármegye: 5 pont
- Fonó, Bács vármegye: 4 pont (elpusztult)
- Csente, Bodrog vármegye: 3 pont (elpusztult)
- Györgye, Csongrád, olykor Bács vármegye: 3 pont (elpusztult)
- Pest (Újlakpest), Bács vármegye: 3 pont (elpusztult)
- Szentgyörgy (Nagyszentgyörgy), Bodrog vármegye: 2 pont (elpusztult)
- Szentmárton (Kőszentmárton), Bács vármegye: 2 pont (elpusztult)

1.1. gráf: A településhierarchia és a települések térbeli rendje. A gráf pontjainak mérete a centralitási pont szerint változik.

Forrás: Szerzők munkája, 2021

Az egyes települések számmal vannak jelölve: 1. Bács, 2. Szond, 3. Titel, 4. Futak, 5. Hájszentlőrinc, 6. Keve, 7. Czoborszentmihály (Zombor), 8. Érdsomlyó (Semlik, Verseç), 9. Szintarév (Zenta), 10. Bodrog, 11. Becse (Törökbecse), 12. Kanizsa (Révkanizsa), 13. Szabadka, 14. Aracs, 15. Kisdi (vásárhely) (Kusdin), 16. Újfalú (Egyedújfalú), 17. Apáti (Apatin), 18. Bazsalhida (Basahíd), 19. Pancsal (Pancsova).

Az 1.1. gráf Kubinyi adatai (pontjai és térképei) alapján ábrázolja a korabeli fontosabb települések hierarchiáját és térbeli kapcsolatait. A gráf pontjai a városok, méretük a Kubinyi-féle centralitás értékének felel meg. Az élek a városok elérhetőségi viszonyait mutatják. A grárról leolvasható, hogy a korszakban a központi elhelyezkedés önmagában nem jelentette azt, hogy a település a hierarchia élére került. Messze a legfontosabb hely Bács (30 pont), ahol öt él fut össze, míg a jóval kisebb jelentőségű Titelnél (17 pont) hat. Szond (18 pont) pedig a maga csupán két élével kicsit még meg is előzi Titelt. Ahogy korábban említettük, a gráfon a Szerémség települései nem szerepelnek, mert ezekkel Kubinyi nem foglalkozott, így nem lett volna problémamentes pontosan besorolni őket az ő rendszerébe. A Szerémség területén ekkoriban Ruma/Ruma, Szávaszentde-

meter/Sremska Mitrovica, Karlóca/Sremski Karlovci számítottak fontosabb helynek. A kötet későbbi gráfjain látszani fog, hogy ezek a települések a Duna mint természetes határvonal miatt kevésbé integránsan csatlakoznak a településhálózathoz, ez a középkorban sem volt másképp.

Az építészet szintjén a középkor két uralkodó stílusa Európában a román és a gótikus stílus volt. A román stílus nevét onnan kapta, hogy az ebben a korszakban emelt épületek római hagyományokat folytattak, de természetesen egészen máshogy, mint ahogy később a reneszánsz vagy a klasszicizmus nyúlt ezekhez az előképekhez. A román stílus, vagy másnéven romanika az első európai korstílus: a görög, római, hellenisztikus építészet Európán belül a Római Birodalom területére korlátozódott. A román stílusnak természetesen voltak helyi jellegzetességei, főleg azokon a területeken, ahol erős római építészeti hagyományok voltak, mégis ennek a korszaknak az épületei viszonylag jól felismerhetőek. A fő építészeti feladat a templom- és kolostorépítés volt, az uralkodó templomtípus pedig a bazilika. A bazilika ókori előképre visszanyúló építészeti forma: olyan nagyméretű középületet jelent, ami három vagy öt hajóból állt, és a főhajó a mellékhajók fölé magasodott. Maga a bazilika szó a mai jelentésével ellentétben nem funkciót, hanem épületformát jelölt: az ókori bazilikák nem is egyházi épületek voltak. A keresztény liturgia megkívánta a nagyméretű templomtereket, így átvette ezt az épületformát.

A román korban a bazilikális terek hajóit elválasztó pillérekön nyugvó árkádívek a római hagyományoknak megfelelően félkörívesek voltak, ahogy az (általában viszonylag kisméretű) ablakok kialakítása is (ennek köszönhette a stílus a régi német nevét: Rundbogenstil, azaz félköríves stílus). További jellemzője a korszak épületeinek a ritmikus külső és belső tagolás: ehhez falpillérek, oszlopokat, törpegalériákat használtak. Az ívsoros vagy fogsoros párkány a korszak legegyszerűbb épületein is megjelenik, ahogy legtöbbször a függőleges, falpálcás tagolás is.

A korszakban egész Európában különösen fontos volt a két nagy monasztikus rend, a bencés és a ciszterci szerzetesrend épí-

tőtevékenysége. Ők monostoraikat általában a városokon kívül alapították, olyan módon, hogy birtokaikból fenn tudják tartani magukat (a monostor elnevezés is erre utal: olyan, birtokokkal és gazdasági épületekkel is ellátott kolostoregyüttest jelent, ami képes volt az önfenntartásra).

A korabeli Magyar Királyság területén a legfontosabb egyházi építkezések természetesen a püspöki székhelyeken történtek. A korszak egyházszervezetében két érsekség volt (esztergomi, kalocsai), és nyolc püspökség: veszprémi, győri, egri, pécsi, erdélyi (Gyulaféhérvár), váci, bihari (Nagyvárad), csanádi (Marosvár). Ezek egyikének központja sem esett a mai Vajdaság területére, így székesegyház itt nem épült, annak ellenére, hogy a kalocsai érsek Bácsot is használta időnként székhelyként. A székesegyházak építészete azonban befolyásolta a területükön lévő építészetet, ahogy az a később tárgyalandó bácsi ferences templom ebből a korszakból származó szentélyén ma is látható.

Fontosak még a korszakban a nemzeti monostorok. A nagy nemzetségek előszeretettel alapítottak birtokukon bencés monostorokat, amiket aztán temetkezési helynek is használtak. Ezek általában a korszak legmagasabb színvonalán épültek fel. Bencés monostor volt a XIII. században Dombón/Rakovac (a háromhajós, három apszisos bazilikának jóformán csak az alapfalai maradtak fenn), és bár nincs róla okleveles adat, valószínűsíthetően bencés monostortemplom volt az aracsi templom is (Aracs/Arača), ami már átmenetet képez a gótika építészetébe. Ezekkel szemben a kisebb plébániatemplomok többnyire egyszerű egyhajós épületek voltak, általában félköríves szentéllyel.

A román korszakot követő nagy európai stíluskorszak a gótika volt. Ez az európai építészet történetében az egyetlen olyan korszak, ami nem, vagy csak nagyon korlátozottan használja az antik előképeket. Megjelenését konkrét épülethez és konkrét dátumhoz köthetjük: az első gótikus épület(rész) a Párizs melletti Saint-Denis bencés kolostortemplomának 1144-ben elkészült szentélye. A gótika két fő törekvése a magasba törés és a fény beengedése volt. E cél elérése érdekében az épületek tartószerkezetét vázrendszer-

ré redukálták, így alakultak ki a gótika formai-szerkezeti jellegzetességei: a csúcsív, a bordás boltozat, a külső támrendszer és a mérművek.

A Magyar Királyság területén a gótika több lépcsőben jelent meg, nagyjából a településeknél már tárgyalt hierarchiát követve: először a királyi építkezéseken (európai viszonylatban is viszonylag korán, alig fél évszázaddal Saint-Denis után), majd az érseki-püspöki építkezéseken és a szerzetesrendi építkezéseken. A világi építészetben a tatárjárás (1241–1242) utáni újjáépítés adott lökést a stílus elterjedésének. A szerzetesrendek szerepe ebben a korban megváltozott: a településeken kívül megtelepedő monasztikus rendek mellett megjelentek a korábban már említett, városinak is nevezett kolduló szerzetesrendek. Nekik, különösen a ferenceseknek egyre nagyobb szerepük lett a települések életében, és nagyszámú kolostoruk révén a gótika elterjedésében. A területünkön Bácsban átvettek egy román kori kápolnát, amit templommá bővítettek, valamint a gazdátlaná vált aracsi kolostort is ők vették át. Az egyszerűbb plébániatemplomok megjelenése is megváltozott, ha nem is jelentősen. Az alapelrendezés az egyetlen, téglalap alaprajzú hajóval és a hozzá kapcsoló, keskenyebb, alacsonyabb szentéllyel megmaradt, de a szentély ekkor általában poligonális, a boltozatok bordásak, ennek megfelelően megjelentek az épületek körül a támpillérek, és az ablakok is megnöttek és csúcsívesek lettek. Mindezek a jellegzetességek megfigyelhetők a szerémségi Marót/Morović erődített plébániatemplomán.

A középkor legfontosabb fennmaradt emléke a Vajdaságban a bácsi vár. A várkomplexum a Mosztonga patak egykori kanyarulatában, egy magaslaton épült fel. Egykor víz vette körül, de a Duna-Tisza-Duna-csatorna kiépítésével és a patak szabályozásával a víz visszahúzódott. A Tartományi Műemlékvédelmi Intézet (Újvidék) dokumentációja szerint a megmaradt épületek építésének idejét a mai napig nem sikerült tisztázni. Ennek elmentmondanak az írásos források: a várat 1192-ben említik először mint *Bachiensis castrum* (Györffy 1987a, 212), majd a Hunyadiak korában mint *Castrum Bachiense* (Csánki 1894, 135).

Építésének első fázisát az 1338 és 1342 közötti időszakra teszi Henszlmann Imre, aki 1870-ben püspöki támogatással kezdte meg a vár belső részének feltárását. „A bács-kalocsai érsekiség széke 1338-tól 1342-ig üresen állott. [...] E négy esztendő alatt épülhetett a bácsi vár” (Henszlmann 1870, 314). A ma már tényként kezelt Henszlmann-féle megállapítás szerint az Anjou I. Károly (Károly Róbert, uralkodott 1308–1342) utasítására indult meg az építkezés a Moszonga patak által körülvelt félsziget-szerű magaslaton, befejezésére pedig I. (Nagy) Lajos (uralkodott 1342–1382) trónra lépése után kerülhetett sor. Váradai Péter kalocsai érsek (?–1501) az épületet kerek saroktornyokkal erősítette meg, és késő gótikus stílusú kápolnát emeltetett hozzá. Levelezése szerint az érsek több időt töltött Bács várában, mint Kalocsán. Evlia Cselebi leírásából ismerjük, hogy a törökök 1527 (1529)-ben meghódították, az 1686-os felszabadulásig használták. A várat a 1704-ben II. Rákóczi Ferenc katonái felrobbantották, azóta hever romokban.

Bél Mátyás Bács várát a XVIII. század elején (1735) a következő jelzőkkel írja le: „hajdani pompás építmény”, „rútul romokban” (Bél 1982, 88). A vár, bár már Bél korában sem volt jó állapotban, mégis a XX. század folyamán indult rohamos romlásnak, állagmegőrzésére már a múlt évszázadban is tettek erőfeszítéseket. A vár újabb kori feltárásaira és állagmegóvására csak 1958–1959-től került sor, ekkor már Jugoszlávia területéhez tartozott, majd a (vajdasági) Tartományi Műemlékvédelmi Intézet folyamatos feladatává vált az állagmegőrzés. Bács területének kutatására és a fennálló ismeretanyag bővítésére 2006-ban indult a Bács évszázadai projekt, amelynek céljai között szerepel a kulcsfontosságú örökségvédelmi elvek gyakorlati alkalmazása és a fenntartható használat megteremtése. 2018-ban, a kulturális örökség európai évében a vár és környezete építészeti örökségének megőrzése projekt kapta az Europa Nostra Grand Prix-jét, mivel kivételes példája az interdiszciplináris együttműködésen alapuló örökségvédelemnek.

A vár részleges rekonstrukciójára is sor került. Egy 1697-ből származó, meglehetősen pontos akvarell-tus ábrázolás perspektivikusan mutatja a várat és a körülötte lévő települést,² ezen látszik, hogy míg a kápolnán volt magastető, addig a donjonnak nem volt ácsolt fedélszéke (szemben azzal, ahogy visszaállították), egy földémben végződik. A várat 1704-ben robbantották fel, így történelmileg nem indokolt a donjon mai megjelenése.

1.2. kép: Heyer Arthur: Bács vára (Bács vár romjai), a XIX. század vége

Forrás: Borovszky 1909, 79.

A külső várat alkotó sziget a mai napig felismerhető. A külső várfal jó állapotában megmaradt emléke a keleti kaputorony. A kisebb dombon álló belső vár szabálytalan négyszög-trapezoid alakú. Két déli sarkán kör alakú bástyák találhatók, ma részben romosan. Az északnyugati sarokban négyszögletű, ma szintén romos bástya található, az északkeletiben pedig a várkápolna

² L. jelen kötet 2.2-es ábráját a következő fejezetben.

maradványai. A köríves alépitményen – sarokbástyán – egyensúlyozó kis épület valószínűleg az épületegyüttes legdíszesebben kiképzett része volt. Ma megközelíthetetlen, egykoron az emeletes északi palotaszárny felső szintjéről volt elérhető. Poligonális szentélye a nyolcszög három oldalával záródik, gótikus, csúcsíves ablakainak csak a kőkeretei maradtak meg. Egykor kőbordás boltozata volt, erről az in-situ megmaradt boltozatindítások tanúskodnak. Kívülről a Magyar Királyság gótikus építészetében szokatlan, különleges, sarkantyúszerű támpillérek erősítik.

A bácsi vár legépebben fennmaradt része az öregtorony, a donjon. Masszív, ötszintes tömbjét a nyugati sarkában rejlő keskeny csigalépcső tárja fel. Ablakai jellegzetes gótikus kőkeretes-kőkeresztes szerkezetek. Egykoron gazdag kiképzéséről a belsejében kiállított középkori és reneszánsz kötőredékek tanúskodnak.

1.3. kép: A bácsi vár dél felől fotózva.

Balról jobbra: a délnyugati kerek sarokbástya, az északnyugati négyyszögletes sarokbástya, a kápolnatorony, az öregtorony.

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A korszak másik fontos erősítése a péterváradi vár. Maga az épületegyüttes jelenlegi állapotában már az újkorban épült, azonban történelmi jelentősége miatt fontos a középkori történetét ebben a fejezetben röviden tárgyalni. A vár történelme IV. Béla (1235–1271) idejéig nyúlik vissza, Tőrefi Péterről (Petur bánról), Gertrúd királyné, IV. Béla anyjának gyilkosáról kapta nevét. A családi birtokot 1235-ben a cisztercieknek adományozta, akik a vár tövében építették meg kolostorukat, s igyekezett őket javakkal ellátni. A tatárjárás után a kolostor elpusztult, s ezért a magas, sziklás részre építették új, mára elpusztult monostorukat, ami körül kialakult maga a vár.

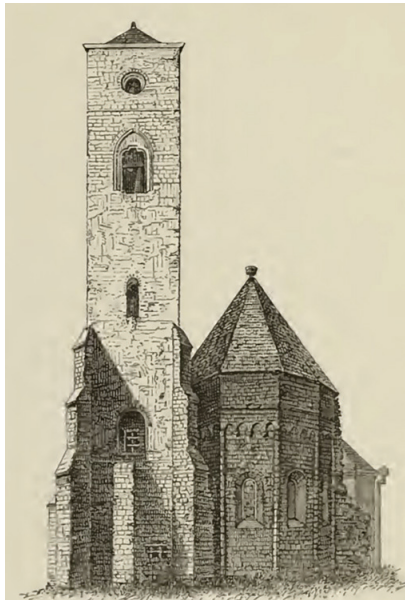
A péterváradi erőd jelentősége egyre nagyobb lett, ahogy nőtt az oszmánoktól való fenyegetettség. Mátyás király is sűrűn ellátogatott ide, hogy az ország déli határvidékének e központjában a délvidéki főurakkal a törökök elleni haditerven tanácskozzon. Itt kötött szerződést a Velencei Köztársasággal 1463-ban, s 1475-ben itt állapodnak meg a törökök ellen vezetendő hadjáratokról. A kalocsai érsek a XV. század második felében mind nagyobb részt vállaltak a déli határ védelmében. A várban a XV. század végén a Bácsnál már említett Váradi Péter érsek ideje alatt folytak nagyobb építkezések-megerősítések, de az érsek halála után abba maradt a vár további építése.

1526-ban, hosszú és többszörös ostrom után a vár elesett, s az ország belső kapuja védtelenné vált, a török szabadon benyomulhatott az ország belsejébe. Pétervárad eleste volt az előfutára a mohácsi vésznek.

Fontos, jó állapotban fennmaradt egyházi emlék a korszakból a bácsi ferences templom. Ez egy egyhajós téglapépület, szentélyéhez kapcsolódó karcsú, négyszögletű toronnyal. Legrégőbbi része a román stílusú szentély és a szentély előtti boltszakaszok. Ennek a korai templomnak az építési idejéről, építetőiről nem állnak rendelkezésre egykorú források. A ferences krónikákon alapuló, a XIX. században íródott rendtörténet szerint a templomos rend építette. Poligonális, a tízszög öt oldalával záródó szentélyének legközelebbi építészeti párhuzama a kalocsai második

székesegyház szentélye. Egy 1234-es pápai oklevél említi Bácsot egy, a kalocsai érsek által alapított ispotályt, egy 1263-as határjárás pedig Szent Jakab-titulusú templomot említi. Az ispotályokat ekkor előszeretettel ajánlották a zarándokok védőszentjének. A XIII. századi építési időt az épületrész stílusa is igazolja: a támfal nélküli, sarkain kör szelvényű faloszlopokkal rendelkező szentélypoligon, az ívsoros párkány, a viszonylag kicsi, félköríves záródású ablakok. Bizonyos források szerint a templom már 1316-tól a ferenceseké. Valószínűleg 1370-re tehető a torony építése, a ferences hagyományok szerint a szentély mellett. A hosszház bővítése valószínűleg a XV. század végén készült el. 1526-ban a törökök elpusztították Bácsot, 1533-ban már lakatlan és romos volt a kolostor. A bácsi vár csak 1543-ban került véglegesen török kézre, a templomot ezután mecsetté alakították. A déli kapu befalazásával létrehozott mihrabfülke ma is látható, ami tovább emeli az épület jelenkori jelentőségét.

1.4. kép: A bácsi ferences templom keleti homlokzata a XIX. század végén

Forrás: Henszlmann 1876, 141.

1.5. ábra: A bácsi ferences templom román kori szentélye és XIV. századi tornya dél felől fotózva

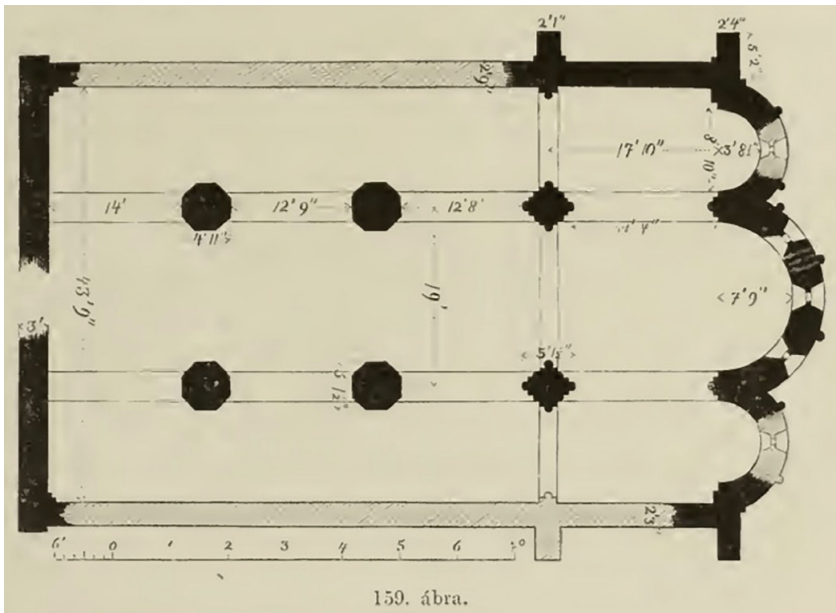

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A Törökbecse és Beodra között, a szántóföldön található aracsi kolostortemplom romjaiban is az egyik legfontosabb emléke a középkori Magyar Királyság építészetének. Építéséről, építtetőiről nem áll rendelkezésre egykorú adat. Az 1332/37-es pápai tizedjegyzék egyházas helyként említi, de amikor 1378-ban a ferencesek engedélyt kértek XI. Gergely pápától a templom átvételére, írásba foglalták, hogy nem tudni, kit illetnek meg a romos temp-

lom kegyúri jogai. A legvalószínűbb feltételezés, hogy a templomot a bencések építették, valószínűleg a tatárjárás előtt. Stíluskritikailag a Magyar Királyság legkorábbi gótikus építkezéseivel, az esztergomi és a kalocsai második székesegyházzal rokonítható. Építészeti legközelebbi párhuzama a vértesszentkereszti bencés apátság, ezzel még a belső támszerkezete is megegyezik. Az északi mellékhajó keleti boltmezője fölötti tornyát a ferencesek építették, a ferences szokásoknak megfelelően a szentély mellé, Bácsához hasonlóan, azzal szinte egyidőben.

1.6. ábra: Az aracsi templom alaprajza

Forrás: Henszlmann 1876, 105.

Az aracsi templom háromhajós bazilika, mindhárom hajójának végén egy-egy félköríves apszissal. Apszisai negyedgömbkupolával fedettek, hajói eredetileg keresztboltozatosak voltak. Nyugati oromfalát nagyméretű rózsablak törte át. Építőanyaga a bácsi ferences templom legkorábbi periódusához hasonlóan alapvető-

en téglá, a fontos helyeken faragott kő elemekkel. A mellékhajók hevederívei fölött a zsámbéki templomhoz hasonlóan támívek hordták a főhajó oldalnyomását, ezeket a támíveket eredetileg valószínűleg eltakarta a mellékhajók félnyeregtejeje.

1.7. kép: Az aracsi templomrom ortofotója észak felől

Forrás: Szerzők munkája, 2021.

A templom restaurálása jelen kötet írásakor a magyar és a szerb állam együttműködésében napirenden van. Remélhetőleg ez a kiemelt jelentőségű emlék a tárgyban 2013-ban Zentán tartott konferencia záródokumentumaként megfogalmazott ajánlások figyelembevételével fog megújulni, különös tekintettel az alábbi kijelentésre: „amennyiben statikai okok nem állnak fenn, a romot érintő építészeti beavatkozások (rá- és hozzáépítések) elkerülendők: a restaurálás helyett a konzerválás és károsodás nélkül visszafordítható érvényű beavatkozások ajánlottak” (Biacsi–Raffay–Tüskés 2018, 273).

1.8. kép: Az aracsi templomrom északnyugat felől fotózva

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

1.9. kép: Az aracsi templom hosszháza az apszissal

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

1.10. kép: Aracsi templom belső homlokzata a faragott oszloppal (részlet)

1.11. kép: Faragott figurális oszlopfő

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

1.12. kép: Az aracsi templom apszisa (külső homlokzat)

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

Irodalomjegyzék

- Bak Borbála (2008): *Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig*. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete.
- Barral i Altet, Xavier–Lövei Pál–Lucherini, Vinni–Takács Imre szerk. (2018): *The Art of Medieval Hungary*. Roma: Istituto Balassi, Accademia d’Ungheria in Roma, Viella.
- Bél Mátyás (1982): Bács-Bodrog vármegye. In *Helytörténeti források és szemelvények a XVIII–XIX. századból*. 69–92. Budapest: Bács-Kiskun Megyei Levéltár.
- Biacsi Karolina–Raffay Endre–Tüskés Anna szerk. (2018): *Aracs. A Pusztatemplom múltja és jövője*. Újvidék: Forum.
- Bori Imre (2004): *Ezredéve itt. Délvidéki olvasókönyv*. Újvidék: Forum.
- Borovszky Samu szerk. (1909): *Bács-Bodrog vármegye*. Országos Monografia Társaság.
- Csánki Dezső (1890): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 1*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Csánki Dezső (1894): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 2*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Cselebi, Evlia (1908): *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. II*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Fügedi Erik (1972): Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. *Századok* 106 (1): 69–95.
- Györffy György (1987a): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 1*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Györffy György (1987b): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 2*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hajdú Mihály–Molnár József (1978): *Az első magyar térkép helynevei*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkuató Munkaközössége.
- Henszlmann Imre (1870): Bács. *Archeologiai Értesítő* 3 309–315.
- Henszlmann Imre (1876): *Magyarország ó-kereszttyén, román és átmenet stylű mű- emlékeinek rövid ismertetése*. Budapest: Egye-

- temi Nyomda.
- Horváth Alice (1982): Adatok Bács ferences templomának és kolostorának építéstörténetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* 31 (3): 174–181.
- Jovanovič, Slobodan (1984): Műemlékek a Vajdaságban. *Műemlékvédelem* 28 (2): 97–106.
- Katona István (2001): *A kalocsai érseki egyház története. I.* Kalocsa: Kalocsai Múzeumbarátok Köre.
- Kubinyi András (1972): A magyarországi városhálózat XIV–XV. századi fejlődésének néhány kérdése. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 19 39–56.
- Kubinyi András (2000): *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén.* Szeged: Csongrád Megyei Levéltár.
- Lakatos Bálint (2013): Lázár deák Tabula Hungariae-jának (1528) helyrajza és a késő középkori úthálózat. In *Archivarium historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára.* Budapest: Magyar Levéltárosok Egyesülete.
- Marosi Ernő (1994): A koldulórendi építészet Magyarországon. In *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok.* 39–60. Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal.
- Marosi Ernő (2018): Az aracsi templom, kortársai között. In *Aracs. A Puszta templom múltja és jövője.* 19–45. Újvidék: Forum.
- Nagy Sándor (1974): *Dombó.* Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Raffay Endre (2005): *Az aracsi templomrom.* Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Sisa József–Wiebenson, Dora szerk. (1998): *Magyarország építészetének története.* Budapest: Vince Kiadó.
- Szende Katalin (2018): Towns and Urban Networks in the Carpathian Basin. In *The Art of Medieval Hungary.* 65–81. Roma: Istituto Balassi, Accademia d’Ungheria in Roma, Viella.
- Takács Miklós (1989): *A bélakúti/péterváradai ciszterci monostor.* Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Toman, Rolf (1998): *Román stílus: Építészet, szobrászat, festészet.* Budapest: Vince Kiadó.

Vapa, Zoran szerk. (2018): *Cultural Heritage – How to Preserve and Use. Centuries of Bac Contribution*. Novi Sad: Provincial Institute for the Protection of Cultural Monuments Petrovaradin.

2. A hódoltság ideje

1526-ban I. Szulejmán elfoglalta Péterváradot/Petrovaradin, a szerémségi várakat és Eszéket/Osijek, 1541-ben Budát. A török közigazgatás vilajetekre és azokon belül szandzsákokra oszlott. A mai Vajdaság területén három vilajet osztozott: a budai (a Dunától délre), az egri (a Duna és a Tisza közötti részen) és a temesvári (a Tiszától keletre). A budai vilajetet már Buda elfoglalásakor létrehozták, a temesvárit 1552-ben, az egrit 1596-ban. Egy szandzsák központja sem esett a mai Vajdaság területére: a Duna és a Tisza közötti rész a szegedi szandzsákhoz tartozott, a Dunától délre eső rész a szerémihez, a Tiszától keletre eső rész a csanádi és a temesvári szandzsákhoz.

A közigazgatás szandzsáknál kisebb egysége a náhije volt. A vizsgált területen náhije-központ volt Becsej (Óbecse/Bečej), Beckserek (Nagybecskerek/Zrenjanin), Galat (Nagykikinda/Kikinda közelében, elpusztult), Szobotka (Szabadka/Subotica), Zombor (Zombor/Sombor), Bács (Bács/Bač), Titel, Pétervárad (Pétervárad/Petrovaradin), Mitrovica (Szávaszentdemeter/Sremska Mitrovica), Pancsova (Pancsova/Pančevo), Semlik (Versec/Vršac). Feltűnő, hogy a központok ezen listája más, mint a középkori volt. Korábbi fontos helyek nem szerepelnek, ugyanakkor megjelennek olyan települések, amik az előző korszakban nem tartoztak a legfontosabbak közé, de jelentőségüket a mai napig megőrizték, sőt növelték (például Nagybecskerek vagy Szabadka). A mai Óbecse/Törökbecse esete is említésre méltó ebből a szempontból. A középkori forrásokban Becsej/Becse néven a mai Törökbecsét említik. Óbecse mint vár és város a hódoltság alatt nőtt túl jelentőségében a későbbi Törökbecsét.

A korszakból elenyésző számú épített emlék maradt fenn, de a települések képéről egykorú írásos és rajzi forrásokkal is rendelkezünk. Evlia Cselebi (Evliya Çelebi) török utazó 1664–1666-os útleírása tárgyalja a területet, és a bécsi Kriegsarchiv gyűjteményében található egy, a háborúhoz kapcsolódó térkép-

sorozat 1697-ből, ami meglehetősen részletes, épületszintű ábrázolásokat tartalmaz városokról.¹

Cselebi a városok közül a területen Zombort, Bácsot, Futakot/Futog, Zentát/Senta, Szabadkát, Becskereket, Titelt, Versecet, Péterváradot, Karlócát/Sremski Karlovci és Mitrovicát tárgyalja. Leírásai forrásértékűek, ezért a legfontosabb megállapításait az alábbiakban idézet formájában átvesszük. Amelyik település rajza szerepel az 1697-es térképszelvényeken, azt Cselebi leírása után összevetjük a leírással.

Zombor vára és városa: „Építője Német- és Magyarországnak királya, István király volt. A régi időben nagy város volt; az építési művek nyomai néhány helyen mostanában is láthatók még. Szulejmán khán vezírei közül Pertev pasa vette ezt el az ellenség kezéből. Vára Szeged szandsákságának területén, egy nagy síkság nyugoti részén, négyszögű, palánkaszerű erős vár. Belső vára csupán egy téglaeépítkezésű toronyból áll s benne a parancsnok lakásán kívül más nincs is. E torony kapuja előtt az árkon túl Szulejmán khán dsámija és fürdője van, de csupán kicsiny, keramit tetejű dsámi, a melyen túl van a külső vár. Ebben kétszáz bolt van, de ezek is többnyire vésnökök boltjai. E várat nagyon őrzik, a kapukat minden éjjel elzárják és senki be nem mehet. Külvárosa. E külváros a vár délkeleti részén, rácsos kertekkel és szőlőkkel ékes külváros, melynek 14 mihrábja van. [...] Van kétezer keramit tetejű alacsonyabb-magasabb tágas palotája.² Piri pasa palotája Irem kertjéhez hasonló. [...] Ezt a helyet nem Magyarországhoz, hanem Bácska és Láska vilájetekhez számítják. Lakosai oláhok és bogdánok (moldávok). Van két medreszeje, két kolostora, hat elemi iskolája, két fogadója és egy fürdője. [...] A Duna folyótól egy órányira van, kikötője pedig Erdut³ várával szemközt van. Erdut vára is kikötőhely a Duna partján” (Cselebi 1908, 216).

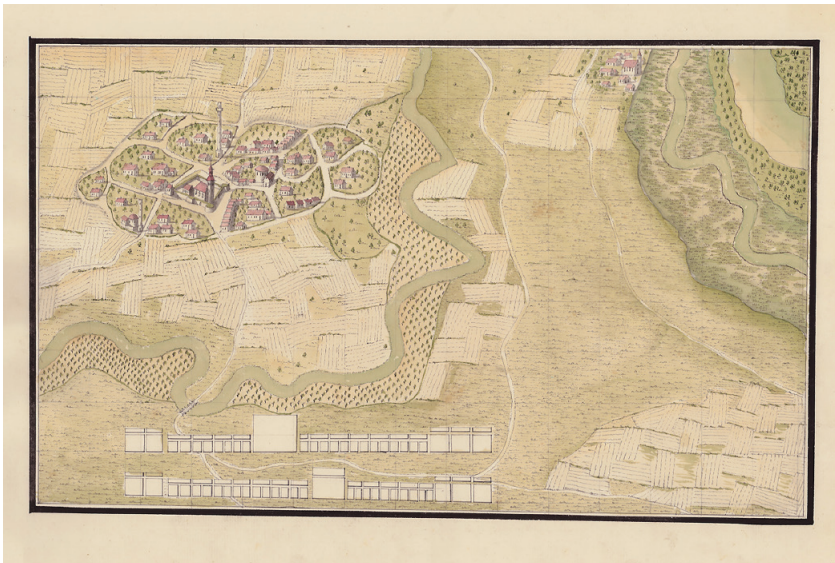
1 AT-OeStA/KA KPS KS H III c 107 Betta.

2 Palota alatt lakóházat ért.

3 Erdőd/Ardud, a Duna jobb partján, ma Horvátország.

Az 1697-es rajzos ábrázoláson (2.1.kép) jól beazonosíthatók a Cselebi által említett épületek. A település központjában látható a négyzetes alakú, sarokbástyás vár. Az ábrázolás a várfalakon belül egy viszonylag nagy méretű, nyeregtetős templomot mutat négyzetes nyugati toronnyal, és egy (lakó)házat. Ezek lehetnek a Cselebi által említett épületek: a téglalap alakú, nyeregtetős torony és a parancsnok lakása. A rajzon jól felismerhető Szulejmán khán dzsámija a fürdővel: a vártól keletre egy kerek, kupolás épület látható (a dzsámi) egy téglalap alakú, nyeregtetős épülettel (a fürdő). A Cselebi által említett külső vár(fal) nem beazonosítható. A rajz feltüntet még két magas, valószínűleg kőből vagy téglából épült minaretet is. Az egyik a település központjában van, a másik a dél felé kivezető útnál. Ez utóbbi mellett szintén van egy kerek, kupolás épület egy téglalap alakú, nyeregtetős kisérvével (fürdő?).

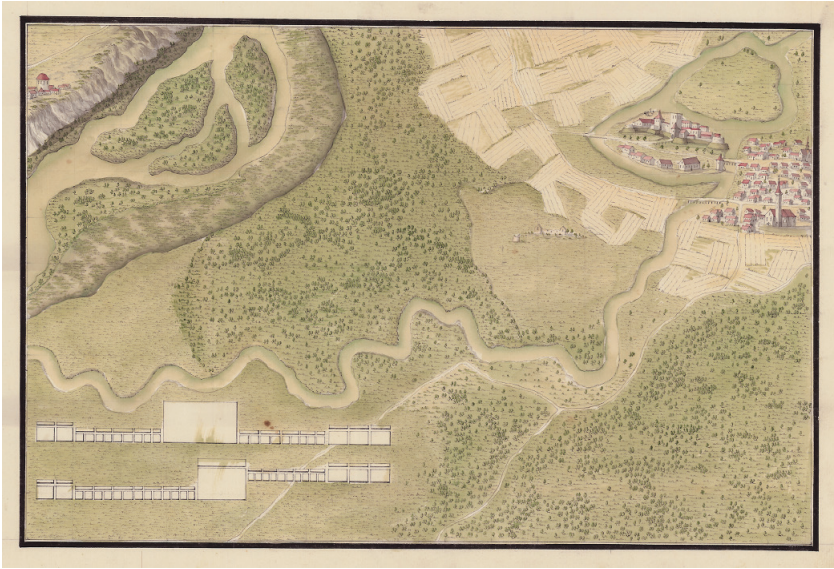
2.1. kép: Zombor az 1697-ben készült katonai térképen
(*Märsche und Kampanien der kaiserlichen Armee in Ungarn, Slawonien und Bosnien mit Nebenkarten, 1697*)

Forrás: AT-OeStA/KA KPS KS H III c 107 Betta Blatt 06.

Bács vára és városa: „Bács vára. Régi vár ez, mely egyik birodalomról a másikra maradt. A 934. esztendőben (Krisztus után 1527) Szulejmán khán vette el a magyar királytól. Jelenleg a szegedi szandsák bég területén százötven ákcse jövedelmű járás. [...] Budai és egri janicsár szerdárja, számvevője, adófelügyelője, vámfelügyelője, építészeti agája, szubasija van. A vár alakja. Négyszögű, téglalapítkézésű csinos vár egy tó mellett, mely vizét a Dunából kapja. Nyugotra nyíló egyetlen kapuja van. Az árkon túl, a csigás felvonóhíd fejénél két erős építkezésű nagy bástyán nyolcz darab sáhi ágyú van. A kapu fölött levő két tornyon deszkazsindelyvel fedett kupola van. A várban a parancsnok, imám, müezzín, zenekarvezető és tüzérparancsnok házain kívül más ház nincs. A vár közepén egy nagy börtön van. A börtön mellett Szulejmán khán alacsony dsámija van. A vár alja mind üres boltozat. Mocsaras hely. A tóra néző kilátó-tornyon gyönyörű kilátóhely van, mely az ulemák gyülekezőhelye. A vár kerülete hétszáz lépés. Külső városa. Tömés palánkakerítésű fala van, mely időjárástól itt-ott megrepedezett. Kerülete háromezerhatvan lépés. Körülötte a vár mocsaras tava van; csupán egyik oldalon van útja. Két kapuja van: az egyik délkeletre, a másik északra a kertekre és szőlőkre nyílik. E városban kétszáz cserepes tetejű ház van, többnyire kőből építve. A Csarsi-kapun belül Metin pasa dsámija van; ugyanott van a bírósági épület is. E városban fürdő nincs, hanem a városon kívül van egy kicsiny, két rekeszű fürdő. A régi csársiban száz, az új csársiban száznegyven bolt van. E városban nyolcz imádkozóhely van. A régi nagy dsámi templomból alakítottatott át; ennek a hosszúsága negyven lépés, szélessége harmincz lépés; harangtornyát mináretté változtatták át. E mináret magas csúcsára a sztambuli bosztánsi-basik sapkájához (törökül küláh, csonka kápalakú magas sapka, ilyet viselnek ma is a dervisek) hasonló, művészi, olmozott küláhot tettek. A többi imádkozóhely mind csak mecset. A bég palotája e városban van s szép ház. [...] Kikötője délkeletre két órányira van a Duna partján. Átellenben a Duna partján, a budai úton, a szerémi szandsák földjén Szotin paláidra látható egy dombon” (Cselebi 1908, 217–218).

2.2. kép: Bács vára (jobb oldalán) és a település a ferences templommal (jobb oldal) az 1697-ben készült katonai térképen (*Märsche und Kampanien der kaiserlichen Armee in Ungarn, Slawonien und Bosnien mit Nebenkarten, 1697*)

Forrás: AT-OeStA/KA KPS KS H III c 107 Betta Blatt 12.

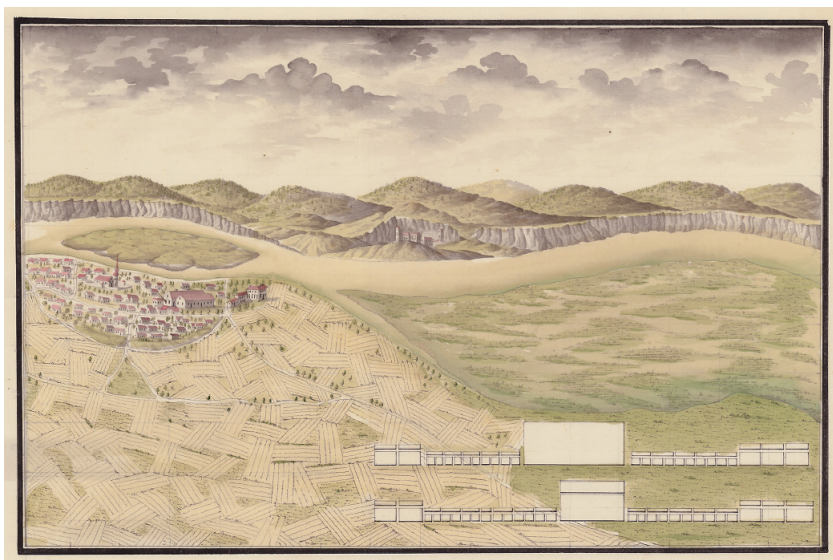
Az 1697-es rajzos ábrázoláson láthatók a vár, a várat övező vi-
zek és a város. A vár épületegyüttesében elkülöníthető a magastető
nélküli öregtorony („a tóra néző kilátótorony”), a kaputorony és egy
magas sätortetős négyszögletes torony. A Cselebi által említett dzsá-
mi itt nem beazonosítható. A külső vár Cselebi által leírt két kijárata
(hidak) beazonosíthatók, a város felé vezető híd mellett a mai napig
fennmaradt kaputorony is ábrázolva van. A rajz előterében egyértel-
műen beazonosítható a ferences templom a poligonális szentélyvel,
a szentély mellé épült toronnyal, egytraktusos kolostorépülettel. Ez
lehet a Cselebi által leírt, templomból átalakított nagy dzsámi, ami-
nek a tornyát minaretté alakították át. A ferences templomban a mai
napig fennmaradtak ebből a korból származó elemek: a déli falban
(belül) egy sztalaktitboltozatú mihrab-fülke és az előcsarnokban egy
kézmosómedence. Jól beazonosítható középület továbbá a rajzon a
mai Szent Pál-templom előtemploma: kereszthajós épület négye-

zeti toronnyal. A rajzon nem látható a város keleti fele. A Cselebi által említett kis fürdő nem beazonosítható az ábrázoláson, pedig ennek a romjai a mai napig fennmaradtak (l. később).

Futok vára: „Régi művű erődítmény, egy kissé rongált is és méginkább hanyatlóban van. Szulejmán khán vezíre, Ahmed pasa hódította meg. Jelenleg a szegedi szandsák területén vajdaság. Vára a Duna folyó partján, négyszögű, tömésfal kerítésű palánka. [...] Négy imahelye van: egyik Szulejmán khán dsámija, a többi pedig mecset. Csupán 180 szegényes háza van” (Cselebi 1908, 218).

A leírásból kiderül, hogy a középkorban még jelentős Futak fontossága csökken. Az 1697-es rajzon középen egy nyeregvetésű épület látható különálló toronnyal, ez lehet Cselebinél Szulejmán khán dsámija. A település nyugati oldalán (a rajzon jobbra) egy emeletes épület látható, ez lehet a Cselebi által leírt rongált, hanyatló erődítmény.

2.3. kép: Futok vára (a kép közepén) és a település (bal szélén) az 1697-ben készült katonai térképen (Märsche und Kampanien der kaiserlichen Armee in Ungarn, Slawonien und Bosnien mit Nebenkarten, 1697)

Forrás: AT-OeStA/KA KPS KS H III c 107 Betta Blatt 16.

Zenta palánka: „A belgrádi királyok építkezése. A 934. esztendőben (1527) Szulejmán khán foglalta el. A szegedi szandsák földjén a Tisza folyó partján, egy sík réten négyszögű kis palánka. [...] A várban néhány kisebbszerű bolt és egy dsámi van, melyet templomból alakítottak át” (Cselebi 1908, 219).

Az 1697-es rajz ábrázolja a templomot toronnyal és néhány házat. Az ábrázolás a zentai csata évében készült. Ez volt a török elleni felszabadító háború egyik legfontosabb csatája, ahol Savoyai Jenő serege hatalmas diadalt aratott, ezzel lezárva a háborút és megteremtve a feltételeket az 1699-es karlócai békekötéshez.

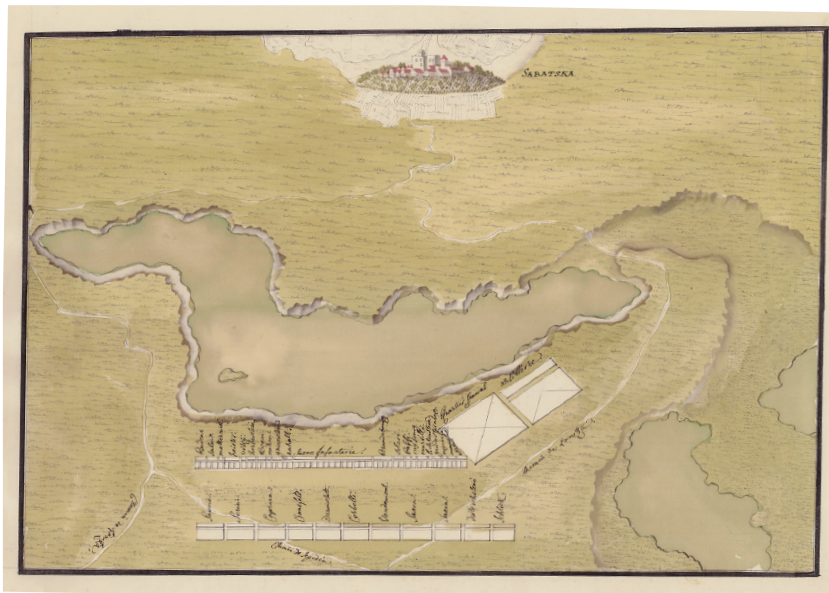
Szabadka palánka: [A török kéziratban Szopocska.] „Bocsikai herczeg építkezése. [...] A 932. évben (Kr. u. 1526) Szulejmán khán foglalta el. Az 1003. évben (Kr. u. 1595) véletlenül az ellenség kezébe került, de Szinán pasa visszafoglalta. Jelenleg a szegedi szandsák földjén vámfelügyelőségi hely. [...] Van janicsár szerdárja, helyettes bírása, számvevője, adószedője, eminje, építészeti agája. Vára egy végtelen terjedelmű sík mezőség közepén fekszik. Nyugati részén egy kis tó van, melyben különféle ízletes halak vannak. Várában negyven katonaház és egy dsámi van. Külső városa fejlődő tömésfal kerítésű palánka, melyben száznegyven nádas tetejű magyar ház van. Kertje és szőlője igen sok van” (Cselebi 1908, 219–220).

Az 1697-es rajz szőlőskertek közepén ábrázolja a várost. Középen két lapostető, négyzetes torony, mellettük egy magastető (templom)torony (ez lehet a Cselebi által említett dsámi), körülöttük kisebb lakóházak. A többi rajzzal ellentétben utcák nem látszanak, az ábrázolás inkább látkép, mint térkép.

Beskelek palánka: „Szulejmán khán idejében Szokolli Topái Meliemed pasa foglalta el s az említett vezír a szultáni fernián értelmében a várat szépen megépíttette, a császári irat (a törökben: khátt-i sehrijari) pedig a lakosságát mindenféle közadótól és tehertől felmentette. E városnak minden középülete Szokolli Mehemed pasa építkezése, a ki azokat mind téglából építtette. [...] Noha a Csanádi szandsák földjén van, de azért a szandsákbégnek semmi beleszólása nincsen. Százötven ákcse jövedelmű bíróság.

[...] E vár tövében folyik a Begi (Béga) folyó, mely Erdélyországból jön s néhány ezer kertet megöntözve, a Tisza folyóval egyesül” (Cselebi 1908, 224–225).

2.4. kép: Szabadka palánka, az előtérben a mai Palicsi-tó az 1697-ben készült katonai térképen (Märsche und Kampanien der kaiserlichen Armee in Ungarn, Slawonien und Bosnien mit Nebenkarten, 1697)

Forrás: AT-OeStA/KA KPS KS H III c 107 Betta Blatt 54.

A leírásból látszik, hogy a középkorban még jóformán jelentéktelen, Kubinyinál a lehetséges 60 centralitási pontból csupán hetet elérő Becskerek ekkor vált jelentős helyé, bírósággal, új téglapületekkel, „néhány ezer kerttel”, és valamilyen szintű önállósággal.

Titel vára: „Belgrád vár tulajdonosa építtette. A 932. évben (1526. Kr. után) Ibráhim pasa foglalta el. [...] A szegedi szandákban vajdaság. Parancsnoka, húsz várkatonája, helyettes bírāja, számvevője, janicsár szerdárja, eminje, adószedő agája, építészeti agája van. [...] Vára a Tisza folyónak a Dunába ömlésénél, négy-szögű kicsiny vár. Kerülete ezer lépés, összesen három mihrábja,

három medreszeje, két kolostora, négy elemi iskolája van. Bazárjában nyolczvan bolt van. Kikötője jól épített. Háromszáz sóraktára s más terményraktárai vannak, mivel az erdélyi vilájet minden sója innen megy a Dunán. [...] E város átellenében a Dunán túl Iszlánkamin (Szalankemény) és Varadin (Pétervárad) várak vannak” (Cselebi 1908, 218–219).

Titel 1697-es rajzán a város nem látszik, csak a vár: egy hegytetőn lévő rom. A rajzon így nem tudjuk beazonosítani a Cselebi által leírt középületeket.

Versze: „A temesvári ejaletben vajdaság és százötven ákcse fizetésű bíróság. [...] Vára az ég csúcsáig felérő magas hegyen, mondula alakban épült, erős, kőépítkezésű szép vár. Itt-ott azonban egyes helyeken már olyan repedezett, hogy téli napokon a pásztorok juhaikat teletetés végett a repedéseken behajtják. Emberek nem laknak a várban. [...] Versecz vára alatt egy tó partján négyszögű, tömésfal kerítésű palánka van, melynek kerülete 400 lépés. Annak idején Ahmed pasa másodvezír, Temesvárnak elfoglalója, építtette ezt a palánkat. [...] Ebben egy deszkamináretes dsámi és nyolcz deszkatetejű katonaház van. A palánkának keletre néző kapuja van fából és a kapu előtt felvonóhid. Az árkon kívül szép törvényszéki épület van. [...] Versecz külváros leírása. Az alsó palánka délkeleti részén 300 deszkatetejű alacsonyabb-magasabb, csinos ház van. Van három mihrábja.⁴ Az első a törvényszéki épület előtt levő dsámi; a másik a csársiban levő dsámi, a melyen óra is van. Vannak városrészenként is mecsetjei. Van egy kolostora, két iskolája, egy fürdője, két fogadója, 110 boltja, bárom szebilkháneja (Szebilkháne, alapítványi kút, hol mindenki ingyen kap ivóvizet). Házai mind deszkatetejűek, tágasak s kert van mellettük. Utczáin kevés kövezet van, mert nagy sár nincs. A város keleti részén egész a régi felső várig menve, szőlők vannak” (Cselebi 1908, 251–252).

A verseci vár a leírás szerint ekkorra elvesztette hadászati jelentőségét, és gazdátlanul állt. A város ugyanakkor intézményekkel meglehetősen jól el volt látva.

⁴ A mihráb értelme itt dsámi.

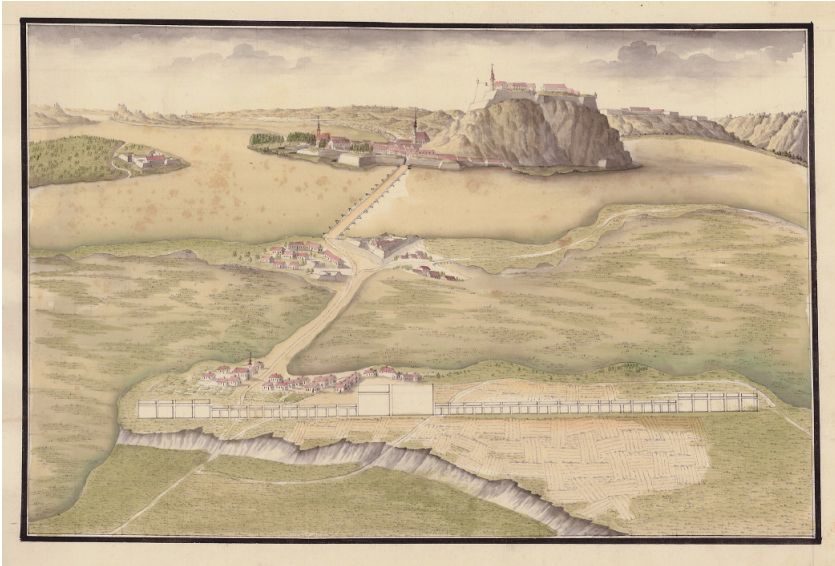
Pétervárad vára: „A 932. évi Redseb hóban (1526 április hava) midőn Szulejmán khán személyesen ment a mohácsi csatába, e vár meghódítása nélkül nem tartotta tanácsosnak előrehatolni s Ibráhim pasa vezírt szerdárára tette, a ki Behrám pasa anatóliai vezírrrel, Musztafa pasa másodvezírrrel, Ájász pasa harmadik vezírrrel, nyegyvennyolcz oda janicsárral, tíz oda tüzérral, tíz oda dsebedsivel s négy hadosztály lovassal nagy sietve a 932. évi Sevvál hóban (1526. július hava) a vár ostromához kezdett. Hét napig harcoltak, midőn a vár kapitánya, Tömöri Pál, százezer katonát a Dunán áthozván, a vár segítségére ment s újra a harcot kívánta. [...] A vár a szerémi pasa birtoka (khász) lett. Százötven ákce jövedelmű járás. Van várparancsnoka, kétezer várkatonája, janicsár szerdárja, ketkhuctája, eminje, számvevője, vámszedője. Vára. Belső vára a Duna folyó partján az ég csúcsáig felnyúló magas dombon hatszög alakú erős vár. Hét nagy tornya, bástyája s egy kapuja van. A várban 200 deszka-tetejű ház, Szulejmán khán dsámija s élelmiszer magtárak vannak. Keleti részén szőlőkkel borított hegyek vannak. A várnak a szőlők felőli részén védelmül erős építkezésű, harmincz láb vastag fala s nagy kősziklába vágott árcai vannak. A városnak sok kertje és szőlője van; levegője nagyon kellemes. A Duna túlsó részén, a szegedi szandsák földjén, Kubila (Kuvila) vára látszik” (Cselebi 1908, 101–102).

Pétervárad súlyos következményekkel járó elestét itt a másik oldal szemszögéből olvashatjuk. A leírásból pedig látszik, hogy nemcsak mint vár, hanem mint település is fontos, jelentős hely volt. Az 1697-es rajz látképszerűen ábrázolja a hegytetőn a várat templommal, és alatta a Duna partján a települést két további templommal. A Duna innenső oldalán néhány ház képében a későbbi Újvidék kezdeménye látható.

Karlóca: „Karlofda városa építője egyik magyar király volt. A 927. évben foglalta el Jahjapasazáde Kücsük Báli bég. Nagyon erős vár volt; jelenleg itt-ott megrongálódott, dűledező palánka állapotban van. A szerémi szandsák területén a budai katonaság emínsége. Adója, vámja mind a budai katonaság részére foglalatik le. Varadin (Pétervárad) járásának helytartósága. [...] Három

keresztény városrésze van; házai szépek és a Dunára néznek. A városnak igen sok szőlője és kertje van. Nevezetesegei közt a kenyér és szilva híresek. Népe mind bosnyák, kik között sok hádsi és kereskedő van” (Cselebi 1908, 101).

2.5. kép: Újvidék kezdeménye és Pétervárad az 1697-ben készült katonai térképen (Märsche und Kampanien der kaiserlichen Armee in Ungarn, Slavonien und Bosnien mit Nebenkarten, 1697)

Forrás: AT-OeStA/KA KPS KS H III c 107 Betta Blatt 18.

Mitrovicza város alakja: „A boszniai ejálet határán is van egy Mitrovicza, melynek a vára elpusztult, városkája azonban virágzó, de ez a Mitrovicza a szerémi ejáletben van s nagyon díszes városka. A Száva folyó partján, rétekkal borított helyen fekszik s tizenkét városrészből (mahalte) áll. [...] Tizenkét mihrábja (imahely) van. [...] A Felső-városrészben a Murád pasa dsámi nagy terjedelmű, kőépületű, tisztán cseréppel fedett imahely. Összesen hat mecsetje van. 1500 deszkazsindelyes és deszkerítéses háza van, sok a földszintes és kevés az emeletes; de kőépítkezésű, kerámitos szép házai is vannak. [...] Van összesen

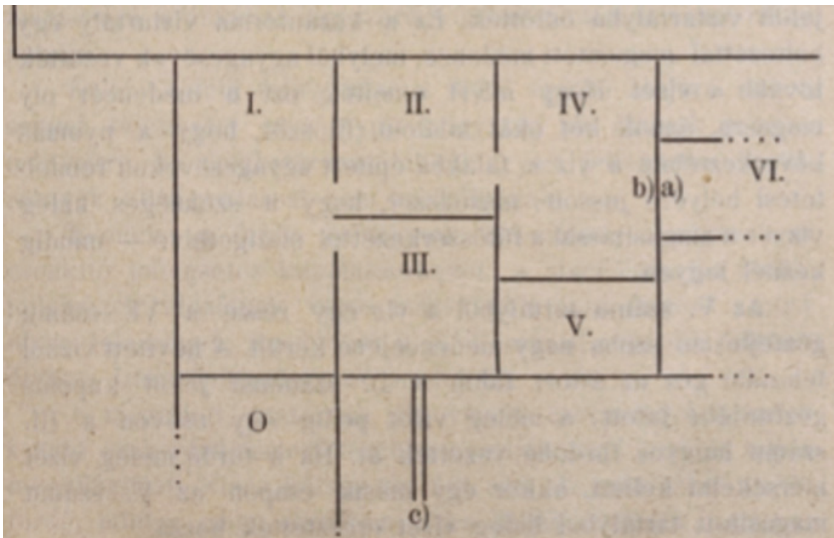
öt főiskolája (medresze); a Gázi Bajazid bég medreszéje, Bajrám bég medreszeje s a Murád pasa medreszeje a híresebbek. [...] Tizenkét elemi iskolája van, melyek a dsámi-építők kegyes alapítványai. [...] Van három kolostora. Összesen három fürdője (hammam) van, melyek közül egy nem használható, de kettő éjjel-nappal működésben van. Az egyik a csársiban a Gázi Bajazid bég fürdője, mely nagyon kellemes. A házakban nagyon sok kályhás-fürdő van, mivel a tél igen zordon s minden házban szokott kályha lenni. Mindössze három kőépületű fogadója (khán) van; egészen kerámit tetejű vendégfogadók; van három kereskedői fogadója is, melyekben összesen 400 bolt van, csakhogy nem kőépületűek. A csársijában levő boltok közül huszonkilenc Bájázid bég alapítványa. Összesen háromszáz vásáros boltja a város déli részén, a Száva folyó partján, ponyvákából készült boltocska; évenként egyszer negyven nap, negyven éjjel használják. Tavaszi időben a városba negyven-ötvenezer ember gyülekezik össze és sátorok alatt lakván. [...] Őszi időben pedig egyszer a legélénkebb vásár van. [...] A Száva folyón e városnak két-két hajón elhelyezett vízi malmai vannak. [...] Az átelleni oldalon szőlő és kert ékeskedik. A város szélén egy imahely-térség van. A fennebb említett vízcsatornák a régi időben a város keleti oldalán folyatták a vizet. [...] Bucsújáráhely: Gázi Bájázid bég egy kőépületű ólomtetejű szép kupolás kápolnában van eltemetve, van egy dzsámija is, Memi pasa is a saját dzsámija melletti kápolnában van eltemetve” (Cselebi 1908, 175).

A korszak jóformán egyetlen fennmaradt építészeti emléke⁵ a mai Vajdaság területén a bácsi törökfürdő romja. Ennek első említése a már említett Cselebi-féle leírás 1665-ből. Több információ jóformán nem is áll róla a rendelkezésünkre. Régészeti feltárása 1909-ben zajlott. A vonatkozó publikáció alapján a kicsinek számító fürdő az alábbi helyiségekből állt (Gubitza 1910):

5 A korszak további fennmaradt oszmán kulturális öröksége a Vajdaságban a bácsi hamman épülete mellett a bácsi ferences templomban fennmaradt mihrab-fülke és kézmosómedence, valamint két kút Ledincében (Миљковић 2016).

0. fürdőszolga szobája
1. vetkőző-, öltöző-, pihenőszoba
2. kupolás gőzfürdő
3. langyos fürdő (előfürdő)
4. gőzfejlesztő
5. víztartály
6. fűtőkamra

2.6. kép: A bácsi törökfürdő funkciósmájája

Forrás: Gubitza 1910, 19.

Két helyiség, a kupolás gőzfürdő és a langyos fürdő falai állnak viszonylag nagy magasságban. Az előbbi kupolájának egyes részei is viszonylag ép állapotban fennmaradtak: a falakon a homlokívek és a négy csegely szinte teljesen. Töredékeiben megfigyelhető továbbá a légcatornák és vízvezetékek rendszere is.

2.7. kép: A bácsi hamman (törökfürdő) romjai

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

2.8. és 2.9. kép: A bácsi hamman (törökfürdő) romjai – részletek

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A török hódoltság idején létesült a Tarcal-hegység/Fruška Gora területén több ortodox kolostor. A dél és kelet felől érkező török invázió miatt a XIV. század végén és a XV. század első felében még észak felé húzódtak vissza a szerbek. E kolostorok kutatását megnehezíti, hogy azóta jelentős átépítéseken estek át, és legtöbbjük alapítási idejét – legendák alapján – több helyen a XII–XIII. századra projektálják. Ennek az emlékcsoportnak egyik fontos példája a krušedoli kolostor. Jelenlegi állapotában ez sem a XVI. századi formáját őrzi, alapítási ideje és reprezentatív jellege miatt mégis itt tartjuk indokoltnak tárgyalni. Sok más kolostortól eltérően, amelyek eredete legendákba burkolt, Krušedol eredete és története ismert és nagyrészt dokumentált. A Branković család temetkezési céllal alapította 1509 és 1516 között.⁶ Az alapító személye Maksim Branković püspök volt (Despot Đorđe, mielőtt szerzetesi fogadalmat tett volna). Maksim püspök itt helyezte el a Belgrádi Metropolisz székhelyét, amely veszélyben volt a törökök belgrádi fenyegetése miatt (1521). A szent Branković család tagjainak, Angelina és Maksim ereklyéinek megszentelése, valamint Stefan és Jovan mellé helyezése „szimbolikusan befejezte a Szávától és a Dunától északra található legfontosabb szerb kolostor alapítását. (...) Bár nem a legrégebbi a Fruška Gora kolostorok közül, Krušedol döntő hatással volt a legfiatalabb szerb Szenthegy kialakulására és fejlődésére” (Džamić 2016, 475–476).

A kolostor a mai napig a legmagasabb rangú a Fruška Gora-i kolostorok között. A templom eredetileg a késő bizánci építészet stílusában épült, de eredeti megjelenését nem őrizte meg. Az épületegyüttest a XVIII. század közepén több ütemben kibővítették és átépítették, ma nagyrészt ezt az állapotát őrzi. A nyeregtetős, egyemeletes kolostorszárnyak négyzetes udvart fognak közre, aminek a közepén van a templom. A templom félköríves apszissal záródik, négyzete fölött kisebb méretű, kupolás fedésű, poli-

6 Ennek oka az volt, hogy Stefan és Jovan Branković ereklyéit Ivaniš Berislavić despota nem engedte őrizni a Szávakölpény/Kupinik kastélykápolnájában (Džamić 2016, 475).

gonális alaprajzú bevilágítóval. Az együttes sziluettjét a templom tengelyében, a bejárattal szemben a kolostorszárnyhoz kapcsolódó magas, négyzetes torony gazdagítja.

2.10. kép: Krušedol kolostor – északnyugati homlokzat

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

Irodalomjegyzék

- Bak Borbála (2008): *Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig*. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete.
- Cselebi, Evlia (1908): *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai (1664–1666) II*. Ford. Karácson Imre. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Džamić, Vladimir (2016): The Syrmium Branković dynasty and founding the Holy Mount of Fruška Gora. In *Sacral Art of the Serbian Lands in the Middle Ages. Byzantine Heritage and Serbian Art I–III*. 473–484. Belgrade: Serbian National Committee of Byzantine Studies; Službeni glasnik: Institute for Byzantine

Studies SANU.

- Engel Pál (1996): *A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései 1554–1579*. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár.
- Gubitza Kálmán (1910): A múzeumőr jelentése. *A Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat Évkönyve* 26 (1): 17–27.
- Horváth Alice (1982): Adatok Bács ferences templomának és kolostorának építéstörténetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* 31 (3): 174–181.
- Káldy-Nagy Gyula (2000): *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár.
- Káldy-Nagy Gyula (2008): *A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár.
- Миљковић, Ема (2016): *Османско културно наслеђе у Србији*. Београд: Тирустичка организација Србије.
- Sudár Balázs (2003): Török fürdők a hódoltságban. *Történelmi Szemle* XLIV (3–4): 213–263.

Levéltári forrás:

AT-OeStA Österreichisches Staatsarchiv Märsche und Kampenien der kaiserlichen Armee in Ungarn, Slawonien und Bosnien mit Nebenkarten, 1697. Marches et Campemens de L' Armée Imperiale en Hongrie Sous le Commandement de Son Altesse serenissime Le Prince Eugene de Savoie, 1697.

3. A karlócai békétől a kiegyezésig

A török hódoltság ideje Magyarországon az 1699. január 26-án aláírt karlócai békével ért véget, ahol a modern kori békekötéseknek megfelelően pontosan kijelölték az új határokat. Ekkor még nem a teljes ország szabadult fel a török uralom alól. A Marostól délre, a Tiszától keletre eső rész Erdély határáig a törökök maradt. A középszintű közigazgatás speciális, katonai egységei 1699 után a határőrvidékek voltak. 1701–1702-ben két ezredet állítottak fel, és ezzel kialakították a Tisza-marosi és a Duna-szávai határőrvidéket. A Tisza-marosi határőrvidék két főkapitányságra oszlott, szegedi és aradi központtal, az idetelepített katonák többnyire szerbek voltak. A két folyó mentén a magyar oldalon a falvakban vagy csak katonák, vagy csak polgári személyek éltek. A határőrvidék egyik elkülönülő egysége volt a Zombor környékén kialakított terület. A Duna-szávai határőrvidék Ilok központú egysége átnyúlt Bácskába is.

A Marostól délre, a Tiszától keletre eső terület csak az 1718-as pozsareváci békével került vissza a törököktől. A területet ekkor közvetlenül a kormányzerveknek rendelték alá, királyi tulajdonnak tekintették, és az uralkodó katonai kormányzót nevezett ki az élére. A területet közigazgatásilag 11 kerületre osztották, és elnevezték Temesi Bánságnak, röviden Bánságnak, illetve a latinból származó németes alakkal Bánátnak, de bán sosem állt az élén. A határőrvidékek egy része ezzel feleslegessé vált, ugyanakkor új határvonalak jöttek létre. 1750-ig tartó folyamat volt a határőrfalvak polgárosítása. A Bánátot csak 1778-ban kapcsolták vissza ténylegesen Magyarországhoz, a Tiszai határőrvidék 1791-től lett Bács vármegye része. A Duna-szávai határőrvidék teljes polgárosítása 1882-re valósult csak meg. A Temesi Bánság területén 1778-tól voltak polgári igazgatású vármegyék, a déli és délkeleti határokon pedig határőrezredek, 1838-tól három központtal: Pancsova/Pančevo, Karánsebes (ma Caransebeș, Románia), Fehértemplom/Bela Crkva. Polgáriasisításuk a dualizmus időszakában, 1873-ban kezdődött, és csak 1876-

ban zárult le. Az addig különálló egységként működő Nagyikindai kerület is ebben az évben olvadt be Torontál vármegyébe.

Ami a vármegyarendszert illeti, az ország újjászervezésekor a tartós török uralom alól szabadult vármegyék egy részének területe jelentősen megváltozott. A Duna vonalát és a Temes forrásvidékét kíséző határőrvidék eleve lehetetlenné tette, hogy az 1526 előtti megyehatárokat visszaállítsák. A Bánátban csupán egyes megyék nevét (Krassó, Temes, Torontál) újították fel, de olyan módon, hogy ezek területe sem állt kapcsolatban a korábbiakkal. Keve vármegye nevében sem élt tovább. A Dráva–Duna vonalától délre lévő megyéknek szintén csak a nevét újították fel (Szerém, Verőce, Pozsega, Kőrös és Zágráb), de a területük teljesen megváltozott 1526 előtthöz képest. A bácskai vármegyék is teljesen más formában szerveződtek újjá. Bodrog vármegyet nem szervezték újjá, Bács vármegye területe megnőtt, Csanád északabbra szorult.

Az 1848–1849-es szabadságharc leverése után a terület ismét komolyabb, bár csak időleges átszervezésen esett át. 1849 novemberében császári parancsra a korabeli Magyarországról leválasztották Bácskát és a Temesi Bánság polgári igazgatású részeit, és létrehozták a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság nevű területet, Temesvár központtal. Ez a formáció csak 1860-ig állt fenn, akkor újra egyesítették Magyarországgal.

A városok, ahogy a korábbi korszakokban is, különleges jelentőséggel bírtak. Bak Borbálát idézve „gazdasági, igazgatási és kulturális szerepük, kiváltságaik következtében kiemelkedtek az országos településhálózatból, és saját földrajzi határaikat is meghaladva, egy-egy környék életében is szervező hatást tudtak kifejteni” (Bak 2008, 79).

A területünkön leghamarabb Újvidék/Novi Sad (1748) és Zombor/Sombor (1749) kapott szabad királyi városi címet. A nemesség ekkoriban igyekezett megakadályozni, hogy növekedjen a szabad királyi városok száma, de mivel az uralkodónak ez volt az érdeke, a szám az egész országban nőtt. A XIX. század elején a mai Vajdaság területén Szabadka/Subotica (1779), Újvidék, Zombor és Versec/Vršac (1817) voltak szabad királyi városok.

Beluszky Pál a XIX. század első felének szabad királyi városaival egy szinten említi a határőrvidék két kiváltságos települését, Fehértemplomot és Pancsovát. Kritériumrendszerében a „feudális kor végén »előkelő« jogállásban lévő városokat” három hierarchiaszintbe sorolta, ezen belül pedig különbséget tett az akkor korszerűnek számító funkciókkal rendelkező, valamint az azokat nélkülöző városok között (Beluszky 2014, 10). Beluszky nem részletezi pontosan a „modern városok” és a „tradicionális városok” kritériumait, kiemeli azonban a modern állami bürokrácia tisztviselőinek megjelenését a városokban. Leszögezi, hogy „a feudális kor végén a »rendies« rang már csak igen kevésé utal a tényleges városhierarchiában elfoglalt pozícióra, a hálózatban betöltött funkcióra” (Beluszky 2014, 16).

A XIX. század eleji állapotokat tárgyalva Beluszky a mai Vajdaság területén lévő városokat az alábbi módon sorolja be az általa kialakított hierarchikus rendszerbe:

- Felső szint – modern városok: Újvidék, Szabadka
- Középső szint – modern városok: Zombor, Pancsova, Fehértemplom, Versec, Nagyikinda/Kikinda, Nagybecskerek/Zrenjanin
- Alsó szint – modern városok: Apatin/Apatin, Törökbecse/Novi Bečej, Óbecse/Stari Bečej

A városok centralitásának meghatározására egy összetett pontrendszert alkalmaztunk, hiszen, visszaulva Beluszkyra, a jogállás a XIX. század elején a centralitás és a hierarchia szempontjából nem teljesen mérvadó. Az alkalmazott rendszer alapját a XVIII. és XIX. század fordulójának elsődleges forrásai képezik: Lipszky János kéziratos térképei (1804–1810, 1810)¹ és leírása (Lipszky 1808), az első katonai felmérés (Jozefiniánus felmérés, Magyarország 1782–1785, Temesi Bánság 1761–1772, Szlavónia 1781–

1 *Mappa Generalis Regni Hungariae parti umque adnexarum Croatiae, Slavoniae et Confiniorum Militarium Magni item Principatus Transylvaniae.*; *Tabula generalis Regni Hungariae Croatiae et Slavoniae nec non Magni Principatus Transylvanias conspectum...* (térképek: Hungaricana online térképtár).

1783),² az első magyarországi népszámlálás adatai 1784 és 1787 között (Danyi–Dávid 1960) és Vályi András országleírása (Vályi 1796, 1799a, 1799b).

Az alábbi lista felsorolja a vizsgált városok fajtáit a Lipszky-féle térkép alapján hierarchia (qualitas) szerint, a jelölésüket a térképen és az általunk az adott szinthez rendelt pontszámot:

- Civitates Lib. Reg. – szabad királyi városok (jelölés: városzövettel, 3 p);
- Urbes Episczet – püspöki székhely (jelölés: nagy piros pont, 2 p);
- Paesidia – kiváltságos katonai város (jelölés: nagy piros pont, 2 p);
- Oppida – mezőváros (jelölés: kisebb pont, 1 p);
- Pagus – falu (jelölés: világos kis pont, 0 p).

Az első katonai felmérés szelvényeiről leolvasható a kőből épült templomok száma (templomonként 0,5 p), amit kiegészít Vályi leírása, mint például Pancsova esetében: „Épületei között legnevezetesebbek a’ Szentegyházak” (Vályi 1799a, 15). Ebből a leírásból látszik, hogy a Pancsova szócikkben szintén említett ó hitűeknek és katolikusoknak volt templomuk (szentegyházuk), ami kőből épülhetett, annak ellenére, hogy a térkép nem jelöli (valószínűleg a város katonai szerepe miatt).

Az egyik legfontosabb kritérium a centralitás meghatározása szempontjából az elérhetőség, vagyis a csomópontszerep meghatározása. A Lipszky-térkép és az első katonai felmérés alapján Kubinyi módszerét átvéve meghatároztuk, hogy a városok között milyen mértékű az elérhetőség: egy vizsgált városból hány másik vizsgált város érhető el úgy, hogy nincs közbeeső vizsgált város. Mivel a mai Vajdaság területe egy kiragadott térség, ezért itt figyelembe vettük a környező szabad királyi városokat is (Pécs, Szeged, Temesvár), így látható például, hogy Zomborból elérhető Szeged és Pécs is. Minden közvetlenül elérhető város 1 pontot ér.

Mivel az első magyarországi népszámlálás adatai hiányosak (Szlavónia nem szerepel bennük), ezért a kritériumrendszer nem

2 Mapire online térképtár.

veszi figyelembe a városok tényleges népességét és az épületek számát. A centralitás szempontjából fontos adat még a posta megléte, de az adatok hiánya és a Vályi-féle leírás rapszodikus volta miatt (például Újvidéken nem említ postát, míg a jóval kisebb Versecen igen) nem kaptunk volna értékelhető eredményeket.

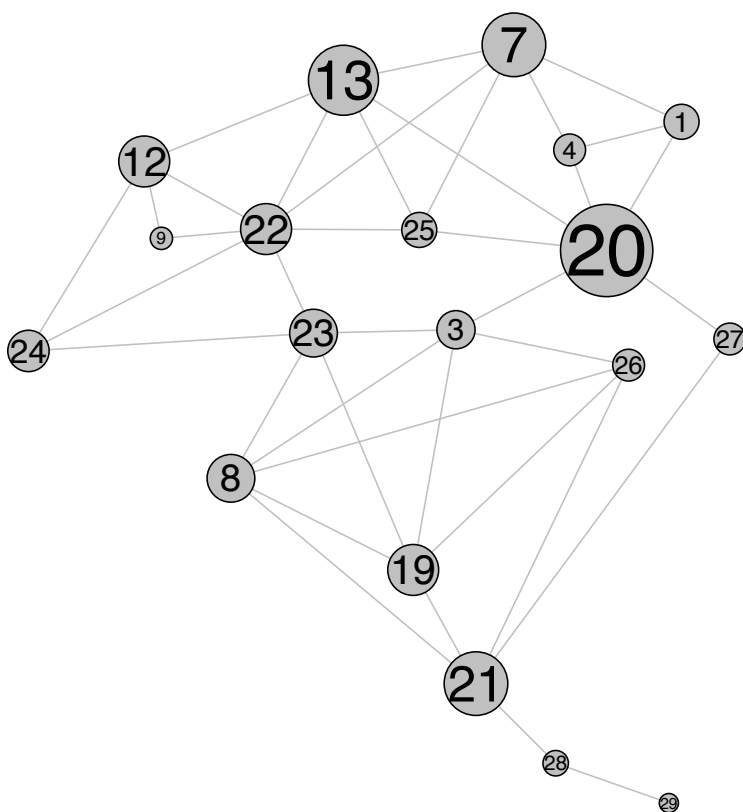
A kritériumok alapján meghatározott pontok összege mutatja az adott város XVIII–XIX. század fordulóján elfoglalt helyét a hierarchiában. Mivel a számozás ugyanaz, mint az 1.1. gráfon, és mivel csak az adott korban legfontosabbnak számító településeket jelöltük, a két gráfról jól leolvasható a hierarchia átrendeződése. A 3.1. gráfról ennek megfelelően a számozásban több szám hiányzik: ezek azok a helyek, amik a középkorban még fontosak voltak, de a XVIII. század végére vagy elpusztultak, vagy jelentéktelenségbe süllyedtek. Ilyen például Hájszentlőrinc vagy Bodrog. A XVIII. század végén legmagasabb pontszámú hely pedig akkori alacsony pontszáma miatt a középkori gráfon nem is szerepel: ez Neoplanta, azaz Újvidék. A 3.1. gráfon 20. sorszámmal kezdődnek azok a helyek, amik a középkori gráfon nem szerepeltek. A középkori gráffal ellentétben a 3.1. gráfon a Szerémség városai is szerepelnek.

A települések pontszám szerinti sorrendje:

- Neoplanta (Újvidék/Novi Sad): 14,5 pont
- Maria Theresianopolis (Szabadka/Subotica): 11 pont
- Karlovitz (Karlóca/Sremski Karlovci): 10 pont
- Zombor (Zombor/Sombor): 10 pont
- Kis-Kanizsa (Magyarkanizsa/Kanjiza): 8 pont
- Ó Becse (Óbecse/Bečej): 8 pont
- Pancsova (Pancsova/Pančevo): 8 pont
- Nagy-Becskerek (Nagybecskerek/Zrenjanin): 7,5 pont
- Versecz (Versec/Vršac): 7,5 pont
- Nagy Kikinda (Nagykikinda/Kikinda): 6,5 pont
- Titel (Titel/Titel): 6 pont
- Bács (Bács/Bač): 5,5 pont
- Temerin (Temerin/Temerin): 5,5 pont
- Ó Futak (Futak/Futog): 5 pont

- Petrovaradinum (Pétervárad/Petrovaradin): 5 pont
- Veiskirchen (Fehértemplom/Bela Crkva): 5 pont
- Ruma (Ruma/Ruma): 4 pont
- Zenta (Zenta/Senta): 3,5 pont
- Mitrovitz (Szávaasztendemer/Sremska Mitrovica): 3 pont

3.1. gráf: A településhierarchia és a települések térbeli rendje

Forrás: Szerzők munkája, 2021.

Megjegyzés: A gráf pontjainak mérete a centralitási pont szerint változik. Az egyes települések számmal vannak jelölve: 1. Bács, 3. Titel, 4. Futak, 7. Zombor, 8. Versec, 9. Zenta, 12. Kanizsa, 13. Maria Theresianopolis, 19. Pancsova, 20. Neoplanta, 21. Karlovitz, 22. Ó Becse, 23. Nagy-Becserek, 24. Nagy Kikinda, 25. Temerin, 26. Veiskirchen, 27. Petrovaradinum, 28. Ruma, 29. Mitrovitz.

3.2. táblázat: Városok centralitásának meghatározása: pontrendszer

Település neve / jelle (Lipszky, 1808)	Qualitas - minősége / Comitatus vel Dicitus vel Regimen / városok fajtái (Lipszky, 1808) szerint a pontok: Civitates Lib.Reg.; Urbes Episc.; Kiváltságolt katonai város; Oppida	EMN 1784-1787 - jogállás / birtokos neve 1787-ben / megye 1787-ben	A katonai felmérés országa. Kiből épült templomok száma / püspöki székhely az 1. katonai felmérés alapján // pontok	Úthálózati csomópont / szabad királyi városok elérése // pontok	Pontok összege
1. Bács / világos pont	Oppid: / C. Bácsiensis // 1	mezőváros / Kalocsai érsekség / Bács megye	Szlovénia. 3 / nem // 1,5	Futak, Zombor, Újvidék / 0 // 3	5,5
3. Titel / világos pont	Pagus / D. Csajkistarum // 0	határörvidék - n.a.	Magyarország. 2 / nem // 1	Újvidék, Nagybecskerek, Versec, Pancsova, Fehértemplom / 0 // 5	6
4. Ó Futak (Futak) / világos pont	Oppidum / C. Bácsiensis // 1	mezőváros / Hadik gr. / Bács megye	Magyarország. 2 / nem // 1	Újvidék, Bács, Zombor / 0 // 3	5
7. Zombor / piros pont	CIVIT.L.R. / C. Barsiensis // 3	szabad királyi város	Magyarország. 2 / nem // 1	Szabadka, Bács, Temerin, Óbecse, Futak / Pécs, Szeged // 7	10
8. Verschitz (Versecz) / piros pont	Oppid: / C. Temesiensis // 1	nincs adat	Temesi Bánság. 1 (capelle) / nem // 0,5	Pancsova, Titel, Nagybecskerek, Fehértemplom, Karlóca / Temesvár // 6	7,5
9. Zenta (Szénta) / világos pont	Oppidum / C. Bácsiensis // 1	mezőváros / Kamara / Bács megye	Magyarország. 1 / nem // 0,5	Magyarkanizsa, Óbecse / 0 // 2	3,5
12. (Ó vel Magyar) Kis Kanisa (Ó Kanisa) / világos pont	Oppid: / C. Bácsiensis // 1	mezőváros / Kamara / Bács megye	Magyarország. 2 / nem // 1	Szabadka, Kikinda, Zenta, Óbecse / Szeged, Temesvár // 6	8
13. Maria Theresianopolis (Szabadka, Sopotica) / vörösszővet	CIVIT.L.R. / C. Bácsiensis // 3	szabad királyi város	Magyarország. 2 / nem // 1	Zombor, Temerin, Óbecse, Magyarkanizsa, Zenta, Újvidék / Pécs, Szeged // 8	11
19. Pancsova - jel. piros pont	Oppid: / R. Germ. Banat. // 1	határörvidék - n.a.	Temesi Bánság 0 / nem - kiegészítés Vályi (1796) szerint (2 templom: katolikus és pravoszláv) // 1	Titel, Nagybecskerek, Versec, Fehértemplom, Karlóca / Temesvár // 6	8
20. Neoplanta- Neusatz (Nóvi Szád, Új Vidék) / vörösszővet	CIVIT.L.R. / C. Bácsiensis // 3	szabad királyi város	Magyarország. 9 / nem // 4,5	Futak, Temerin, Pétervárad (Dunán át), Szabadka, Zombor, Titel, Bács / 0 // 7	14,5
21. Karlovitz / világos pont	URBS Episc. / R. Petrovaradin // 2	Szerém megye - nincs adat	Szlovénia. A templom tornyát használták a háromszögletésre 6 / igen // 3	Pétervárad, Ruma, Titel, Versec, Pancsova, Fehértemplom / 0 // 5	10
22. Ó Bece (Bece) / piros pont	Oppidum / C. Bácsiensis // 1	mezőváros / Kamara / Bács megye	Magyarország. 2 / nem // 1	Zombor, Szabadka, Zenta, Temerin, Nagybecskerek, Magyarkanizs, Nagykikinda / 0 // 6	8
23. Nagy (Gros)-Beckerek (Nagy Beckerek) / piros pont	Oppidum / C. Trentsinien. // 1	mezőváros / Kamara / Torontál megye	Temesi Bánság. 0 / nem // 0	Titel, Pancsova, Versec, Nagykikinda, Óbecse / Temesvár // 6	7,5
24. Nagy (Gros) Kikinda (Nagy Kikinda) / piros pont	Oppid: / C. Torontaliensis // 1	mezőváros / Kamara / Torontál megye	Temesi Bánság 1 / nem // 0,5	Magyarkanizsa, Nagybecskerek Óbecse / Szeged, Temesvár // 5	6,5
25. Temerin / piros pont	Oppid: / C. Bácsiensis // 1	község / Kamara / Bács megye	Magyarország. 1 / nem // 0,5	Újvidék, Óbecse, Zombor, Szabadka / 0 // 4	5,5
26. Veiskirchen (Biela Czerkva) / piros pont	Oppidum / R. Val. Illyr. // 1	határörvidék - n.a.	Temesi Bánság. 0 / nem // 0	Pancsova, Versec, Karlóca, Titel / 0 // 4	5
27. Petrovaradinum (Petrovaradin, Pétervár) / vörösszővet	PRAESID. / R. Petrovarad. // 2	Szerém megye - nincs adat	Szlovénia. A templom tornyát használták a háromszögletésre. 2 / nem // 1	Karlóca, Újvidék / 0 // 2	5
28. Ruma / piros pont	Oppid: / C. Symiensis // 1	Szerém megye - nincs adat	Szlovénia. 2 / nem // 1	Mitrovica, Karlóca / 0 // 2	4
29. Mitrovitz / világos pont	Oppid: / R. Petrovarad // 1	Szerém megye - nincs adat	Szlovénia. A templom tornyát használták a háromszögletésre 2 / nem // 1	Ruma / 0 // 1	3
Megjegyzés	praesidia - erődítmény / pagus - falu / oppidum - mezőváros	nincs adat (n.a.) - Az első magyarországi népszámlálás 1784-1787 (1960) p.17.	Első Katonai Felmérés Magyarország (1782-1785) Temesi Bánság (1761-1772) Szlovénia (1781-1783)	Csomópontok Lipszky 1810: Tabula generalis Regni Hungariae Croatiae et Slavoniae nec n. MNL S 12 - Div. X. - No. 41.	

Forrás: Szerzők munkája, 2021.

A XVIII. század vége gyakorlatilag a progresszív betelepítés időszaka, a században a városok fejlődése nem tudta követni a népességfejlődést. 1780-ban az egész országban kevesebb, mint 400 ezer ember élt urbánus közösségekben. Az Alföldön a török hódoltság után betelepítések történtek az elnéptelenedett városok, falvak területén. Ezek a települések agrárjellegűek voltak, s az új földesurak az újonnan épített falvakba telepítették a behozott idegen nemzetiségű lakosokat.

A török hatalom és fenyegetettség megszűnése után a városi erődítmények, erődített falak feleslegessé váltak, így egy részüket lebontották, a városok ezáltal teret nyertek a fejlődésre, mert ezen túl a falakon kívül is biztonságossá vált a letelepedés.

A településhálózat fejlődése szempontjából (is) fontos esemény volt a Ferenc-csatorna 1802-es megnyitása. A csatorna fő szerepe a mezőgazdaság terményeinek minél gyorsabb eljuttatása volt a főváros, Bécs felé. Tervezője az ausztriai iskolázottságú Kiss testvérpár volt (József és Gábor), akik előtte angliai tanulmányúton vizsgálták a hajózható csatornák tervezésének és építésének kérdését. Az általuk tervezett csatorna Monostorszegnél/Bački Monoštor lépett ki a Dunából, és Bácsföldvárnál/Bačko Gradište érte el a Tiszát. A nyomvonal kijelölésekor természetes, időszakos vízfolyások nyomvonalait is figyelembe vették. Az építést I. Ferenc is támogatta, nemcsak eszmeileg, hanem anyagilag és munkaerővel is. Az alapkövet 1794-ben rakták le, a csatornát a közforgalomnak 1802-ben adták át. Vonalvezetése a következő volt: Monostorszeg–Zombor–Kissztapár–Szivác–Cservenka–Kula–Verbász–Szenttamás–Turija /Bački Monoštor–Sombor–Mali Stapar–Sivac–Crvenka–Kula–Vrbas–Srbobran–Turja. Eredeti hossza 118 km volt, fenékszélessége 17 m, vízszintszélessége 23–25 m, mélysége 2 m. Maximum 600 tonna terhelésű hajók tudtak rajta közlekedni. Kezdő- és végpontja között 7 m volt a szintkülönbség, ezt öt zsilip egyenlítette ki. A csatorna a Szeged–Budapest hajóutat 226 km-rel, 20 nappal rövidítette meg.

A csatorna az 1784-ben lezárult első katonai felmérés szelvényein is szerepel, utólagosan berajzolva. Jól leolvasható, hogy számos utat keresztel, és mivel híd természetesen nem épült minden egyes helyre, az úthálózatra is hatással volt, valamint a partjára eső települések fejlődése is lendületet kapott.

A kortárs országleírások olyan fontos kordokumentumok, amelyek a térképekkel, tervekkel, egyedi iratokkal vagy ábrázolásokkal ellentétben egységben láttatják egy adott város képét. Vályi András 1796 és 1799 közötti országleírását (Vályi 1796, Vályi 1799b, Vályi 1799a) követte a Fényes Elek-féle *Magyarország geographiai szótára* (1851) (Fényes 1851). Fél évszázad telt el a két leírás között, ami jelentős változásokat hozott a városok fejlődéstörténetében. Újvidék esetében erős törést jelentett a XIX. század közepe: az 1848–49-es szabadságharc idején a város épületállománya nagy károkat szenvedett, lakossága megtizedelődött. Szabadka progresszíven fejlődött, ennek eredménye a XX. század elején csúcsonodott ki.

A XVIII. század végének városairól Vályi András három kötetben írt (1796–1799). Leírásai nem terjednek ki a szerémségi városokra, néhány esetben pedig az épített környezet leírása kimerül abban, hogy egy adott városnak kastélya van (Ó Futak) vagy Nagybecskerek az országleírást támogató „HERTELENDY JÓSEF Vitze Ispány, és Királyi Tanácsos Úrnak lakásával díszesítettik” (Vályi 1796, 152), illetve az addig jelentős városok, mint Bács és Titel hanyatlásáról és történetéről is ír. A Temesi Bánság városai esetében Pancsova és Versec leírása a legbeszédesebb, hiszen megtudjuk, hogy Versecen a kaszárnya és a katonatisztek házai mellett vannak templomok, vendégfogadó és a kereskedőházak is, Pancsován pedig a kaszárnya mellett „selyem mívháza, és sok riskásája; Sóház, Postaház, és Ispotály is van benne” (Vályi 1799a, 15). A leírás, bár csak felsorolás szintjén, de körülírja azt is, hogy a városok elsődlegesen a haditevékenység mellett milyen gazdasági ágakkal foglalkoznak. A selyemgyártás Pancsován még a XX. század elején is meghatározta a város gazdaságát, elsőrendű gubókat dolgoztak fel.

Vályi Zombor leírásánál a város középületei mellett már 1799-ben említi a Ferenc-csatornát (Ferentz tsatornája): „Díszesítik e' Várost, a' Szentegyházakon kívül, a' Kir. Kamerális Szabad Udvar, a' Vármegyének itten tartatni szokott Gyűlései, a' Camerális Adminisztráció; Postaház is van benne, 's a' Vármegyének Kaszárnája. Határján készült a' nevezetes Ferentz tsatornája” (Vályi 1799a, 675).

Szabadka (Terésiopolis [Mária]) leírásánál a templomokon kívül az egykori városházát említi és városi palotákat („némelly Lakosokéi”) (Vályi 1799a, 498), amelyek alacsonyak. A kor alföldi városait a tágas terek, alacsony beépítés, nagyobb kiterjedésű telkek jellemzik, az alacsony építkezés dominált, hiszen kő hiányában a házak többsége vályogból, később égetett téglából készült. A városszerkezet laza, széles utcákkal, közterekkel, a tér városszerkezeti elemként meghatározó.

Újvidék (Neoplanta, Neusatz) a leírás alapján városiasabb képet mutatott, mint a kor Szabadkája, hiszen utcái kövel kirakottak és egyházi jelentőséggel is bírt: „Öt Szentegyházakon kívül díszesítik e' Várost az ó hitű Püspöknek Rezidentziája, és az őrmény Papoknak díszes lakó helyeik, a' Harmintzad, a' Sóház, a' Gimnázium, a' Városháza, 's némelly Kereskedőknek lakhelyeik; útszáji a' Városnak kövel kirakattattak, 's révjek is van” (Vályi 1799a, 564).

Fényes Elek mintegy fél évszázaddal később Szabadkát (Maria Theresiopolis, Szuboticza) nagy kiterjedésű városként írja le, ahol a házak többnyire alacsonyak, náddal fedettek, [...] „azonban az újabb időkben igen kezdett szépülni” (Fényes 1851, 3. köt. 49). Vályi nevezetes épületekként itt a szentegyházakat, a városházát és egyes lakosok házeit említi, Fényes már pontosabb listát ad a fontosabb (nevezetesebb) épületekről: „a kalocsai székesegyház mintájára épült kathol. paroch. templom; a ferencziek zárdája; az óhitűek szép tornyos temploma; synagóga; városháza; kathol. gymnasium; postaház; kórház; lovaskaszárnya” (Fényes 1851, 3. köt. 49).

Az 1851-es leírás készítésekor romokban heverő Újvidék esetében a város 1848–1849 előtti leírása található a Fényes-féle szótárban: „A város rendetlenül vagon ugyan építve, de azért szép

házakat mutathatott, kivált a duna-utcza jeles két emeletű épületekkel, s gazdag boltokkal dicsekedhetett. Piacza négyszögű s elég tágas, és kővezve van szinte mint a főbb utczák, mellyek azért meglehetősen sárosak. A péterváradival való közösülést a Dunán felállított hajóhid tartja fen. Különös az, hogy Újvidéken minden magyarországi vallásbeli felekezetnek van tulajdon imádságháza s papja. Így van itten 4 nem egyesült hitű szentegyház egy kápolnával együtt; egy kath. paroch. templom, egy egyesült görög hitű, egy őrmény, egy evang., egy reform. szentegyház, s végre egy synagóga. Továbbá taláztatik itt minden felekezetnél egy trivialis iskola, egy nem egyesült óhitű gymnasium, egy kath. és egy nem egyesült görög gramatikalis iskola; egy Sz.-Antal szerzetbeli őrmény klastrom. Cs. kir. só és harminczad-hivatalok, egy selyem- és egy portubák-gyár” (Fényes 1851, 3. köt. 241).

Ne feledjük, hogy még csak 1851-ben járunk, így már nem minden épület beazonosítható a mai városképben, sőt, a múlt század elejének városképében sem. A városépítészeti fejlődést a mai Vajdaság területén kevésbé a szerkezeti fejlődésük, mint az épített környezetük fejlődése mutatja a kiegyezés (1867) utáni évtizedekig. Fényes a nagyobb városok leírásánál, mint Újvidék vagy Zombor, fontosnak tartotta, hogy írjon az utcák burkolatáról vagy annak hiányáról is. A kisebb vagy kevésbé jelentős városoknál az épületeket listázza, de Újvidék mellett Zombor leírása is képet ad a város úthálózatáról és azokról az épületekről, amelyek közül néhány még ma is áll. „Utczái nincsenek ugyan kikövezve, de rendesek, tágasok. A belváros négyszögben árokkal vétetik körül, a külső város fő utczái innen csillagsugár formán ágadzanak szét; keresztutczáktól keresztülszelve, járdái többnyire téglákból vannak kirakva. Jelesebb épületei: a vármegyeház, melly két sarokra épült két emeletes épület nagy udvarral, szemközt állván az egy emeletes, és toronnyal ellátott fogház; a csinos egy emeletű s toronnyal ékeskedő szinte négyszögű városház; a kamarai igazgatósági épülete; és számos jeles magánházak, mellyek közt már most emeletesek is számosan taláztatnak. A régi fő kath. templom a mellette fekvő plebániával hajdan ferencziek zárdája volt;

de II. József császár által eltöröltetvén: az apatini uton volt barátok kerte is elvétetett, s jelenleg 16 házhely foglalja el. A kis óhitű szentegyház hajdan török mecset volt; a görögök temploma pedig igen jeles épület”³ (Fényes 1851, 3. köt. 330).

Az első katonai felmérést követően 1806-ban I. Ferenc császár elrendelte egy újabb katonai felmérés készítését. Az első elavulásához a szelvények vetületnélkülisége mellett elsősorban a geodézia fejlődése járult hozzá. A háromszögeléssel a térképek pontossága nőtt. A második, úgynevezett Franciskánus felméréshez nem használták fel a Jozefiniánus felmérés szelvényeit. A Magyar Királyságban a Temesi Bánsággal együtt 1819 és 1869, a Bánsági Határőrvidéken 1868 és 1869 között készült a felmérés, Szlavóniában és a Szlavóniai Határőrvidéken 1865-ben kezdték és 1869-re fejezték be. Az 1:28800 méretarányban készült szelvényeknek nem volt alapfelülete és magassági alapszintje, de vetülete igen. A domborzat ábrázolása is finomodott, 1827-től már lehetővé vált a lejtőszögek térképi mérése is. 1837-ben jelent meg az egységes jelkulcs.

A szelvénybeosztás szerint a mai Vajdaság városainak felmérését 1865 és 1866 folyamán készítették. A fontosabb városok közül 1865-ben Szabadka, Zenta, Nagyikinda, Nagybecskerek, Versec, Fehértemplom; 1866-ban Zombor, Újvidék, Karlóca került sorra.

A Fényes-féle leírásban Zombor városalaprajzáról kapjuk a legteljesebb képet a mai Vajdaság városai közül. Az 1783-ban készült első katonai felmérésen pontosan kivehető a vízzel feltöltött árok, amely a négyszögletű, lazán beépített belvárosi területet körülvette. Az átkelés és a város külső területéhez kapcsolódás négy kőből készült hídon keresztül történt. Az országutak a négyszögletű belváros origójában találkoztak derékszögben és négy, szinte megegyező részre osztották azt. A beépítés sűrűsége a külső és belső területeken egyenlő arányban oszlott meg, összefüggő városi

3 Fényes Elek leírásaira – mint minden történeti leírásra – is igaz, hogy korának tudását rögzíti. A saját koráról szóló, egyidejű megállapításai forrásértékűek, a korábbi korokra vonatkozó – történelmi – megállapításait azonban nem szabad kritika nélkül elfogadni.

tömböket nem alkottak az épületek, a zöldterületek is az egyes épületekhez tartozó kertek. A belvárosban a délnyugati részen kiterjedt összefüggő szabad terek vannak, szilárd anyagból épült középületekkel és a vízzel feltöltött árok partján kisebb épületekkel. Két, kőkerítéssel kerített temploma van az országút mentén. A városban a vizesárkon belül koncentrálnak a szakrális és szekuláris funkciók, míg a várostest az országutak mentén szétfolyna fejlődött, északnyugaton egészen a Mosztonga patak egykori medréig. A város közelében kiterjedt szőlők és legelők voltak a térkép szerint. A második katonai felmérésen (1866) a belvárost övező egykori vízzel feltöltött árkokat feltöltötték és széles utakat alakítottak ki a vonalán. Zombor mai belvárosát fasorokkal szegélyezett utak határolják az egykori árkok helyén, ezen a határvonalon belül a mai utcahálózat, a városi tömbök pontosan megegyeznek az 1866-os utcahálózati térképpel. A négyszögletű belváros (az egykori árkokon belül) és a külváros városi szövege között jelentős a különbség: míg a belvárosban pontosan definiált tömbök alakultak ki sűrű beépítéssel, zöldterületek nélkül, addig a külső részeken dominál a laza, félig zárt sorú beépítés és a kertek. Az utak többsége, ahogy Fényes is írja, sugárirányú. A mai Hősök parkja (Park Heroja) körvonalait is megtaláljuk, hiszen a mai park területén egykor kiterjedt szabad terület (vásártér, majd park már a XIX. század végén) volt, s látható a Vármegyeháza (1802–1806) három udvart magába foglaló épülettömbje, ami mai kinézetét a homlokzatának átalakításával Pártos Gyula (1845–1916) tervei alapján nyerte el az 1880-as években. A város beépített területe mellett halad el a kétvágányú vasút (Eisenbahn mit doppeltem Geleise – zweispurig), ami áthalad a Ferenc-csatornán és a kanyargó Mosztongán is. Zombor Fényes-féle leírása kiterjed az épületekre is, így be tudjuk azonosítani a vármegyeházát a harmadik udvarát keretező fogház épületével, a városháza négyszögletű alaprajzát a belvárosban, mellette a hajdani ferences zárdát és a plébániatemplomot. Szintén beazonosítható a városháza közelében az ortodox templom, valamint a kis ortodox templom a belváros szélén.

Újvidék a XIX. század közepétől a szerbek kulturális központja, ugyanis 1864-ben a „szerb Athénnek” is nevezett városba tette át székhelyét Budapestről az 1826-ban alapított Szerb Maticza (Szerb Matica). A város első (1784) és második katonai térképén is szembevető a Fényes által is említett tulajdonsága, miszerint a városban minden felekezetnek van temploma. Az első katonai térképen hét templom látható a város területét határoló szárazárkokon belül. A Duna melletti katonai sáncokat a várostól egy vizenyős terület választotta el, ami a XX. század elején is beépítetlen volt. A Duna mellett erdők találhatóak északra, déli irányban, a sáncok mellett pedig egy kisebb telep volt alig harminc szilárd anyagból épült házzal. A második katonai térképen a telep már nem látható, a templomok és a kápolnák száma pedig tizenegy. Bár az első katonai térképen a városszövet városi tömbökből áll, a második felmérés szelvényén látható, hogy csak a belváros zártosrú beépítésű sűrű városszövet kisebb parkokkal, a belvárosi területen kívül pedig laza, rurális jellegű félig zártosrú beépítés található, nagyobb kertekkel. Fényes említést tesz két gyárról (selyem- és portubákgyár), ez a két gyár a város határain kívül van, délnyugatra a város beépített területétől. A Dunán keresztül egy hajóhíd köti össze a sáncot Péterváraddal, a vizenyős területen keresztül pedig egy földtöltés (gát úttal) vezet a városból a sáncig. Fényes említi a rendetlenül épített utcákat. Újvidék folyamatosan fejlődött, és még a kiegyezés által elindított progresszív urbanizáció ellenére is organikusan terjeszkedett, a tervezettség jelei nélkül.

A harmadik város, amiről Fényes hosszabban értekezik, Szabadka. A város az első katonai felmérés és a második között gyorsan fejlődött, nagyban átalakult. Az utcahálózata az országotakra felfűzött kisebb utcákból állt, a város területén a beépítést a XVIII. században még korlátozták a patakok, a mocsaras és vizenyős területek a gémeskutakkal és malmokkal. A XIX. század második felében már csak az utcák vonala mutatja az egykori kiterjedt mocsaras területeket. Kisebb patakok vonala látható, ezek számos helyen még a XX. században is jelen voltak (a Fűzfás ér a mai Tito

marsall út vonalán, a Május 1. utca vonalán), de a század végére befedték azokat. A belvárosi részen kívül a házak kicsik, nagyobb telkekkel, amikén kertek voltak. Fényes is írja, hogy a város kiterjedése nagy. A laza beépítésű külső városrész fokozatosan sűrűsödő városszövege a belvárosban a Szent Teréz Székesegyház és az egykori városháza környezetében városi tömböket alkot, míg az egykori ferences templom és az ortodox templom környezetében újra lazábbá válik. A városnak hét kapuja van, ezeknek neve Sándori, Zentai, Szegedi, Majsai, Halasi, Bajai és Zombori kapu, ezeken keresztül futottak be az országutak a városba. Szabadka szinte teljesen megőrizte az 1865. évi utcahálózatát. Összehasonlítva az utcák mai vonalával, a külterületek beépültek, de a város alaprajza őrzi XIX. századi formanyelvét.

Európa építészetében a középkort követő nagy korstílus a reneszánsz volt. Míg a gótika kiindulópontja Franciaország, a reneszánsz Itáliából indult útjára. Az Alpoktól délre az antik hagyományok, formák folyamatosan jelen voltak, a gótika itt nem is tudott igazán gyökeret verni. Másfelől az északi országok egyházi építészetében a reneszánsz meglehetősen korlátozottan volt jelen: az erős gótikus hagyományokkal rendelkező területek (Anglia, a német nyelvterületek) egyházi építészetében a gótika sokáig fennmaradt.

Ezzel párhuzamosan a korabeli Magyar Királyság területén a reneszánsz stílus szinte kizárólag a világi épületekre (kúriákra, kastélyokra) korlátozódik. Fontos kivétel az esztergomi Bakócz-kápolna (XVI. század eleje), ami szinte teljesen itáliai importmunka; valamint a pozsonyi ferences templom hajója (XVII. század). A mai Vajdaság területén a török hódoltság miatt a reneszánsz stílus teljesen kimaradt.

A reneszánszt követő nagy korstílus a barokk volt. A reneszánszhoz hasonlóan Itáliából kiindulva terjedt el, és Európában nagyjából 1600-tól 1750-ig tartott. A reneszánszhoz hasonlóan alapvetően antik formákat használt, de azokat sajátosan újraértelmezve. Fő jellemzői a dinamizmus, monumentalitás, axiális szerkesztés. A világi barokk építészet az abszolutizmus reprezen-

tációjában játszott fontos szerepet, az egyházi építészet pedig a katolikus egyház egyik fontos eszköze volt az ellenreformáció idején. Ennek megfelelően a jezsuita rend kulcsszerepet játszott a barokk stílus elterjedésében.

A barokk templomok archetípusa a jezsuiták római főtemploma, a Chiesa del Gesù (felszentelés éve: 1580). A legtöbb barokk templom homlokzata Közép-Európában az itt kifejlesztett mintát követi. Függgőlegesen a homlokzat három részre tagolódik: középen egy nagyobb magasságú, a homlokzat síkjából enyhén kiugró, magasabb középrizalítot két oldalon egy-egy keskenyebb, alacsonyabb rész kísér. Ezek az alacsonyabb részek volutaszerű oromfallal csatlakoznak a timpanonos középrizalíthoz. Vízsintesen a homlokzatot klasszikus jellegű párkányok tagolják, amiket szintén klasszikus jellegű pilaszterek támasztanak alá. A homlokzaton megjelenő aedikulás ablakok és ablakfülkék szintén antik mintákat követnek.

3.3. kép: Chiesa del Gesù, Róma

Forrás: Szerzők felvétele, 2020.

3.4. kép: Jesuitenkirche, Bécs

Forrás: ©Bwag/CC-BY-SA-4.0, 2018.

Közép-Európa szempontjából a bécsi jezsuita templom fontos mintakép (felszentelés éve: 1627). Homlokzata az Il Gesù-féle mintának egy nyugodtabb, letisztultabb változata. A római mintát a terület építészetében nagy hagyományokra visszanyúló főhomlokzati toronypárral gazdagítja. A tornyok négyzetes alaprajzúak,

sarkukon pilaszterekkel díszítettek, és jellegzetes, ácsszerkezetű, rézfedésű, íves kontúrú, úgynevezett párnázott hagymasisak fedti őket. Ez a homlokzattípus a továbbiakban az egész országban, így a mai Vajdaság területén is elterjedt. Ennek a formának az egyszerűbb változata, amikor csak egy torony van, a homlokzat tengelyében. A főbejárat ilyenkor a torony alatt nyílik. A torony vagy a főhomlokzat síkjába simul, vagy előreugrik. A mai Vajdaság területén a nagy számban felépült egyszerűbb plébániatemplomok ezt az egytornyos mintát követik az ország többi részéhez hasonlóan. Térszerkezetileg a barokk templomok általában egyhajósak, vagy fiókos dongaboltozattal, vagy csehsüvegboltozattal fedettek. A nagyobb templomok terét két oldalon kápolnák tagolják. A szentély általában keskenyebb, alacsonyabb, legtöbbször félköríves záródású (apszis), és diadalív választja el a hajótól. A középkori templomokkal szemben a barokk templomok nem feltétlenül keleteltek (azaz a szentélyük nem mindig kelet felé, főhomlokzatuk nem mindig nyugat felé néz): telepítésüknél a városépítészeti szempontok fontosabb szerepet játszottak.

A barokk kor jellegzetes épületei a nemesi kastélyok, kúriák. Ezek a korabeli Magyarországon kevés kivétellel nem városokban épültek fel, ezért a kötetben csak érintjük őket. Megjelenésükre a szimmetrikus kialakítás a jellemző, középen egy kiemelt főtömeeggel, ahol általában díszterem volt. A reprezentatív főhomlokzat a megérkezés irányában volt, a kerti homlokzat pedig általában terrasszal, erkéllyel kapcsolódott a kastélyparkhoz.

A barokk korstílus kései ága a copf, amely főleg Közép-Európára volt jellemző a XVIII. század utolsó évtizedeiben. Elnevezése az oszlopfők és a szemöldökpárkányok füzéres megoldásaira utal, amelyek megjelenése hajfonatra emlékeztet. A vonalvezetésre a barokk dinamizmusával szemben a letisztultság és egyszerűség jellemző, ezért is tekintjük a stílust a barokk és klasszicizáló historizmus átmenetét képező irányzatnak. A díszítőelemekként használt formák között a füzérdíszek mellett a rozetták és köténydíszek is jelentőséget kapnak, a szemöldökpárkányokat azonban leginkább az egyszerűség jellemzi.

A barokk stílusnak egy másik késői ága az úgynevezett klasszicizáló későbarokk. Nem lehet éles határvonalat vonni az érett barokk és a klasszicizáló későbarokk között, mivel az előbbi is alapvetően antik formákat használ. A fő különbség a díszítettség visszafogottabbá válása és a vonalvezetés kevésbé dinamikus volta. Tovább bonyolítja a különbségtételt, hogy az egyszerűbb, kisebb épületek az érett barokk korában is meglehetősen visszafogottak voltak: a barokkhoz általában társított túldíszítettség és extravagancia inkább ott volt jellemző, ahol a reprezentációnak különösen fontos szerepe volt, és ehhez megfelelő anyagi források is társultak.

Az építészet történetében a barokk az utolsó nagy, átfogó korstílus. A korábbi építészettörténeti művek a barokk után klasszicizmusról, romantikáról és eklektikáról beszélnek, de ez a felosztás mára túlhaladottá vált, mivel ezek az irányzatok mind időben, mind térben kevésbé egyértelműen elkülöníthetőek, mint a korábbi, nagy korstílusok. A XIX. század építészetét ezért összefogóan a historizmus alá soroljuk. A historizmus fő jellemzője, hogy a korábbi korok építészetéhez nyúl. Hogy ezt milyen módon teszi, abban természetesen voltak változások az idők során. A historizmus legkorábbi, klasszicizáló ága az antik mintákat veszi át, és Közép-Európában nagyjából a század közepétől megjelent a többi „neo” stílus is: neogótika, neoromán, neoreneszánsz, sőt, neobarokk. Ezek időben és térben egymás mellett léteztek, ahogy a bécsi Ringstraße példája is mutatja: a neogótikus városháza mellett egyik oldalon az antik (klasszicista) parlament áll, a másik oldalon a neoreneszánsz egyetem.

Az ipari forradalom és a kapitalista rendszer kialakulása Magyarországon a nyugati országokhoz képest némi késéssel jelentkezett. Az építészetben a klasszikus, antik formavilág újjáéledése a XIX. század első felére esik, elterjedése reflektál a magyar állam gazdasági és társadalmi felemelkedésére, ami az alföldi régiók, így a mai Vajdaság területének megerősödését is eredményezte. A klasszicista formavilág egyszerűbb formában a vidéki településeken is elterjedt. A kor városainak a képét a barokk, a kopf és a

klasszicizáló későbarokk, majd a klasszicista formavilág jellemezte a hagyományos építkezés mellett, amiben szintén megjelenhettek a korstílusok motívumai. A templomokat – felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül – a kor meghatározó stílusa, a barokk jellemezte, ahogy városi paloták (kúriák) és középületek is épültek ebben a stílusban. Később, a XIX. század közepén épülő (főként szekuláris) középületeket a klasszicizáló formavilág jellemezte.

A barokk egyházi építészet fontos emléke a bácsi Szent Pálról elnevezett római katolikus prépostság temploma. Eredetileg 1773 és 1780 között épült, és 1838-ban felújításon esett át. Egy 1923-as tűzben a teteje és a tornya megrongálódott, így tornyának mai képe egy 1937-es felújítás eredménye.

Térszerkezetét tekintve az épület a barokk templomok tipikus példája. Egyhajós kialakítású, a hajónál keskenyebb-alacsonyabb, félköríves záródású szentéllyel. Hajója három mezőből álló cseh-süvegboltozattal fedett, a mezőket elválasztó hevederíveket masszív falpillérek tartják. A hajó bejárati oldalán, a torony alatt karzat található, a szentélyből sekrestye nyílik.

A templom monumentális főhomlokzata városképi jelentőségű. A homlokzat egyetlen síkot alkot, megjelenése nyugodt, harmonikus, klasszikus arányokat tükröz. Vízszintes tagolása megemelt lábazatra, középső (fő-) részre, és koronázópárkányra oszlik. A koronázópárkány fölött attika, középső részén timpanon helyezkedik el. Függőlegesen a homlokzatot kannelúrázatlan ión pilaszterek tagolják, lábazatuk a templom fő lábazatával megegyező magasságú, abból síkban enyhén kilépve. A középső mezőben található alul a szegmensíves záródású főbejárat, középen nagyméretű, félköríves ablak, melyet íves párkány koronáz. A két szélső mezőben középen egy-egy íves lezárású falfülke helyezkedik el, nagyméretű kővázakkal. A négyszögletes, sarkain kannelúrázatlan ión pilaszterekkel tagolt torony a főhomlokzat középső részéből emelkedik ki. Két oldalról íves oromfallal csatlakozik a homlokzat attikájához. A torony négy oldalán félköríves ablakok vannak, felül órapárkány koronázza, sisakja ácsolt, párnatagos gúlisíak.

3.5. kép: A Szent Pálról elnevezett prépostság temploma, Bács

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

Szintén városképi jelentőségű barokk emlék a szabadkai római katolikus Szent Teréz-templom (jelenleg székesegyházi rangban a Szabadkai Püspökség főtemploma). Építése 1773-ban kezdődött el. A terveket a pesti Kauffman Ferenc készítette el, majd a helyszínen átdolgozta azokat Glaser Gábor, a kalocsai érsek meg-

bízottja utasításai alapján. A felszentelés 1787-ben történt. 1879-ben a templomon az alaptól a főpárkányig húzódó repedés jelent meg, és megrepedtek a boltozatok is. 1883-ban Czigler Győző, budapesti szakember a templom stabilizálására vonóvasak beépítését javasolta. 1888-ban a szentély stabilizálására két félköríves alaprajzú oldalszárnyat építettek. A főhomlokzat jelenleg is végig van repedve, az aktív repedés a homlokzat második emeletén lévő ablak aljáig nagyjából a homlokzat tengelyében húzódik, afölött háromfelé ágazik, amiből a két szélső ág a teljes homlokzat magasságában végigfut a timpanont is átmetszve.

A templom térszerkezése a bácsihoz hasonlóan tipikus barokk mintákat követ. Egyetlen hajója csehüvegboltozatos. Négy boltmezőből áll, a hevederíveket itt is a hajóba benyúló falpillérek tartják. A szentély a hajónál keskenyebb, záródása félköríves, két oldalról a már említett térbővületek kísérik, egy-egy oltárral felszerelve. A hajó bejárati oldalán, a két torony tömbje között karzat található.

Főhomlokzata a bécsi jezsuita templom kéttornyos mintáját követi. Vízszintesen három fő részre tagolódik: lábazati megjelenésű alsó szint, fölötte viszonylag magas főszint, majd egy alacsonyabb felső szint. A függőleges tagolás a tornyokat követi. A tornyok két keskenyebb, oldalsó sávja enyhén kiugrik a homlokzat síkjából, rajtuk két oldalon pilaszterek. A pilaszterek a homlokzat minden szintjén végigfutnak: az alsó szint lábazatként funkcionál, az első szinten a pilaszterek a dór rendszert követik, a másodikon iónt, a tornyokon a korinthoszit. A pilaszterek egymásra épülő, felfelé enyhén keskenyedő sora így a római Colosseum homlokzati féloszlopainak mintáját követi. A templom minden fő szintjének minden sávjában egy-egy nyílás található: az alsó szinten középen a főkapu, két oldalon egy-egy kisebb, lekerekített sarkú téglalap alakú ablak; a következő szinten középen nagyméretű, félköríves, aedikulás ablak, két oldalon egy-egy téglalap alakú ablak, a felső szinten mindegyik sávban egy-egy félköríves, aedikulás ablak. Utóbbiak közül a középső timpanonja íves, a két szélsőé egyenes kialakítású. A templom főpárkánya fölött középen egye-

nes timpanon, két oldalon a négyzetes tornyok tömbje emelkedik. A tornyok tipikus barokk harangtornyok pilaszterekkel, félköríves ablakokkal, órapárkánnyal. A sisakok szintén tipikus barokk, ács-szerkezetű, párnatagos gúlisisakok.

3.6. kép: A szabadkai Avilai Szent Teréz-templom

Forrás: Szerzők felvétele, 2020.

3.7. kép: Az óbecsei Szent György-templom

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A korszakban az ortodox (pravoszláv) templomok is alapvetően a fent leírt barokk mintákat követték. Fontos emlék az óbecsei ortodox Szent György-templom (Crkva Sv. Đorđa), mely a barokk mintákat hangsúlyos homlokzatalakító-tömegformáló elemekkel gazdagítja: két kísérő toronnyal. A középső, fő torony mellett, attól elhúzva megjelenik egy-egy alacsonyabb, de hasonlóan tagolt és hasonló sisakkal rendelkező kisebb torony. Ez a megoldás a templomnak a fentebb ismertetett, tipikus példánál tagoltabb sziluettet kölcsönöz. Az építkezés 1851-ben kezdődött és 1858-ig tartott, az építész Jovan Somborski és Andrija Šmaus volt. A templom egyhajós, a hajó csehsüvegboltozattal fedett. A pilaszterek itt nem nyúlnak bele a térbe, a hajó tere így egységes. A szentély terét az ortodox liturgiának megfelelően ikonosztáz zárja le. A főterre néző, városképi jelentőségű főhomlokzat jellegzetessége a már említett három barokk tornyon kívül az előreugró, négy korinthoszi oszlopból és timpanonból álló portikusz.

A barokk építészet összművészeti jellegét illusztrálják az egész országban a kálváriák. Ezek a táj, az építészet és a tájépítészet sajátos egységét alkotják. A mai Vajdaság területén egy viszonylag korai példa a verseci kálvária. Az együttes 1720–1729 között épült a város fölé magasodó hegyen. Mára a hegyoldal beépült, ezzel a kálvária a városból nézve elvesztette hatását.

A korszak meglehetősen atipikus, éppen ezért kiemelkedő jelentőségű emléke a verseci római katolikus plébániatemplom. A nagyméretű templom elsőrangú, közép-európai viszonylatban is korai példája a neogótikus építészetnek, ennek ellenére egyelőre kevésbé kutatott, ezért tartottuk indokoltnak jelen kötetben kicsit bővebben tárgyalni. Az első fontos neogótikus épület Közép-Európában a bécsi Votivkirche volt, ami Heinrich Ferstel (1828–1883) tervei alapján 1856-tól 1879-ig épült. Azonban, ahogy azt a következő fejezetben tárgyalni fogjuk, a neogótika széles körű elterjedése területünkön már az Osztrák–Magyar Monarchia idejére tehető, és elsősorban Friedrich Schmidthez (1825–1891) és tanítványaihoz köthető.

3.8. kép: Versec, a kálvária kápolnája – a homlokzaton lévő keresztet XX. századi hozzáépítés

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A verseci plébániatemplom alapkövét nagy ünnepség keretében 1860. június 14-én tették le, és a kész templomot 1863. december 27-én szentelték fel. 1902–1903-ban a budapesti Knötgen

Gusztáv és Bach János tervei alapján felújításon esett át, ekkor a tornyok körüli négy fiatornyot megnagyobbították, és a tornyok oktogonszintjének sarkait is kis fiatornyokkal látták el.

3.9. kép: A verseci Szent Gellért Püspök és Vértanú római katolikus plébániatemplom fiatornyokkal ellátott tornya

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

*3.10. kép: A verseci Szent Gellért Püspök
és Vértanú római katolikus plébániatemplom*

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A templom eredeti tervezőjének kiléte egyelőre bizonytalan. Különböző írásokban négy név merül fel: Brandeisz Ferenc, Bibel János, Ernst Swoboda és Schulek Frigyes. A legutóbbit azonnal elvethetjük: Schulek a templom építésének kezdetekor még csak 19 éves volt. Később, a dualizmus korában az ország egyik legbefolyásosabb, a neogótikus formavilágot nagyon jól ismerő építészé lett – legfontosabb munkája a budavári Boldogasszony-templom, a Mátyás-templom neogótikus átépítése –, valószínűleg ezért kerülhet elő időről időre a neve Versec kapcsán. Brandeisz Ferenc helyi építőmester volt, aki a korábbi, akkor már nagyon rossz állapotú templom kijavítására készített 1851-ben költségvetést és terveket, amiket a városi tanács elvetett, és inkább új templom építése mellett döntöttek. Brandeisz neve az új épület kapcsán mint építőmester jelenik meg. Bibel János sem tervező volt, hanem oravicabányai építési vállalkozó (Oravicabánya/Oravița ma Romániában), aki 1859-ben árlejtéssel elnyerte a kivitelezési munkálatokat. Ernst Swoboda sem mint tervező, hanem mint az építést vezető temesvári mérnök jelenik meg a híradásokban. Ennek ellenére lehetséges, hogy a tervező is ő volt: az 1860-ban elkészült városháza esetében is a tervezőt bízta meg a város az építésvezetés feladatával. Ernst Swobodára a helyi lap, a Werchetzer Gebirgsbote 1864-ben mint k. k. Ingenieur-Assistentre hivatkozik. A bécsi Allgemeine Bauzeitung híradása alapján egy bizonyos Ernst Swobodát 1850-ben nevezett ki a General Baudirection Ingenieur-Assistentnek, a két ember valószínűleg ugyanaz.

A templom tervei 1854-ben már készen álltak, a kivitelezés megkezdése az anyagi források előteremtése miatt késett 1860-ig. A korabeli városházi jegyzőkönyvek alapján tudni lehet, hogy a városvezetők és az építés engedélyezésében illetékes tartományi építészeti igazgatóság „az újabb idők aesthetikai követelményeinek” megfelelő templomot akartak (az építkezést a város finanszírozta). A korszerű terv előképe valószínűleg a bécsi Votivkirche, illetve annak (valamelyik) pályázati terve lehetett. A bécsi templom Ferenc József fogalmából épült fel, miután 1853-

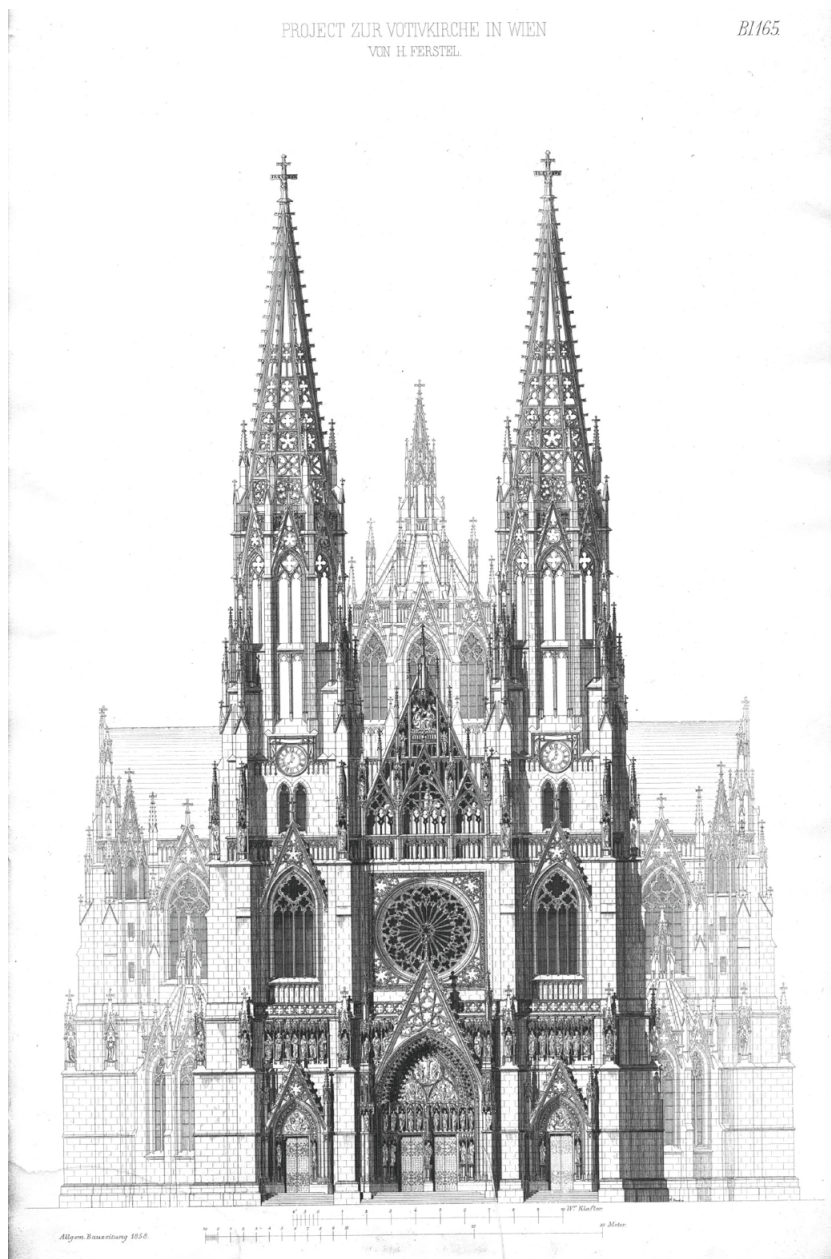
ban szerencsésen túlélte egy merényletet (Libényi János magyar szabósegéd próbálta meggyilkolni). A fogadalmi templom tervezésére 1854-ben nyilvános tervpályázatot írtak ki, ami hatalmas érdeklődés mellett zajlott: 75 pályamű érkezett be. A templom építése Versecen is ismert volt: az építést Versec városa 1853-ban 100 forinttal támogatta, és később is beszámolt a helyi lap az építkezés menetéről.

Bárki is volt a templom tervezője, a feladatot kiválóan oldotta meg. A verseci templom monumentális megjelenésében tökéletesen megidézi a bécsi előképet az anyagi lehetőségek nyilvánvaló különbsége ellenére. Alapkialakításában mindkét templom katedrálisokat idéző épület: alaprajzi kialakításuk háromhajós hosszából és keresztházból áll, szentélyük poligonális, főhomlokzatuk kéttornyos, bordás keresztboltozataikat pillérkötegek hordják. A verseci tervező azonban egyszerűsítette a katedrálisformát: az itteni templom nem bazilika, hanem csarnoktemplom (mindhárom hajója egyenlő magas), így nem volt szükség a támívek költséges rendszerére sem a hajónál, sem a szentélynél, utóbbinál ugyanis hiányzik a szentélykörüljáró és a kápolnakoszorú.

A verseci templom külső faltagolása is meglehetősen egyszerű. A sima falfelületeket nem díszítik mérművek, a homlokzatok díszzeit a finom kialakítású portálok, a mérműves ablakok, a párkányok, a fiatornyos támpillérek jelentik. Mindezek az alaprajzi és faltagolási megoldások a magyarországi gótikus építészetben gyökereznek: nálunk a francia típusú katedrálisgótika nagyon korlátozottan volt jelen.

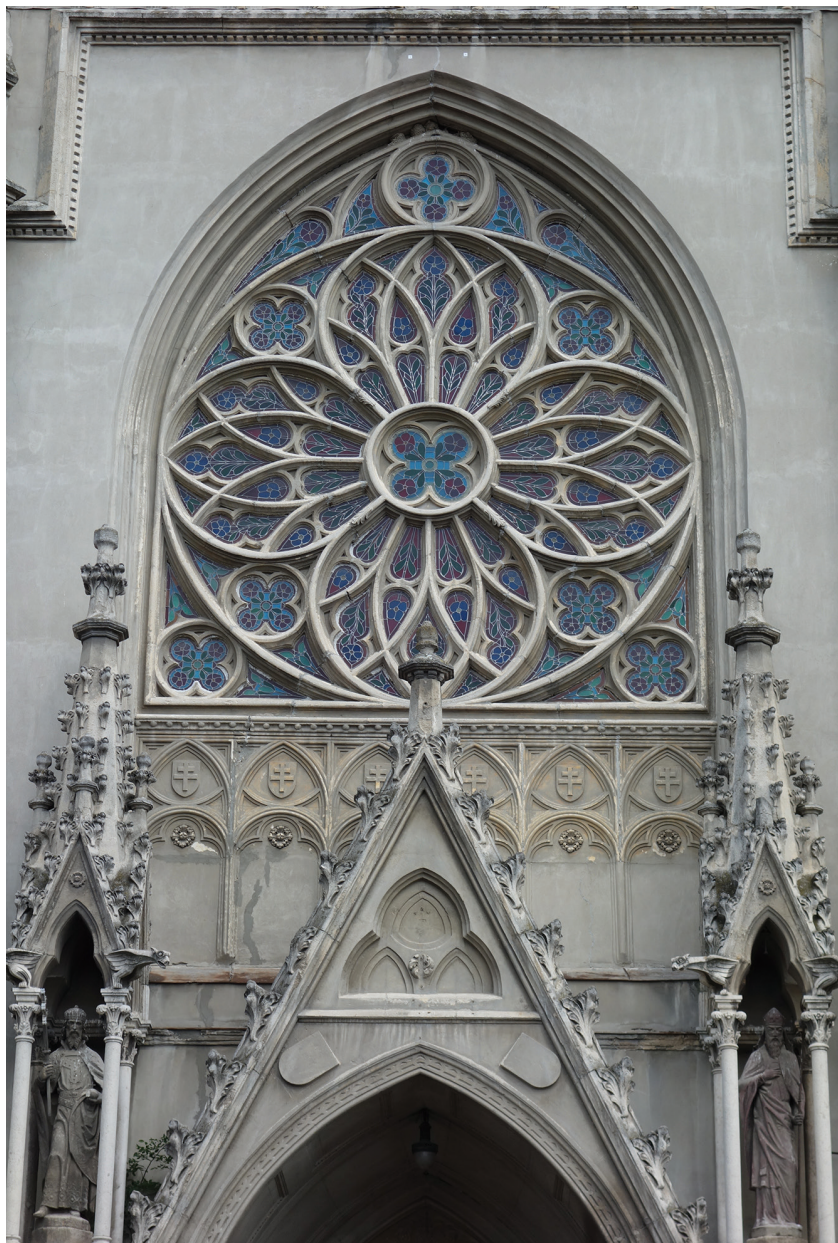
A verseci templom városképi szempontból legfontosabb elemei, a tornyai azonban jóval gazdagabb tagolást kaptak. Felső szintjeik alaprajza nyolcszög, a diagonális oldalakon a négyszögletes alsó szintek saroktámpilléreiből kinövő, kúszóleveles fiatornyokkal kísérve. Ezek a fiatornyok mai formájukban az 1902–1903-as felújítás eredményei, de némileg egyszerűbb formában, azonban szintén kúszólevelekkel és kereszttrózsával már az eredeti terven és az 1902 előtti fotókon is felismerhetőek.

3.11. kép: A bécsi Votivkirche főhomlokzatának terve, Heinrich Ferstel

Forrás: Allgemeine Bauzeitung, 1858, Bl. 165.

3.12. kép: A plébániatemplom főhomlokzatának részlete
(mérműves ablak, vimperegák, kúszóleveles fiatornyok)

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

3.13. kép: *A verseci templom 1902 előtt*

Forrás: Archív képeslap (részlet) a szerzők archívumából.

A nyolcszögű szinteket karcsú mérműves ablakok törik át, és meredek vimpergakoszorú zárja le őket, a vimpergák tetején kereszt-rózsákkal. A meredek sisakok élei a vimpergák közül emelkednek a magasba, és az összhatás annak ellenére is légies, hogy a sisakok nem áttört kősisakok, hanem egyszerű, zárt, ácsszerkezetű gúlák. Összhatásában, városképi megjelenésében a templom ilyen módon úgy lett légiesen monumentális, hogy az építészeti elemeket – ennek megfelelően az erőforrásokat – az építész a lehető legjobb módon csoportosította-sűrítette-ritkította. Ezt a hatást fokozta a XX. század eleji felújítás a fiatornyok átalakításával, számuk növelésével.

Városi barokk palotára példa a verseci ortodox püspöki rezidencia. Versec 1749-től volt ortodox püspöki székhely. A püspöki palota 1750 és 1757 között épült, az építtetője Jovan Georgijevič püspök volt. Az épület a város belsejében, az utcától hátrahúzva, egy saját park közepén áll. Az utcavonalon a telket díszes kovácsoltvas kerítés és kapu zárja le. A palota jellegzetes egyemeletes barokk kastélyépület. Főhomlokzatát egy középrizalit és két sarokrizalit tagolja, a rizalitok fölött íves oldalú manzárdtetővel, ami mozgalmas tömeget kölcsönöz az épületnek.

3.14. kép: A verseci ortodox püspöki palota a városképben

Forrás: Archívó képeslap a szerzők archívumából.

Bár jelen kötet fókuszát a városépítészeti kontextussal rendelkező épületek jelentik, egy példa erejéig érdemes megemlíteni a horgosi kastélyt mint vidéki barokk főúri lakóépületet. A település 1764-ben vált ki a határőrvidékből, a kastélyt a Kárász-család építtette 1795-ben, bécsi tervek alapján. Az épület szimmetrikus kialakítású, földszintes barokk kastély, nagyméretű, mára elvadult park közepén. Középső tömbje magasabb, mint az oldalszárnyak, ezt a részt ívelt vonalvezetésű timpanon koronázza és manzárdtető fedí.

3.15. kép: A horgosi Kárász-kastély

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

Korai színházépület a szabadkai színház. 1853–1854-ben épült Skultéty János tervei alapján. A kolozsvári és a miskolci színház mellett a korabeli Magyarország első, állandó épülettel rendelkező, úgynevezett kőszínházai közé tartozik. Különlegessége, hogy szabálytalan alakú telken épült fel, a telek formáját követve. Két fő szárnya volt: a színházi szárny és a szállodai szárny. Főhomlokzata szintén szokatlan módon a sarkán, átlós helyzetben van, így alkotva térfalat. Ez a főhomlokzat klasszicista görög templomhomlokzat hét kannelúrázott korinthoszi oszloppal, timpanonnal.

3.16. kép: A szabadkai színház Szabadság térre néző homlokzata

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A verseci plébániatemplom mellett a vajdasági neogótika egy másik korai emléke szintén ebben a városban található, ez a korábban már említett verseci városháza. A mai Vajdaság területén a jellegzetes, monumentális, toronnyal is rendelkező városházák építése a dualizmus korszakára esett, ennek az épülettípusnak a részletesebb tárgyalására így abban a fejezetben kerül sor. Későbbi társaival összehasonlítva a verseci városháza jóval kevésbé reprezentatív, az utca zártsorú beépítésébe belesimuló, egyemeletes épület. Formáit kissé naiv neogótika jellemzi. Földszinti nyílásai Tudor-ívesek, emeleti ablakai egyszerű téglalap alakúak, itt az ablakszárnyak fából készült osztása idézi a gótikus mérműveket. A megjelenés szempontjából meghatározó a súlyos konzolokon nyugvó, mérműves mellvédű erkély, a középrizalit vakmérműves parapetben végződő, csúcsívsoros főpárkánya, és a lépcsőzetes kialakítású, gótikus keresztrózsával koronázott oromzat. Építése a korábbi városháza szűkösége

miatt már 1853-ban napirendre került, de csak 1857-ben született meg a döntés az építkezés elkezdéséről és annak költségeiről. A terveket és a költségvetést Bücher Wilmos cs. kir. mérnöksegéd készítette, és a város az építés vezetésével is őt bízta meg. A kivitelező a szegedi Killer Zsigmond volt, az épületet 1860 nyarán adták át.

3.17. kép: A verseci városháza

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A korszak másik fontos városházépülete a zombori régi városháza. Északi részét 1749-ben kezdték építeni, majd több ütemben kibővítették, az utolsó ütem 1842-ben volt. A nagyméretű, gyakorlatilag egy egész városi tömböt elfoglaló, egyemeletes, négyszögletes épület egy udvart fog közre, és két oldalról is nagyobb városi térre néz, térfalat alkotva. Nyugati, a Szentháromság térre (Trg Svetog Trojstva) néző főhomlokzatá-

nak tengelyében középrizalit található, ami az épület síkjából is kiugrik és párkányzata is jóval magasabb a főtömeg főpárkányánál. A rizalit középső részén előreugró portikusz található, alsó szintjén vastos, négyszögletes oszlopokon nyugvó kosárirves nyílások, felső szintjén pedig könnyed, kannelúrázatlan, levéldíszes oszlopfős oszlopokon nyugvó timpanon. A domborművek nélküli timpanon alatt lévő frízen római számokkal az 1842-es évszám olvasható. A portikusz tengelyében emelkedik az impozáns torony, de hátrahúzva az épület főhomlokzatának síkjába. A torony négyszögletes, sarokpilaszterekkel tagolt. Derékmagasságában kőkonzolokon nyugvó, fémkorlátos erkély fut körül. A tornyot fogsoros zárópárkány koronázza, és lapos, fémfedésű kupola fedi, csúcsán gombbal.

A keleti homlokzat egyszerűbb kialakítású, de szintén reprezentatív megjelenésű. Tengelyében enyhén kiugró, timpanonos rizalit található, amit alul dór jellegű oszloppárok, felül korinthoszi jellegű pilaszterek tagolnak. Az alsó párkány frízén triglifsor fut végig, a felső párkány dísztelen, a timpanon párkánya pedig fogsoros. A timpanon alatti párkány frízén római számokkal az 1718-as évszám olvasható, ez a korábban itt álló, Jovan Branković által építtetett rezidencia építési dátuma. Annak eldöntése, hogy ennek az épületnek fennmaradtak-e részei a városháza tömbjében, további kutatásokat igényel. Az erkély korlátja díszes kovácsoltvas. A változatos mintájú kovácsoltvas erkélyek a zombori főutca épületeinek is fontos díszei, jóformán építési időtől függetlenül. A zombori régi városháza tornyával, nyugodt tömbjével, ritmikus tagolású homlokzataival, egyszerű, vakolatkeretes ablakaival szép példája a vidéki későbarokknak, a klasszicista formák használatának.

3.18. kép: Szentháromság tér, Zombor 1942-ben. A szobor ma már nincs a tér közepén, balról a Szentháromság-plébánia és templom (templom felszentelésének éve 1762, plébánia kinézetét 1771-ben nyerte el), jobbról a régi városháza

Forrás: Fortepan / Iharos Sándor adományozó.

3.19. kép: A zombori régi városháza nyugati homlokzata

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

3.20. kép: A zombori régi városháza keleti homlokzata

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

Irodalomjegyzék

- Bak Borbála (2008): *Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig*. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete.
- Beluszky Pál (2014): A szabad királyi városok a dualizmus korában. *Településföldrajzi Tanulmányok* 3 (1): 3–17.
- Borovszky Samu szerk. (1909): Bács-Bodrog vármegye. *Országos Monografia Társaság*.
- Buday Péter (2012): *K stavebným dejinám františkánskeho kostola v Bratislave*. Bratislava. Zborník Múzea mesta Bratislavy 24 29–51.
- Danyi Dezső–Dávid Zoltán szerk. (1960): *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára.
- Erős Lajos szerk. (1993): *Adalékok a Zrenjanini – Nagybecskereki Egyházmegye történetéhez*. Tóthfalu: Logos.
- Fényes Elek (1851): *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik*. Pest: Kozma Vazul Nyomdája.
- Jankó Annamária (2001): A második katonai felmérés. *Hadtörté-*

- neti Közlemények* 114 (1): 103–127.
- Jovanović, Slobodan (1984): Műemlékek a Vajdaságban. *Műemlékvédelem* 28 (2): 97–106.
- Kalmár Miklós (2001): *Historizmus, századforduló: a polgári építé-
szet kialakulása*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kubinyi András (2000): *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori
Alföldön és az Alföld szélén*. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár.
- Lakatos Andor szerk. (2002): *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye tör-
téneti sematizmusa 1777–1923*. Kalocsa: Kalocsai Főegyház-
megyei Levéltár.
- Lipszky János (1808): *Repertorium locorum objectorumque in XII.
tabulis mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et
Confiniorum Militarium Magni item Principatus Transylvaniae
occurrentium / quas aeri incisas vulgavit Joannes Lipszky de Szed-
licsna*. Budae: typis Regiae Universitatis Pestanae.
- Milleker Bódog (1886): *Versecz szab. kir. város története. 1–2*. Bu-
dapest: Versecz szab. kir. város Törvényhatósági Bizottsága.
- Sisa József (2002): Neo-Gothic Architecture and Restoration of
Historic Buildings in Central Europe: Friedrich Schmidt and
His School. *Journal of the Society of Architectural Historians* 61
(2): 170–187.
- Sisa József szerk. (2013): *A magyar művészet a 19. Században:
Építészeti és iparművészet*. Budapest: MTA Bölcsészettudomá-
nyi Kutatóközpont–Osiris Kiadó.
- Sisa József–Wiebenson, Dora szerk. (1998): *Magyarország építé-
szetének története*. Budapest: Vince Kiadó.
- Somogyi Sándor (2001): A Ferenc-csatorna kéziratosszerű terv-
képe. *Földrajzi Közlemények* CXXV. (XLIX.) (3–4): 271–274.
- Szentkirályi Zoltán (2012): *Barokk*. Budapest: Terc.
- Thausing, Moriz (1879): *Die Votivkirche in Wien. Denkschrift des
Baucomités*. Wien: R. v. Waldheim.
- Toman, Rolf (1999): *Barokk stílus: építészet, szobrászat, festészet*.
Budapest: Vince Kiadó.
- Vályi András (1796): *Magyar Országának leírása. 1. Buda: A Kirá-
lyi Universitásnak betűivel*.

Vályi András (1799a): *Magyar Országnek leírása*. 3. Buda: A Királyi Universitásnak betűivel.

Vályi András (1799b): *Magyar Országnek leírása*. 2. Buda: A Királyi Universitásnak betűivel.

Zsigmond Gábor (2006): A hajózás szerepe és jelentősége a dél-alföldi régió és a Délvidék interregionális kapcsolatainak alakításában. In *A Délvidék történeti földrajza. A Nyíregyházán 2006. november 17.-én megtartott tudományos konferencia előadásai*. 301–311. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke.

Ђукановић, Дубравка (2015): *Архитектура римокатоличких цркава Војводине: од 1699. до 1939. године*. Петроварадин: Покрајински завод за заштиту споменика културе.

A műemlékek alapadatai a Nemzeti Digitalizációs Központ (Nacionalni centar za digitalizaciju), a Tartományi Műemlékvédelmi Intézet (Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture), a Községközi Műemlékvédelmi Intézet Szabadka (Međupštinski zavod za zaštitu spomenika kulture Subotica), és a Köztársasági Műemlékvédelmi Intézet (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture) hivatalos adatbázisaiból származnak:

<http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs>

<http://pzzzsk.rs>

<https://www.heritage-su.org.rs>

<http://www.heritage.gov.rs/latinica/index.php>

A fejezethez felhasznált online térképek:

Lipszky János 1810-es térképe: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/4483/>

Első katonai felmérés: <https://maps.arcenum.com/en/map/europe-18century-firstsurvey/>

Második katonai felmérés: <https://maps.arcenum.com/en/map/europe-19century-secondsurvey/>

4. A dualizmus kora

„Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc utáni időszakban – az abszolút császári hatalom konszolidációja ellenére – az országban nem sikerült visszaállítani a forradalom előtti állapotokat. A kapitalista trendek megszilárdultak Ausztriában, főleg az 1850-ben kötött vámunió után, amikor megszűnt a belső vámhatár, s ezáltal létrejött a szabad belső kereskedelem. A hatékonyabb osztrák ipar hamarosan korlátlan ellenőrzést gyakorolt a magyar piac felett. A magyar ipar is fejlődésnek indult, ami a jobbágyság intézményének és a feudális rendszernek a felszámolásához vezetett. Az iparosodás ebben az időszakban a közlekedés modernizációját is magában foglalta: a vasútvonalak lefektetését és bővítését; valamint mezőgazdasággal és élelmiszeriparral foglalkozó vállalatok nyitását, amelyek az osztrák tőkéből, valamint az olcsó magyar nyersanyagból és munkaerőből függtek.

1866-ban Ausztria elvesztette a Poroszország ellen vívott háborút. A Prágában (Praha, CZ) kötött békeszerződés értelmében az Osztrák Császárság lemondott a Porosz Királyság javára a német egység megvalósításáról, és kilépett a Német Szövetségből. A háború elvesztése szerepet játszott a Magyar Királyság és az Osztrák Császárság közötti kiegyezés folyamatának felgyorsulásában.

1867-ben a kiegyezés (Ausgleich) eredményeként megalakult az Osztrák Császárság és a Magyar Királyság dualista államszerkezete (a két állam szövetsége két alkotmánnyal és két fővárossal), az Osztrák–Magyar Monarchia” (Lovra 2019b, 19). A kiegyezés gazdasági szempontból mindkét félnek kedvező volt, a dualista államszerkezet új jogi rendszerének is köszönve Magyarországon nem várt gazdasági, társadalmi fellendülés és modernizációs fejlődés következett, amelynek katalizátorai a városok voltak. A belpolitikai nyugalmat szolgálta az 1868-ban kötött horvát–magyar kiegyezés, amely széleskörű autonómiát biztosított a horvátoknak.

A Magyar Királyság teljes területén 1876-ban kezdték meg az egységes, közép szintű törvényhatóságok kialakítását, és 1886-ra

fejeződött be az egységes, polgári közigazgatás rendjének megteremtése. 1888-ban a részben a mai Vajdaság területére eső vármegyék és székhelyeik a következők voltak:

- Magyarország:
 - Bács-Bodrog vármegye, Zombor/Sombor
 - Temes vármegye, Temesvár/Timișoara (a város ma Románia területén található)
 - Torontál vármegye, Nagybecskerek/Zrenjanin
- Horvát–Szlavónország:
 - Szerém vármegye, Vukovár/Vukovar (a város ma Horvátország területén található)

A XIX. század végére a városok hierarchiája is átalakult a század eleji állapothoz képest. A városok hierarchiája az 1892-ben kiadott helységnévtár (Jekelfalussy 1892) statisztikai adatai – az épületek száma, a lakosság száma, jogi státusz –, valamint a közlekedési csomópontok alapján határozható meg. A korszakhoz a jelen kötethez kialakított pontrendszerben jogi státusz szerint a legtöbb, 4 pontot kaptak a törvényhatósági joggal felruházott szabad királyi városok (bár a szabad királyi város státusz megszűnt, a helységnévtár még feltünteteti kiemelt jogállásként), 3 pontot a törvényhatósági joggal felruházott városok és az önálló városok (Szerém vármegye, Horvát–Szlavónország), 2 pontot a rendezett tanácsú városok és a mezővárosok rendezett tanácsal (Szerém vármegye), 1 pontot a nagyközségek. Amennyiben az adott település vármegyei székhely, akkor 2 ponttal, ha járási székhely, akkor 1 ponttal növekszik az értéke. Néhány város, mint Zombor vagy Nagybecskerek vármegyei és járási székhely is 1892-ben, habár Nagybecskerek jogállása szerint csak rendezett tanácsú város. Az épületek és a lakosság számánál Szabadka/Subotica kiugró értéket produkál. 1892-ben 10802 épülete és 72737 lakosa volt. Az épületek számában utána Zenta/Senta következett (4392), a lakosok számát tekintve pedig Zombor (26435). Az épület- és lakosságszámra maximum 5 pont adható (épület: 10000, lakos: 50000 felett), míg a legalacsonyabb érték itt 1 pont (épület: 1000–2000, lakos: 5000–10000 között).

A csomópontok meghatározása az eddig alkalmazott gyakorlat szerint a következő: a vármegyetérképek alapján megvizsgáljuk, hogy egy városból hány, a listán szereplő város érhető el úgy, hogy nem megy az útvonal át egy, a listán szereplő városon. Ennek alapján a pontok száma megegyezik az elérhető városok számával, illetve a vizsgált területen kívül eső, az adott településről elérhető kiemelt városok számával. A kiemelt városok: Zimony/Zemun, Szeged, Temesvár, Pécs.

A korszakban legfontosabb városok a következők, a kapott pontszám sorrendjében:

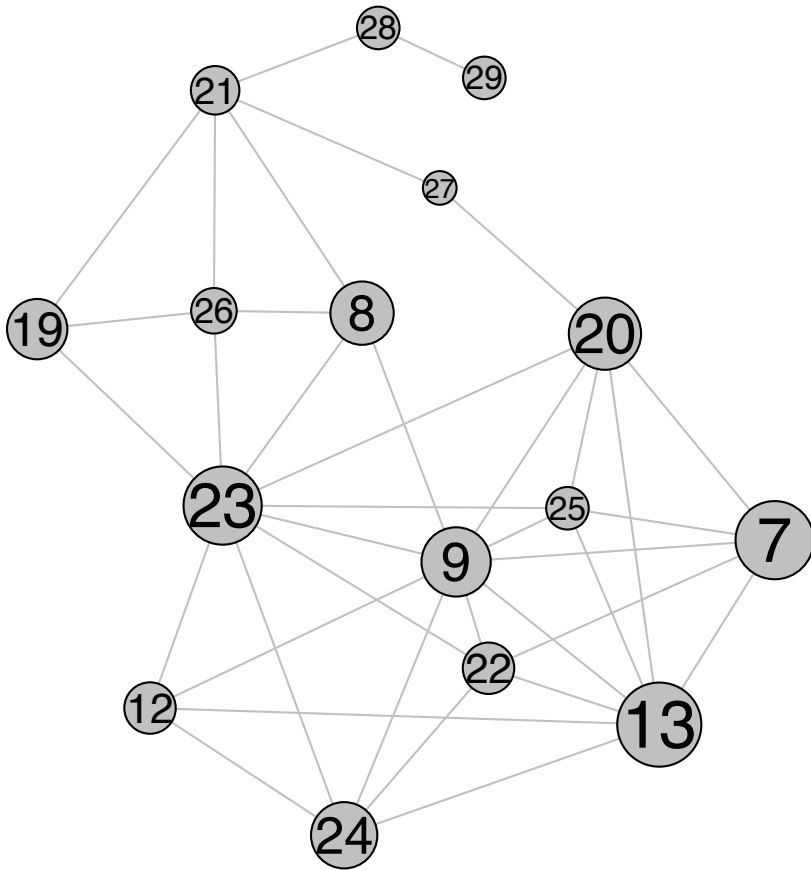
- Szabadka/Subotica: 22 pont
- Nagybecskerek/Zrenjanin: 20 pont
- Zombor/Sombor: 20 pont
- Újvidék/Novi Sad: 18 pont
- Zenta/Senta: 17 pont
- Nagykikinda/Kikinda: 16 pont
- Versec/Vršac: 15 pont
- Pancsova/Pančevo: 14 pont
- Óbecse/Stari Bečej: 11 pont
- Magyarkanizsa/Kanjiža: 11 pont
- Karlóca/Sremski Karlovci: 10 pont
- Fehértemplom/Bela Crkva: 9 pont
- Szávaszdemeter (Mitrovica)/Sremska Mitrovica: 8 pont
- Ruma/Ruma: 8 pont
- Temerin/Temerin: 8 pont
- Pétervárad/Petrovaradin: 5 pont

A 4.1. gráf ábrázolja a pontok alapján számított hierarchiát (pontok mérete) és a térbeli kapcsolatokat (élek). A pontszámok kiegyenlítettebbek, mint a XVIII–XIX. század fordulóján. A számolás továbbra is ugyanaz, mint a korábbi gráfokon. Beszédesebb, hogy a 7-es számmal kezdődik: a középkor hat legfontosabb helye a XIX. század végére lekerült a legfontosabb helyek listájáról, közöttük olyanok is, amelyek a 3.1. gráfon még jelen vannak (Futak/Futog, Bács/Bač). Más helyek megerősödtek: Zenta az élvonalba került, Szabadka egyértelműen a legfontosabb helyé

vált. A száz évvel korábban egyértelműen vezető Újvidék/Novi Sad azonban Nagybecskerek és Zombor mögé szorult, de az élboly így is eléggé kiegyenlített, alig különböznek a pontszámok. Az 1848-as szabadságharc idején Újvidék épületállománya nagy károkat szenvedett, lakossága megtizedelődött. A város területi kiterjedése alig változott a XX. második negyedéig, a foghíjak beépítése és a lakósűrűség növelése vált a városépítők elsődleges feladatává, amire a város épületinek, lakosainak számának növekedése és a területi kiterjedés stagnálása is utal. Bár a város gazdasági és területi fejlődése a XIX. század közepén megtorpant, s még a XX. század elején is alapvető problémákkal küzdött – mint a víz- és csatornahálózat kiépítésének hiánya –, a XIX. század közepétől a város a szerbek kulturális központja lett.

Az épületek és a lakosság számának növekedése ellenére a mai Vajdaság területén nem tapasztalunk robbanásszerű városfejlődést, a szerkezet és az épített környezet jelentős átalakítását. Szabadka, Újvidék, Száva-szentdemeter/Sremska Mitrovica lakossága megduplázódott 1857 és 1913 között, ami Újvidék esetében az 1848-as események után bekövetkezett átmeneti békének köszönhető, valamint annak, hogy kulturálisan és gazdaságilag is egyre meghatározóbb szerephez jutott. Újvidéken a lakosság számának növekedése ellenére az épületek száma alig változott – ennek oka lehet, hogy 1857-ben még a lakhatatlan épületeket is számba vették, de a városbővítési programok inkább a lakósűrűség és az ipari területek növelésére törekedtek. Szabadka mind a lakosok, mind az épületek számában az élre tört a XIX. század végén és a XX. század elején tapasztalható hirtelen növekedésnek köszönhetően. Ebben az időszakban Zenta is az élvonalba tartozott, lakosok számában megközelítette Zombort, az épületek számát tekintve pedig messze lekörözte a városokat, Szabadka kivételével. Ez viszont csak részben mutatja a fejlettség szintjét, hiszen a településeket a városias belvárosi terület és a rurális külvárosok jellemezték, és a külvárosok területén az épületek nagy száma alacsony lakósűrűséggel járt együtt.

4.1. gráf: A településhierarchia és a települések térbeli rendje

Forrás: Szerzők munkája, 2021.

Megjegyzés: A gráf pontjainak mérete a centralitási pont szerint változik. Az egyes települések számmal vannak jelölve: 7. Zombor, 8. Versec, 9. Zenta, 12. Magyarkanizsa, 13. Szabadka, 19. Pancsova, 20. Újvidék, 21. Karlóca, 22. Óbecse, 23. Nagybecskerek, 24. Nagykikinda, 25. Temerin, 26. Fehértemplom, 27. Pétervárad, 28. Ruma, 29. Mitrovica.

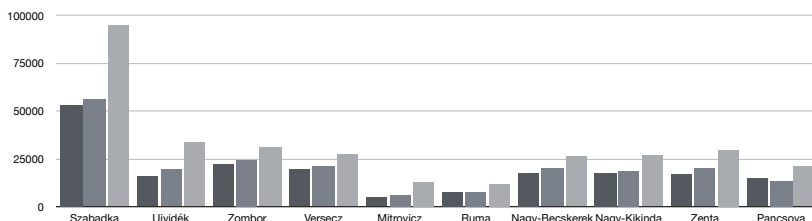
4.2. táblázat: Városok centralitásának meghatározása: pontrendszer

Város (1892)	jogi státusz (4-1 p) / vármegyei székhely (2p) / járás székhely (1p)	épületek száma (5p) 10.000 felett, (4p) 5.000-10.000 (3p) 3.000-5.000 (2p) 2000-3000 (1p) 1000-2000	lakosság 5p 50.000 felett 3p 20.000-50.000 2p 10.000-20.000 1p 5000-10.000	csomópont (szám, városok) x1 + kiemelt városokhoz kapcsolódás	Összes pontszám
Zombor (Bács-Bodrog vm)	szabad királyi város, törvényhatósági joggal / vármegyei székhely / járási székhely 4 p / 2 p / 1 p	(3 p) 3985	(3 p) 26435	Szabadka, Zenta, Ó- Becse, Temerin, Újvidék, Szeged, Pécs	20 p
Verscez (Temes vm)	törvényhatósági joggal felruházott város / járási székhely 3 p / 1 p	(3 p) 3803	(3 p) 21859	Nagy-Becserek, Pancsova, Temesvár, Fehértemplom, Karlóca	15 p
Zenta (Bács-Bodrog vm)	rendezett tanácsú város / járás székhely 2 p / 1 p	(3 p) 4392	(3 p) 25725	Nagy-Becserek, Szabadka, Nagy- Kikinda, Temerin, Újvidék, Zombor, Magyarkanizsa, Ó-Becse	17 p
Ó Kanizsa (Bács-Bodrog vm)	nagy község 1 p	(2 p) 2682	(2 p) 15494	Nagy-Becserek, Szabadka, Zenta, Nagy- Kikinda, Szeged, Temesvár	11p
Szabadka (Maria-Theresopiel), Bács-Bodrog vm.	szabad királyi város, törvényhatósági joggal 4 p	(5 p) 10802 5 p	(5 p) 72737	Szeged, Zenta, Magyarkanizsa, Újvidék, Temerin, Zombor, Nagy- Kikinda, Ó-Becse	22 p
Pancsova (Torontál vm)	törvényhatósági joggal felruházott város / járási székhely 3 p / 1 p	(2 p) 2428	(2 p) 17948	Nagy-Becserek, Verscez, Fehértemplom, Újvidék, Karlóca, Temesvár	14 p
Újvidék (Neusatz), Bács-Bodrog vm	szabad királyi város, törvényhatósági joggal / járás székhely 4 p / 1 p	(3 p) 3185	(3 p) 24717	Nagy-Becserek, Pancsova, Pétervárad, Szabadka, Zenta, Zombor, Temerin	18 p
Karlóca (Karlovci, Karloviitz), Szerém vm	önálló város 3 p	(0 p) 945	(1 p) 5490	Pétervárad, Ruma, Verscez, Pancsova, Fehértemplom, Zimony	10p
Ó-Becse (Rátz- Becse, Magyar Becse), (Bács- Bodrog vm)	nagy község / járási székhely 1 p / 1 p	(2 p) 2841	(2 p) 16965	Nagy-Becserek, Szabadka, Zenta, Zombor, Nagy-Kikinda	11p
Nagy-Becserek (Torontál vm)	rendezett tanácsú város / vármegyei székhely / járási székhely 2 p / 2 p / 1 p	(2 p) 2895	(3 p) 21934	Óbecse, Nagy-Kikinda, Verscez, Pancsova, Fehértemplom, Temesvár, Újvidék, Temerin, Magyarkanizsa, Zenta	20 p
Nagy-Kikinda (Torontál vm)	rendezett tanácsú város / járás székhely 2 p / 1 p	(3 p) 3758	(3 p) 22768	Nagy-Becserek, Szabadka, Zenta, Magyarkanizsa, Ó- Becse, Szeged, Temesvár	16p
Temerin (Bács- Bodrog vm)	nagy község 1 p	(1 p) 1304	(1 p) 8543	Nagy-Becserek, Szabadka, Zenta, Újvidék, Zombor	8p
Fehértemplom (Ungarish- Weisskirchen), Temes vm	rendezett tanácsú város / járás székhely 2 p / 1 p	(1 p) 1692	(1 p) 9041	Nagy-Becserek, Pancsova, Verscez, Karlóca	9p
Pétervárad (Petrovaradin, Peterwardein), Szerém vm	önálló város Horvát- Szlavonországban 3 p	(0 p) 573	(0 p) 3777	Karlóca, Újvidék	5p
Ruma (Szerém vm)	önálló város (egyik helyen), mezőváros rendezett tanáccsal / járási székhely 2 p / 1 p	(1 p) 1717	(1 p) 9582	Karlóca, Mitrovicza, Zimony	8p
Mitrovicza (Mitrovitz), Szerém vármegye	önálló város Horvát- Szlavonországban / járási székhely 3 p / 1 p	(1 p) 1280	(1 p) 9541	Ruma, Zimony	8p

Forrás: Szerzők munkája, 2021.

4.3. táblázat: A lakosság számának változása 1857 – 1871 – 1913

Lakosság 1857 - 1871 - 1913										
Város	Szabadka	Ujvidék	Zombor	Versecz	Mitrovicz	Ruma	Nagy-Becserek	Nagy-Kikinda	Zenta	Pancsova
1857	53499	15822	22436	19087	5248	7771	17519	17462	16808	14607
1871	56323	19119	24309	21095	5942	7771	19666	18834	19938	13408
1913	94610	33590	30593	27370	12909	12148	26006	26795	29666	20808

A statisztikai adatok és korabeli nevek forrása:

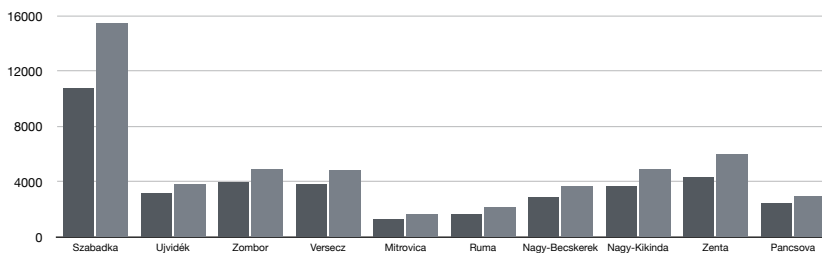
Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt (Pest, 1871)

A magyar szent korona országainak Helységnévtára (Budapest, 1913)

Forrás: Szerzők munkája, 2021.

4.4. táblázat: Az épületek számának változása 1891 és 1913 között

Épületek 1891 - 1913										
Város	Szabadka	Ujvidék	Zombor	Versecz	Mitrovica	Ruma	Nagy-Becserek	Nagy-Kikinda	Zenta	Pancsova
1891	10802	3185	3985	3803	1280	1717	2895	3738	4392	2428
1913	15520	3789	4951	4837	1673	2118	3688	4867	6045	2937

A statisztikai adatok és korabeli nevek forrása:

A Magyar Korona országainak helységnévtára (Budapest, 1892)

A magyar szent korona országainak Helységnévtára (Budapest, 1913)

Forrás: Szerzők munkája, 2021.

A modern város kialakulásának gazdasági, politikai, társadalmi, szociális és elsődlegesen szerkezeti-infrastrukturális feltételeit is megteremtette a kiegyezés. Az 1860-as éveket követő időszak az

eddigtől eltérő városszerkezetet és városszövetet érintő változásokat idézett elő. A mezőváros mint jogállás az 1871-ben végrehajtott közigazgatási átszervezés következtében megszűnt (1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről). A mezővárosok, s alapvetően az alföldi települések fejlődését a közép- európai ipari forradalom időszaka alatt a gazdálkodás, a forgalom átalakulása és intenzitásának növekedése miatt a korábbiakkal ellentétben már nem elsődlegesen a földrajzi adottságok határozták meg. A fejlődés irányára a vasúthálózat kiépítése is hatott. 1867-től az első világháború kezdetéig kialakult a modern városok szerkezete és városképe.

A „modern város” kifejezést Éhen Gyula (1853–1932) 1897-ben megjelent, azonos című tanulmányában használja (Éhen 1897), és a modern város kritériumait is leírja. A modern városban már megoldott a csatornázás és a vízvezeték, rendelkezik építési szabályrendeletekkel, amelyek meghatározzák az új városrészek építését. A szerző szerint „a régi városok maradványai, keskeny utcáikkal és összezsúfolt házaikkal alig alkalmasak arra, hogy modern városrészekké alakíttassanak át” (Éhen 1897, 47), ezért egyes részek lebontásával terek és zöldterületek alakíthatók ki. Éhen tanulmánya reagált a korszak városrendezési és -bővítési irányaira is, amelyek a közegészség, a megfelelő lakhatás és az esztétikai elvek mentén kívánták kialakítani a kor városait. Heckenast János *A magyar urbanisztikai irodalom nyitánya* című írásában (Heckenast 1997) Éhen Gyula művét az urbanisztika első magyarországi szakirodalmaként tartja számon.

A mai Vajdaság városaiban a modern város szimbólumai közül a csatornázás és a vízvezetékek kiépítése némi késéssel indult a monarchia többi területéhez képest. A nagyobb városok, így az akkor a területen a legnagyobbnak számító Szabadka, vagy a gyorsan felzárkózó Újvidék is még a XX. század elején is küzdött a csatornázás hiányával.

A terület városairól általánosságban elmondható, hogy a korszakban a városias jellegű főtér és főutca határozták meg a város arculatát, míg a belvároson kívüli részek inkább falusias képet

mutattak még a fejlettebb települések esetében is. A főtér és főutca kapcsolatát nem lehet tipizálni a városainknál, hiszen a XIX. és XX. század fordulóján és a XX. század elején több kapcsolatváltozat alakult ki, amelyek sokszínűségére hatott a szakrális és szekuláris terek kapcsolata, a terület geomorfológiai és hidrológiai karaktere. Szabadka belvárosát a mocsaras területek, Zombor központi területét az egykori vizesárok határolta, Nagybecskerek központja a Béga folyó kanyarulataiban fejlődött. Újvidék a Duna, Sremska Mitrovica a Száva, Zenta, Magyarkanizsa és Óbecse a Tisza alluviális síkságán alakult ki, a főtér és a főutca viszont nincs kapcsolatban a folyókkal, habár Zentán a Tiszától alig száz méternyire, a hajdani szerb sánc helyén terül el a főtér. Versec esetében a főtér és a vár közötti vizuális kommunikáció figyelhető meg. A terek átalakulására hatottak a tér társadalmi és történeti funkciói is.

A főterek és főutcák fejlődésének egy rövid korszakának elemzésével (XIX–XX. század fordulója és a XX. század eleje) valójában a mai képüket is megismerjük, hiszen alaprajzuk alig változott, azonban jelenleg a motorizált forgalom, a növényzet és az ideiglenes városépítészeti elemek (reklámok, táblák, kerthelyiségek) jelenléte akadályozza, hogy teljességükben lássuk őket.

A városi főterek szerkezetének kialakulása a XX. század elején már befejeződött. A legtöbb városnál az ekkor épített épületek többsége még ma is áll és a főtér megtartotta központi jellegét, Versec esetében azonban ez a szerep teljesen átalakult.

Versec központi területe a XX. század elején a (fő)terek és (fő)utcák összefüggő egysége volt. Négy tér kapcsolódott egymáshoz, két (főként közigazgatási funkciókat ellátó) tér közvetlenül, a harmadik – fásított – tér (ekkor Andrassy-sétány, ma Gavriilo Princip) ezek nyúlványaként, míg a harmadik (vásártér) egy kisebb utcán keresztül. Az egykori Városház téren (ma Sveti Teodor Vršački/Verseci Szent Tódor tér) áll az előző fejezetben tárgyalt neogótikus városháza (1859–1860). A város szépítése gazdasági változást is hozott. A helyi történész Felix Milleker (1858–1942) leírása szerint „már 1873-ban befásították az And-

rássy-sétányt és sok utcát. Azonban csak 1880 után kezdődik a város csinosbodásának korszaka. 1884-ben kezdtek az utcák kövezésére a verseczi hegység gnájsza helyett gránitot használni. 1891-ben kezdték az utcákat aszfaltburkolattal ellátni, még pedig oly nagy mértékben, hogy itt 1896-ban külön asfalt-mas-tix-gyár keletkezett. Ehhez járul, hogy 1897-ben a város villamosteletet állított, a mely a város és sok magánház világításáról gondoskodik” (Borovszky 1914, 444–445).

4.5. kép: Versec, az egykori Ferencz József tér (Városház tér) 1914 körül
(ma Teodor Vršački/Verseci Szent Tódor tér)

Forrás: Archív képeslap a szerzők archívumából.

Versec már a XIX. század végén eleget tett azoknak a követelményeknek, amelyek kimerítették a modern város eszméjét. A Városkert, ami 1797-től a város tulajdona, a korabeli Magyarország legkorábbi nyilvános kertjeinek egyike, a XIX. század közepétől használja a város lakossága. Az 1884-ben alapított parkegylet a ligetet modern kertté alakította át, és a kert területe a XX. század elejére a háromszorosára nőtt. 1893-ban készítették el a nagy vízvezetékét és szökőkutat.

A XIX. század városainak szerkezeti és épített környezetének átalakulására és fejlődésük új irányainak meghatározására jelentős hatással volt a vasútrenyszer létrehozása. Az első vasútvonalak létesítése és az első pályaudvarok építése a közép-európai városok többségében a század közepéhez köthető. 1867 és 1873 között 4100 km új vasútvonal épült. 1870-ben készült el a Szeged–Rókus–Szabadka–Zombor–Dálja–Szarajevó közötti vasútvonal (ma Szeged–Rókus–Subotica–Sombor–Dalj–Sarajevó négy országhoz tartozik, a nevek az ország hivatalos nyelve szerint feltüntetve). Az 1873-as válság megtorpanásra készítette a gyors ütemű vasútépítést, amely csak egy évtized múltán éledt újjá, s 1882 és 1890 között több mint 4000 km új vonal épült. Ebben az időszakban építették ki a Budapest–Szabadka–Zimony–Belgrád (ma Szerbia területén Subotica–Zemun–Beograd) útvonalat is, amely által létrejött a Balkánnal való összeköttetés. Ennek kiépítésében már maga az állam is szerepet vállalt, s az 1880-as években uralkodóvá vált az államvasúti rendszer. A tervszerű vasútpolitikai elképzelés főleg Baross Gábor államtitkársága (1883–1886) és miniszterelnöksége (1886–1893) idején bontakozott ki, s a vasutak államosítása nemcsak a szállítást tette olcsóbbá és hatékonyabbá, hanem gazdasági potenciált is jelentett az államnak és a városoknak. A városok szerkezeti átalakulásában a vasútépítéshez szorosan kapcsolódó hídépítés is részt vett; a faszervezetű hidakat fokozatosan felváltották a vasszerkezetű hidak: a budapesti hidakat leszámítva az 1880-as években a Dunán két vasszerkezetű vasúti híd épült, Pozsonyban (Bratislava, SK) és Újvidéken. 1910-ben épült vasúti híd a Duna gombosi (Gombos/Bogojevo) szakaszán. A vasútvonalak követték a Tisza folyását, állandó vasúti híd nem épült az Osztrák–Magyar Monarchia ideje alatt (a Zenta–Csóka/Senta–Čoka vonal ideiglenes fahíddal kötötte össze a Tisza két partján futó vasútvonalakat, de idővel leszerelték).

4.6. kép: Újvidék, vasúti híd (1883–1941) a Dunán 1918 előtt háttérben a péterváradai várral

Forrás: Archív képeslap a szerzők archívumából.

4.7. kép: Újvidék, a lebombázott vasúti híd pillérje és háttérben a vár, 1942

Forrás: Fortepan / Zagyva Tiborné adományozó.

A XIX. század második felében alakult ki a tömegközlekedés gyakorlata az Osztrák–Magyar Monarchiában. Elterjedésében nagy szerepet játszottak a belvárostól távolabb fekvő pályaudvarok, ezek, valamint a város és a kiránduló- és üdülőhelyek összekötésére is indítottak járatokat. A mai Vajdaságban a Szabadka–Palicsfürdő/Palić járat (1897–1974) az utóbbi célnak tett eleget, míg az Újvidéken 1911-ben megnyitott három vonal (1911–1958) fő vonala a pályaudvar és a Duna-parti hajóállomás között szállította az utasokat.

A városszövetek szintjén a fejpályaudvarok és pályaudvarok az iparosodás és az infrastrukturális fejlődés leglátványosabb bizonyítékai, gyakran a modernizáció folyamatának szimbólumaként is szerepelnek.

Az Osztrák–Magyar Monarchia területén a Magyar Királyi Államvasutak (a későbbi Magyar Államvasutak, MÁV) főépítésze, Pfaff Ferenc (1851–1913) határozta meg a vasúti pályaudvarok építészetét. 1887-től lépett az államvasutak szolgálatába, később a magasépítési osztály vezetője lett, majd a Kereskedelemügyi Minisztérium építészeként dolgozott. 1887–1907 között munkatársaival húsz nagyállomás és számtalan kisebb állomás tervezését és kivitelezését, átalakítását végezte, irányította, összesen mintegy harmincnyolcét. Első jelentősebb munkája a fiumei (Rijeka, HR) pályaudvar 1890-ből, melyen már megfigyelhető a későbbi épületein is alkalmazott formanyelv és tagolás. Az épület három fő részre tagolódik: a hangsúlyosan kiemelkedő középső és a két oldalsó szárnyra, melyeket sarokpavilonok zárnak. A vágányok felőli előtető túlnyúlik a sarokpavilonokon. A Pfaff Ferenc által tervezett állomásépületek nagy részénél az utasforgalom helyégeit a földszinten, a város felőli oldalon végigvezetett folyosóra fűzte fel, így a folyosók az előcsarnok területét növelték. Az utasok ekkor csak a várótermeken juthattak ki a vonatokhoz, mert a központi helyzetű előcsarnok vágányok felőli részén a pénztárfülkék, a táviráda és a jegypénztár foglaltak helyet.

A Pfaff-féle pályaudvarok közül egy épült a mai Vajdaság területén, Versecen. Ez az épület nagy hasonlóságot mutat a kaposvári (1899–1900, Kaposvár, HU) és a szatmárnémeti (1899,

Satu Mare, RO) pályaudvarokkal. Egyedül a kaposvári felvételi épület vált típusstervvé, s ez alapján épült 1899-ben Szatmárnémeti és Versec pályaudvarának épülete is. A három pályaudvar (a hasonlóságaik ellenére) különböznek egymástól (traktusok, áthidalások), de a jellegzetes elrendezés ugyanaz (három fő rész, kiugró oldalszárny sarokpavilonokkal és előtető). Téglából épültek, a homlokzatukon terrakotta díszítéssel, a három fő részt mindkét oldalról egy-egy kapcsolódó melléképület egészíti ki, amelyeket kisebb sarokpavilonok zárnak.

4.8. kép: Verseci vasútállomás 1920-as években (képeslap), vágányok felőli oldal

Forrás: Archív képeslap a szerzők archívumából.

Versecnél egyszínű téglát alkalmaztak, a párkányzatot téglarchitektúra emeli ki, a főpárkány konzolsora terrakotta, és a főpavilon és a két mellékpavilon terrakotta díszítése (plakettek, parapet- és könyöklőpárkány) is harmonizál a téglépület sárgás színvilágával. A főpavilonban, a központi helyzetű előcsarnokban még ma is az eredeti, a csarnokot vizuálisan két szintre osztó vasolatar architektúra található, ezenkívül feltehetően a pénztárfülkék és a szélfogó is eredetiek.

4.9. kép: Vasútállomás központi csarnok – bejárat

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A mai Vajdaság városainál a vasút szerepe közvetett a városfejlődésben. Közvetlenül a városok gazdasági fellendülését segítette elő, így indirekt módon a települések fejlődését is. A patakok és a vizenyős területek városalakító jellege a városszerkezet fejlődési irányán is észrevehető, mivel a városokon belül nemcsak a parkok, zöldterületek helyét határozták meg, hanem az utcák vonalát is. A városi szövet (kiegyezés előtti és az 1867 és 1918 közötti városszövetek) és a városközpont közötti térbeli összefüggések meghatározták a városfejlesztés irányát és típusát. A városközpontok szempontjából két jellemző esetet különböztethetünk meg a területen:

1. A város beépített területe és az épített környezete megőrizte a kiegyezés előtti jellemzőit a (lehetséges) utcaszabályozások ellenére, de a központ és a szélesebb környezete teljes átalakuláson ment keresztül (1867 és 1918 közötti városszövet).
2. A város részleges átalakuláson ment keresztül, a város legnagyobb területét a kiegyezés utáni városi szövetkombináció

ciók jellemzik, míg egyes területein és a város történelmi magjában a kiegyezés előtti városszövet és épített környezet szigetszerűen megmaradt.

Szabadka, Versec, Pancsova, Nagybecskerek, Óbecse, Zenta a szabályozott városok csoportjához tartozik a központi területek városszövetének kiterjedt transzformációjával, esetleges szigetszerű és foghíjbeépítésekkel. Ezeknek a városoknak a szerkezete és városi szövetei az 1867 és 1918 közötti időszakban a város-szabályozás folyamatának következtében nemcsak rendezettebbé váltak, hanem központi területük (főleg a főtér és közvetlen környezete) szinte teljesen átalakult. A terek, utcák, vízfolyások szabályozása (és a szabályozás részeként esetlegesen eliminálása) mellett a foghíjbeépítések és a szigetszerű épületegyüttesek is jellemzőek a szélesebb belvárosban, a város periferiáján pedig a specifikus funkciók telepítése: kaszárnyák, kórházak, menhelyek, elmegyógyintézetek, ipari terület a kapcsolódó munkástelepekkel stb. A korábbi piacterek főtérré alakultak, s a szabályozás nemcsak a térre és a környező utcák vonalára terjedt ki, hanem részben a telkek rendezését is maga után vonta. Ennek ellenére a szabályozások nem követték a telkek átrendeződését, vagy csak korlátozott területeken (a teleksorozatok szerkezete többnyire megmaradt eredeti formájában). A városok többsége sík területen helyezkedik el, fejlődési irányukra és dinamikájukra a vasútvonal jelenléte is jelentős hatással volt. A központi terület szélén elhelyezkedő pályaudvart és a központi teret legtöbbször egy határozott vonalú út vagy utca kötötte, s köti ma is össze. A szabályozás a városok vízfolyásaira is kiterjedt. A kisebb patakokat és folyócskákat szabályozták vagy lefedték, a mocsaras területeket kiszárították, hogy gátat vessenek a járványoknak és értékes építési területeket nyerjenek vagy parkokat alakítsanak ki.

Ezek a városok intenzív városrekonstrukciós folyamaton mentek keresztül. A városmag részben megőrizte eredeti telekstruktúráját, de az utcákat szabályozták és az 1867 és 1918 közötti, kifejezetten a XIX. század végének és XX. század elejének új beépítéseinél az ortogonális utcahálózat dominált, ami telkekre, te-

leksorozatokra és a telek-épület dinamikára is hatással volt (utcák által bezárt, hosszúkás, téglalap alakú városi tömbök). Nagybecskerek esetében a szigorúan szabályozott városnegyedek a belváros szélesebb körzetéhez kapcsolódnak.

Az 1867 és 1918 közötti időszakban lejátszódó városfejlődés a legtöbb városra (Szabadka, Zenta egyes részeiben, Versec, Pancsova, Nagybecskerek, Újvidék, Zombor) jellemző városi szövet kialakulására is hatással volt. Ebben az időszakban számos város-szövettípust beazonosíthatunk, ami a korszak sajátja és leginkább a mai Vajdaság városaiban figyelhető meg. Egyike ezeknek a városok központi területére jellemző szövet, ahol keverten található lakó- és középület is (földszint + emelet). Ezt a városszövetet a keretes, intenzív csatlakozó udvaros beépítés jellemzi oldalszárnyas épületekkel, amelyek tűzfalaikkal csatlakoznak egymáshoz. Az épülettömbök belsejét átjárók, szűkebb sikátorok tárják fel; a csatlakozó belső udvarok csoportjait az épületek oldalszárnyai választják el egymástól. A tömböket alkotó telkek és telekcsoportok részben megtartották eredeti, a városszabályozások időszaka előtti alakjukat és elrendezésüket. A szabálytalan és szűk telkek és a magas beépítettségi százalék sűrűn beépített területet generált. Erre a városszövettípusra jellemző, hogy bár megmaradtak a telkek eredeti kombinációi, de a nagy területet elfoglaló tömböket utcákkal vágják át, vagy bővítették a telkek belső részét feltáró szűk utakat. A beépítés miatt elenyészően hézagos, az épületek zárt sorokat alkotnak.

A külterületre jellemző a nagyobb épületkomplexumok – gyárak, kaszárnyák, kórházak, villák – szövettípusa, valamint a lazább szerkezetű szövettípusok. A városok szövetét leginkább a szabályos városi tömböket keretező rácsszerkezetű utcahálózat határozza meg. A tömbök kissé elnyújtott szabályos négyszög alakúak, két részre (lakó és kert vagy udvari rész) oszlanak. A fésűs beépítésű terület nem feltétlenül kapcsolódik szorosan a város épített területéhez. Különálló egységet képez, telepszerűen elhelyezkedve a vasútvonalak mögötti területen, amennyiben az nem tartozik a város beépített (központi) területéhez; esetleg az ipari területekhez kapcsolódó munkástelepek városi szövete.

4.10. kép: Szabadka látképe a Szent Teréz templommal, a városháza tornyából fotózva 1942-ben. Látható a belvárosra jellemző városszövetet a zárt sorú beépítéssel, a szabályozott úthálózattal és a távolban a lazán beépített, családi házas övezet.

Forrás: Fortepan / Előd Erika adományozó.

Szabadka városszépítő bizottsága a városi tanáccsal együtt hozott határozatában 1873-ban rendelte el a város lejtmerését, kikövezését és csatornázását. A kövezési munkálatok 1878-ban kezdődtek, majd Könyves-Tóth Mihály (1839–1919) mérnököt bízták meg a település lejtmerésének, általános utcarendezési és csatornázási tervének elkészítésével. Könyves-Tóth 1885-ben átfogó utca- és csatornaszabályozási javaslatot nyújtott be a tanácsnak (Könyves Tóth 1885). A terv és az általa lefektetett szabályozási elvek, illetve Szabadka szabad királyi városnak a belügy-

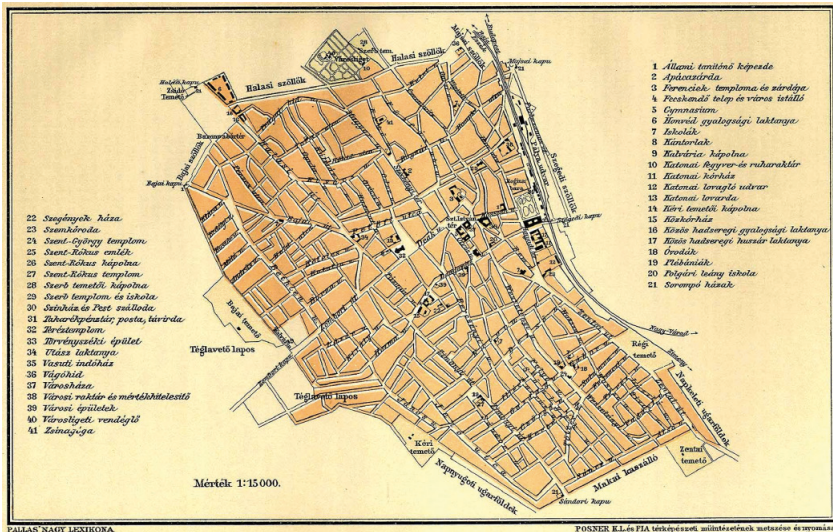
minisztérium, valamint a belügyi és közmunkaügyi minisztérium részéről 1882. december 28-án jóváhagyott építési szabályzata 1938-ig hatályos volt. A város bizottsága nem fogadta el az úgynevezett elválasztó csatornarendszer tervét, de az utcák szabályozásának terve az 1930-as évek végéig érvényes volt. Szabadka 1904-ben Gerster Béla (1850–1923) mérnököt kérte fel egy olyan terv elkészítésére, ami megoldaná nemcsak a csapadékvíz és a háztartási szennyvíz, de az ipar növekedésével és fejlődésével együtt járó ipari szennyvíz elvezetését is a Mlaka völgyébe, majd annak folytatásába, a Palicsi-tó irányába. A csatornázási munkálatok lassan folytak, ezért az ötvenes években is számos nyitott csatorna volt a városban, nemcsak a település periférikus részein, hanem a központban is.

4.11. kép: Szabadka látképe a zsinagógával, a városháza tornyából fotózva 1942-ben. Látható a belváros zártsorú beépítésű városszövege a zárt városi tömbökkel és a távolban a családi házas beépítés.

Forrás: Fortepan / Előd Erika adományozó.

4.12. kép: Szabadka térképe a XIX. század végén, A Pallasz Nagy Lexikona Szabadka szócikke

Forrás: A Pallasz Nagy Lexikona Szabadka szócikk,

https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/kepek/szabadka-terkep_dka.jpg

Szabadkát a városszerkezeti többközpontúság jellemezi, ami az utcahálózatának szabályozása után is megmaradt. A XIX. század végén kezdődő, még a város tényleges iparosodás előtti időszakának eredményeként alakult ki a város történelmi központja és a nagyobb kiterjedésű, a város területének meghatározó részét felölelő külváros. Az ipari létesítmények területi terjedésének határait a város az utcák kikövezésével szabta meg, amit a városszépítő bizottság és a városi tanács javaslatára 1878-ban kezdtek meg a Korzó vasúti pályaudvar felőli végétől nyugati irányban. Ennek hatására az utca frontja bezárult, és az 1890-es években elnyerte mai formáját. 1888-ban feltöltötték a Rogina mocsarat (Rogina bara) és fákkal ültették be a területet, kialakították a vasútállomás előtti parkot az egykori mocsaras rész helyén. Az építkezések keletről nyugat felé haladtak: a kelet–nyugati tengely a pályaudvartól a Korzón, a főtéren és a Zombori úton át a Szent Teréz-templomig terjed. Ezen tengely mentén

találhatóak tömegesen a városi jellegű stílépületek, bérpaloták, így határozva meg a központi zónát. A zónán kívül eső területeket a falusias jellegű építkezés jellemezte.

1900. február 1-jén fogadták el Újvidék építkezési rendeletét és építészeti statútumát (Bauordnung – Građevinski Štatut za slob. kr. varoš Novi Sad). A rendelet említést tesz egy olyan városrendezési tervről, amit a jövőben meg kell valósítani. 1906-os programjában dr. Balla Aladár (1867–1935) főispán a vízvezetékhalózat és a csatornázás kiépítésének fontosságára hívja fel a figyelmet a mocsarak lecsapolása, a Duna-híd építése, a közterek parkosítása, valamint a közhasznú intézmények létesítése mellett. Gojko Damjanov, a város műszaki hivatalának mérnöke 1908-ban, még hivatalba kerülése előtt írta, hogy a város kedvező földrajzi feltételeihez mérten nagyon keveset fejlődött 1885 óta, s megmaradtak azok az infrastrukturális állapotok, nyitott kanálisok, egészségtelen lakások, sáros utcák, amelyek mintegy húsz évvel azelőtt jellemezték a várost. A csatornázás kérdését több szempontból is elemezi, s leszögezi, hogy ennek hiánya nemcsak a város problémája, hanem emberéleteket is követel. 1908-ban határozatot készítettek a vízmű kiépítéséről, és a tervek kidolgozásával a város mérnöki hivatalát bízták meg. Még 1912-ben sem oldódott meg a csatornázás és vízvezeték kiépítése, se az állandó Duna-híd megépítése (a többi probléma mellett), bár 1910–1911-ben elkészült a város szabályozási és bővítési térképe (1912-ben javítva és átdolgozva), amit Palóczi Antal (1849–1927) és Szesztay László (1870–1958) készített. A terv pontosan kijelölte a városfejlődés szükséges irányát.

1912-ben kiadták a javított tervet (ez az úgynevezett 1912-es tömbtérkép), amelyik tartalmazza az 1911 során megállapított változtatásokat, viszont a város 1916-os térképének¹ tanúsága szerint jelentős városszerkezeti változás ezen időszak után nem történt.

1 Istorijski Arhiv Grada Novog Sada Zbirka Planova Novi Sad 1916.

4.13. kép: Újvidék második katonai felmérése alapján készített városszövettypológia-vizsgálat, a szövettypusok (Lovra 2019a) megjelölésével

Városszövettypusok	
	1. A városszövetet a szabályos rácsszerkezeti utcahálózat jellemzi, amely a szabályos városi tömböket kereteli. A tömbök kisért elnyújtott szabályos négyzög alakúak, két részre (lakó- és keresés) oszlanak.
	2. A városszövetet a keretes, intenzív esatlakozó udvaros beépítés jellemzi oldalszárnyas épületekkel, amelyek tőzfalakkal csatlakoznak egymáshoz. Az épülettömbök belsőtérre nyitják fel; a csatlakozó belső udvarok csoportjait az épületek oldalszárnyai választják el egymástól. A város központi területeire jellemző.
	3. Szabályos utcahálózati rendszer, csillagszerű elrendezéssel. A városi tömbök háromszög alakúak vagy sokszögűek. Az építési vonalak hirtelen zártak és zártan beépítettek az utcára néző homlokzati irányból, a hátsó építési vonal is előfordul. Szegély és keretes beépítés kombinációja jellemző.
	4. Szabályos utcavonalak, a tömböket rácszerű utcahálózat kereteli. A szabályos négyzög alakú városi tömbök oldalszárnyas beépítésűek, az épülettömbök között a két oldalszárnyal rendelkezők dominálnak. A városi tömböt alkotó telkek mérete megegyezik, azonban irányuk, az épületek elhelyezkedése különböző, az épületekhez tartozó udvarok ritkán zártak, jellemzően csatlakozó udvaros beépítés. A városi tömbök lehetséges alakja még háromszög illetve trapéz.
	5. A szabálytalan geometriájú telkek komplex teleksorozatokat alkotnak. A közepes méretű városrészek, zártan beépítésűek jellemzően változatos építéslapra elrendezéssel: U, L és hagyományos téglalap alakú. A főépülethez melléképületek kapcsolódnak, a minden esetben udvar is tartozik az épülethez.
	6. Szabályos vonalú utcákat szegélyező szinte teljesen szabályos, eltérő magassági telkek, főként sarkotekercsek, amelyek néhány esetben egyedül vagy párban, maximum négyszögletű telkek összevonásával alkotnak egy tömböt. A parcellákon szabadon álló épület (ritkább esetben épületek) található. Funkcióikat tekintve középületek, ritkább esetben villák.

Forrás: Garai Zsolt és Sárosi Olivér munkája, 2019. Az analízishez felhasznált városszövettypus-katalógus (Lovra 2019a), felhasznált térkép: második katonai felmérés.

Újvidék kombinált várostípus: a többközpontú (többközpontúságában Szabadkához hasonlít), körút és sugárút nélküli városok közé tartozik, melyek fejlődést meghatározó erői a folyó és a vár. Bár nem rendelkezik körutakkal, a városbővítési tervek tanúsága szerint a város fejlődése során annak a lehetősége adott volt, hogy belső körutat hozzanak létre a meglévő utak vonalán, valamint a teleksorozatokat átvágásával és új utak nyitásával. Újvidék többközpontúsága az egyenlőtlen fejlődés, valamint a szabályrendeletek, vízrajzi viszonyok következménye, amelyek jellegükben eltérő városnegyedzónákat eredményeztek a Duna mindkét partján. A városban a század elején még erőteljesen elkülönültek a rurális és az urbánus területek (ez jellemzi Szabadkát és Zombort is): míg a külső területek és a város szélesebb központi részén a falusi jellegű településkép, addig a belvárosban a városias dominált, attól délkeletre és északkeletre pedig az ipari jellegű.

4.14. kép: 1912-es tömbtérkép – Újvidék sz. kir. város térképe és városbővítési terve – készítő Szesztay László és Palóczi Antal

162

Lovra Éva

4. ábra, 1912: Tömbtérkép – Újvidék sz. kir. város térképe és városbővítési terve – készítő Szesztay László és Palóczi Antal (a vázlatot a szerző készítette három terv alapján: BME UT Térképtár 1910/1911 és 1912, valamint BMS Pg III 20)

Forrás: A vázlat három terv alapján készült, saját szerkesztés: BME UT Térképtár 1910/1911 és 1912, valamint BMS Pg III 20. Megjelent: Lovra 2018, 162.

Magyarázat: a tömbtérkép az első világháború utáni időszak újvidéki várostervezésében is szerepet játszik, habár egy teljesen új kontextusban (a következő fejezetben tárgyaljuk).

Újvidék a XX. elején lassú, de progresszív fejlődésnek indult, azonban a város több területe kihasználatlan volt: a sáncok, a Duna-part, a mocsaras részek. 1907-ben kezdődött a mocsaras részek lecsapolása, a város így új területeket nyert a Limán-dűlőn. A tisztviselőtelep, azaz a Mali Liman kiépítését és tervezését a szerb szakirodalom (Палић 1992) dr. Zielinszki Szilárd nevéhez köti, azonban ez téves megállapítás, amit újra és újra felhasználnak Újvidék építéstörténetének taglalásánál. A telep kiépítésére csak az 1920-as években került sor a Duna folyamhoz közelebb eső területeken. 1910-ben a Duna-part területének beépítését jelölik meg, mint a város fejlődési irányát, hiszen a majdani állandó Du-

na-híd újvidéki hídfőjének értékes területe ekkor még beépítetlen volt (az Újvidéki Napló A Dunamenti város címmel közölt cikket. 1910. október 16. 41. sz. 1. old.). Az 1910-es datálás s a tény, hogy Zielinszki nevéhez kötik a Mali Liman (a sánc és a Lima víz területe) tervezését, abból fakadhat, hogy 1909-ben kapott megbízást az állandó Duna-híd tervezésére, amit 1910. március 1-jéig be kellett mutatnia a város tanácsának, erről az Újvidéki Napló 1909. november 21-i 8. számában ír a 2. oldalon. A híd tervezéséhez még kapcsolódott a hídfők és a híd feljáróinak tervezése is, mely által a híd bekapcsolódott a város vérkeringésébe. A híd összekötötte volna Péterváradot és Újvidéket, és pontosan a Mali Liman területén található a tervezett feljáró. A híd építésére csak az első világháború után került sor, 1921 és 1928 között készült el az 1910-ben meghatározott helyen és tervek alapján (1941-ben lebombázták az 1883-ban épült vasúti híddal együtt).

4.15. kép: Újvidék 1914-ben. Habár a főtér már városias képet nyújtott, a főtérre vezető utca (utcák) még burkolatlanok voltak.

Forrás: Fortepan / Schermann Ákos adományozó.

4.16. kép: Az Újvidéket és Péterváradot összekötő híd, 1921 és 1928 között készült el az 1910-ben meghatározott helyen és tervek alapján (1941-ben lebombázták) és a háttérben az 1883-ban épült vasúti híd (1941-ben lebombázták)

Forrás: Archív képeslap a szerzők archívumából.

Újvidéken a város szakrális és szekuláris funkcióknak helyet adó főteréhez kapcsolódik a főutca (Jovan Zmaj, egykori Kossuth Lajos), ami a kapcsolódó Duna utcával vezetett (s vezet mai is) a Dunaparkhoz. A Dunapark a város közparkja, amely ekkor elsődlegesen töltötte be ezt a funkciót. A belvárosban domináns városszövetnél a szabálytalan geometriájú telkek komplex teleksorozatot alkotnak, ami az organikus fejlődés következménye. A zárt sorú beépítés változatos épületalaprajzi elrendezéseket mutat: „U”, „L” és hagyományos téglalap alakú. A főépületekhez melléképületek kapcsolódnak, s minden esetben udvar (zárt udvar vagy csatlakozó) is tartozik az épületekhez, amelyeket az azonos telken elhelyezkedő épületek vesznek körül. A telkek alakja a városszabályozás időszaka előtti földelosztást tükrözi, ami az 1867 és 1918 közötti időszakban nem változott. Az utcahálózat szabályozása következtében az épületek (megmaradt vonalú) utcához viszonyított elrendezése változott.

4.17. kép: Újvidék épített környezete a belvárosban. Jovan Zmaj utca, háttérben a római katolikus templommal (XX. század eleje) és az utca virtuális lezáraként a posta épületével (XX. század második fele).

Forrás: Szerzők felvétele, 2020.

A dualizmus korszakában az építészetben kezdetben az előző fejezetnél már tárgyalt historizmus volt az uralkodó. Moravánszky Ákos megfogalmazásában „a historizmus sem korszak, sem pedig egységes formanyelv, hiszen a neogótika, neoreneszánsz, klasszszicizmus, neobarokk, orientalizmus stb. mind a »historizmus« fogalmkörébe tartozik” (Moravánszky 1988, 37). A dualizmus idején a városi középületek uralkodó stílusa a Monarchia területén, így Magyarországon is a neobarokk volt.

Példa erre az egykori Vármegyeháza (ma városháza) Nagybecskerekereken, amely 1820-ban épült, a klasszicizáló későbarokk épületet 1885 és 1887 között alakították át és bővítették ki Lechner Ödön és Pártos Gyula tervei alapján a barokk korstílus újjáéledő építészeti formanyelvét alkalmazva.

4.18. kép: Nagybecskerek, egykori vármegyeháza (ma városháza). 1885 és 1887 között alakították át és bővítették ki Lechner Ödön és Pártos Gyula tervei alapján.

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A századforduló építésze átmeneti időszakot jelentett a historizmus és a modernizmus között. Az új formavilágot kereső, használó új építészeti stílus Habsburg Közép-Európában használatos nevét az 1897-ben Bécsben (Wien, AT) alapított művészeti mozgalomról, a Wiener Secessionról kapta (Secession – kiválás), amellyel a művészek elváltak az akadémiai hagyományoktól, a történelmi stílusoktól. A művészeti formanyelv historizmustól való elszakadása, új mozgalmak alapítása Európa más térségeiben is megtörtént, ilyen volt a brit Arts and Crafts, a francia-belga art nouveau, a katalán Estilo Gaudí és a német Jugendstil.

Magyarország és így a mai Vajdaság területe szempontjából a fentiek közül az Arts and Crafts és a bécsi Secessionstil hatása jelentős. Az Arts and Crafts mozgalom egyik fő teoretikusa az angol John Ruskin (1819–1900) volt, akinek fő művei már a századforduló idején megjelentek magyarul is (pl. *Velence kövei* három kötetben, 1896–1898). A korszak fontos építészszemélyisége, Kós Károly is hivatkozik Ruskinra. Az Arts and Crafts építészetét a reneszánsz és a barokk szigorú szimmetriáival ellentétben additív alaprajzi- és tömegalakítás, festői, meredek tetőidomok, a termé-

szetes anyagok (tégla, kő, pala, zsindely) használata, és az egyszerű, ornamentikát nem vagy alig használó falfelületek jellemezték.

A Wiener Secession nevű egyesülést 1897-ben alapították képzőművészek és építészek (pl. Gustav Klimt, Koloman Moser, Josef Hoffmann, Joseph Maria Olbrich) vegyesen. Az építészek alkotásai a mai napig meghatározóak Bécs városképében. Alkotásaik nem szakítanak teljesen a történeti stílusokkal, inkább festőien, céljaiknak megfelelően átértelmezik, egyszerűsítik azokat. A mozgalom otthonául szolgáló épület a Secessionsgebäude volt a Karlsplatz közelében (Joseph Maria Olbrich, 1897/1898). A kis-méretű, földszintes épületet geometrikus tömegű, fehér, dísztelen falfelületek jellemzik, erős kiülésű párkánnyal koronázva. Extravagáns, hangsúlyos eleme az aranyozott levelekből összeálló, áttört gömbkupola. Fontos, városépítészeti léptékű példája a bécsi Secessionstilnek a Wien folyó partjának kialakítása a Donaukanal közelében, illetve a Palmenhaus a Burggartenben (mindkettő Friedrich Ohmann, 1906). Mindkét épületre a fehér falfelületek és a visszafogott, átértelmezett történeti (barokk) formák jellemzőek, így tudtak a bécsi barokk belváros szerves részei lenni. A Palmenhaus azonban modern szerkezeteket is használ: míg alsó, falazott szerkezetű, fehér vakolatú részei nagyon finom arányú historizáló elemeket alkalmaznak, az épület megjelenésében a korszerű fém-üvegszerkezet dominál, és a kettő tökéletes egységet alkot.

A bécsi Secessionstil általában Otto Wagner nevével kapcsolódik össze, pedig Wagner már jóval a mozgalom indulása előtt jelentős alkotó volt, és magához a mozgalomhoz csak rövid ideig csatlakozott. Wagner valójában a modern építészet fontos előfutára és korai teoretikusa, hosszú és gazdag életművében a Secession/szecesszió csak rövidebb epizód volt. Wagner mint teoretikus hatása Magyarországon is jelentős volt, még ha építészeti formanyelve kevésbé talált is követőkre.

A magyarországi szecesszió formavilágában meglehetősen különbözik a bécsi Secessionstiltől. Elsősorban Lechner Ödönnek és körének köszönhetően a magyar szecessziós építészet összekapcsolódik egy nemzeti stílus megalkotásának igényével (Otto

Wagner kimondottan ellenezte a nemzeti stílusok létjogosultságát). A magyaros szecesszió a bécsivel szemben sokkal díszesebb, részletgazdagabb, sokkal több ornametst és színt használ.

A századelőn a korszak jelentős, művészetelmélettel foglalkozó személyisége Magyarországon Fülep Lajos volt, aki a *Magyar Építészet* című tanulmányában ír a korszak törekvéseiről – tisztázta az értelmüket, a nemzeti (magyar) és az európai (akadémikus) művészet kapcsolódását és különbözőségeit. Munkáját a Nyugat jelentette meg 1918-ban (április 16., 8. szám), ennek bevezetője az *Európai művészet és magyar művészet* (Nyugat, 1918. március 16., 6. szám).

A városok képét, főként a főtereken meghatározta a barokk, a historizmus, a századforduló építészeti formavilágának pluralizmusa.

Újvidék belvárosának arculata már a XIX. század második felétől kezdte elnyerni mai (megmaradt) képét. A jelenkor városának képét már csak nyomokban határozza meg a századelő építészete és városépítészete, azonban az érintetlenül maradt városszerkezet és épületegyüttesek még utalnak arra a sokszínűségekre, amelyet a város felekezeteinek szakrális épületei és a szekuláris épületek historizáló stílusváltozatainak kombinációja teremtett. A város főterén, a mai Szabadság téren (Trg Slobode) áll a Baumhorn Lipót (Leopold) (1860–1932) által tervezett Újvidéki Takarékpénztár (1907 körül). A kétemeletes, bécsi szecessziós jellegű sarokház térre néző, szimmetrikus homlokzata klasszicizáló, s két emeleten át húzódó oszlopok díszítik. Szomszédságában további jelentős épületek találhatóak: a Vasember-ház (tervező a korábbi források szerint Pelkó Béla, újabb kutatás szerint Kovács Károly, feltehetőleg 1908/1909), a neoreneszánsz Városháza, és a neogótikus Mária neve római katolikus plébániatemplom (1894), amelyek építészete Molnár György volt. A neobarokk stílusú Mayer-hotel a főtéren 1893-ban épült, 1916-ig Mayer Imre tulajdonában állt. A város főteréről így ír Erdújhelyi Menyhért (1860–1912): „itt van a város legszebb tere, a Ferencz József-tér, melyet jobbról a hatalmas méretű róm. kath. templom, szemközt a róm. kath. hitközség ízléses »Vasember« palo-

tája, a takarékpénztár szecessziós épülete és a Mayer-féle nagy szálloda, balról pedig a monumentális városháza öveznek. Maga a tér körönd alakú (...)” (Borovszky 1909, 270). Az egykori Úri utcában (ma Sándor király/Kralja Aleksandra) található a Baumhorn tervezte háromszintes, szecessziós bérpalota, a Menráth-ház (1908/1909) és a vele szemben elhelyezkedő Winkle-palota (tervező Kovács Károly, 1906/1907). A belváros építészeti arculatának meghatározó építészei között említésre méltó még Wagner Gyula, a Törvényszéki Palota épületének tervezője (1896, ma Vajdasági Múzeum). Baumhorn Lipót számos zsinagógát tervezett a korabeli Magyarországon, az általa tervezett újvidéki zsinagóga, hitközségi tanácsház és lakóház (1906–1909) a mai Zsidó (Jevrejska) utcában áll.

4.19. kép: Újvidék, főtér a Mária neve római katolikus plébániatemplommal (1894, tervező: Molnár György), balra a Vasember-ház (tervező a korábbi források szerint Pelkó Béla, újabb kutatás szerint Kovács Károly, feltehetőleg 1908/1909)

Forrás: Szerzők felvétele, 2019.

Vladimir Mitrović építészettörténész monográfiájában hét magyar, főként Budapestről érkezett építészről tesz említést, akiknek Újvidék a szecessziós (századfordulós) építészetét kö-

szönheti: Árkay Aladár, Baumhorn Lipót, Francsek Imre, aki a városi jödfürdőt tervezte (az épület a város zöldövezetében helyezkedik el, távol a belvárostól, 1909–1910), Kovács Károly a Winkle-palota és feltehetőleg a Vasember-ház tervezője, Márkus Géza, Spiegel Frigyes (Márkus–Spiegel: Adamovics-palota, 1911) és Pekló Béla. A helyi, Újvidéken született építészek közül Czoczek József (evangélikus templom, 1884, továbbá számos egyéb jelentős épület építésénél – mint pl. a Városháza – felmerül a neve), Tikmayer Antal (az újvidéki középületek közül a szerb tanítói konviktus épületét tartják munkássága csúcspontjának, 1897), a cseh/bécsi származású Franz Woruda (az irodalom legtöbbször Franc Vorudaként említi, nevéhez fűződik a városközpontban található neobarokk Központi Hitelintézet Épülete, 1896) alakította a város arculatát.

A mai Vajdaság területén a XIX. és XX. század fordulóján épült, illetve átépült római katolikus templomok neogótikus jegyekkel rendelkeznek, ahogy az Újvidéki főteret uraló Mária neve római katolikus plébániatemplom is (tervezője Molnár György). Dubravka Đukanović a Vajdaság római katolikus templomairól szóló monográfiájában (Ђукановић, 2015)² írja, hogy a neogótikus templomépítészet elfogadását a Vajdaságban mindenképpen elősegítette az eszéki Szent Péter és Pál római katolikus templom (építész: Franz Langenberg, 1898) és a zágrábi katedrális (építész: Hermann Bollé, 1880–1902) építése, főleg Bollé (1845–1926) direkt hatása, hiszen dolgozott a pétervárad-tekiai Havas Boldogasszony-templomon (1881) is. Đukanović az újvidéki mellett még kiemeli a topolyai (Topolya/Bačka Topola) Sarlós Boldogasszony római katolikus templomot. A két kiemelt példa mellett még számos római katolikus templom épült hasonló jegyekkel. A vakolt megjelenésű templomok mellett jelentősek a téglahomlokzatúak is. Ilyen a fentebb már említett újvidéki és topolyai templom, de ebbe a vonulatba tartozik a szabadkai Szent György plébániatemplom (1897) és a szintén szabadkai Szent

2 Az eredeti, angol-szerb kötet 2019-ben megjelent magyarul is *A vajdasági római katolikus templomok architektúrája 1699–1939* címmel.

Rókus-templom (1896) is.

Az Osztrák–Magyar Monarchia területén a neogótikus téglapítészeti elterjedésében kulcsszerepe volt Friedrich Schmidtnak (1825–1891) és tanítványainak. A kölni születésű építész kőfaragóként kezdte pályáját a kölni dóm építésénél, és az Osztrák–Magyar Monarchia egyik legbefolyásosabb építészeként végezte. Bécsbe 1859-ben érkezett Leo Thun-Hohenstein oktatásügyi miniszter hívására. Bécsi évei során nagyjából száz egyházi épületet tervezett. A dualizmus idején Bécs is nagy fejlődésen ment keresztül. A külső kerületek plébániatemplomainak nagy része ekkor épült fel. Schmidt ezek tervezésénél az északi jellegű téglagótika eszközeit használta, az épületek így első pillantásra is azonnal megkülönböztethetőek a város vakolt vagy kőszerkezetű középkori templomaitól. 1859-től a bécsi Akademie der bildenden Künste (Képzőművészeti Akadémia) oktatója volt, ahol a korban az építészképzés is zajlott. 1867-ben, a kiegyezés évében az ő kezdeményezésére alakult meg az akadémia építészeti intézete, az Architekturschule. Az Osztrák–Magyar Monarchia minden területéről érkeztek tanítványai. Az osztrák területekről pl. Richard Jordan vagy Georg von Hauberrisser (aki később a müncheni új városházát tervezte), Csehországból Josef Mocker (a prágai Szent Vitus-székesegyház neogótikus kiépítésének tervezője), Magyarországról Steindl Imre (a budapesti parlament tervezője), és az előző fejezetben már említett Schulek Frigyes. Témánk szempontjából különösen fontos, hogy Hermann Bollé is Friedrich Schmidtnél tanult, és egy időben az irodájában dolgozott.

Szabadka város törvényhatósága 1892-ben pályázatot írt ki két, a külvárosokban felépítendő monumentális templom építésére. A pályázatra, amiről a korabeli lapok is hírt adtak, 21 pályamű érkezett. A Magyar Szemle 1893. évi 26. számában a jelíges pályázat nyertes terveinek készítőit is közlik: Keresztes István és Höpfner (a szakirodalomban Hoepfnerként is szerepel) Guidó m. kir. államvasúti mérnökök nyerték az első díjat, másik helyezést Hofhauser Antal fővárosi iparrajziskolai tanár, s két megosztott pénzjutalmat kapott a Szabadkán tevékenykedő

Macskovics Titusz, valamint Sztehló Ottó, aki 1894-től a Műemlékek Országos Bizottsága másodépítésze volt, és műemlékek felmérését és építészeti terveit készítette. A vajdasági szakirodalom szerint (Gajdos 1995) a Szent György plébániatemplom épült a Hoepfner-Keresztes építészpáros tervei alapján, a Szent Rókus-templom pedig Hofhauser Antal tervei alapján. Hoepfner 2009-ben kiadott, elsődleges forrásokon alapuló szakmai életrajzában (Semančík 2009) szerepel, hogy az ő tervei alapján a neogótikus Szent Rókus templom épült, s nem a Szent György plébániatemplom. Hoepfner Guidó (1868–1945) munkássága kevésbé ismert a Vajdaságban. A századfordulón Hauszmann Alajos műtermében dolgozott a budai vár átépítési és bővítési tervein, majd a Magas-Tátra XX. század elején kiépülő üdülotelepeit és szállodáit tervezte, így Majunke Gedeon munkái mellett nagyrészt Hoepfner Guidónak köszönheti a terület a ma is ismert jellegzetes képét és építészeti formavilágát.

Szintén a téglaneogótika vonulatába sorolható a topolyai Sárós Boldogasszony-plébániatemplom. Esztétikai és építészettörténeti értékét építéstörténeti szempontból jelentős innovációk is emelik. A historizmus építészetének sajátossága, hogy bár történeti formákat használ, az épületszerkezetek és az építőanyagok az idők során egyre korszerűbbekké váltak. A korábbi fejezetben tárgyalt Votivkirche például kívülről klasszikus gótikus katedrális, fedélszerkezete azonban a korának legkorszerűbb technikáját használó fémszerkezet. A rejtett helyeken a historizmus építészeti felhasználta a korszerű anyagokat: a vasat, majd a vasbetont. A topolyai templom építéstörténete plasztikusan illusztrálja ezt az átmenetet. Gótikus megjelenésű, bordás kereszt- és csillagboltozata valójában vasbeton pillérek és ívek nyugvó hálós vasalású rabicszerkezet. A rabichálót a teljesen más megjelenésű szabadkai zsinagógánál (építészek Komor Marcell és Jakab Dezső, 1901/1902) is használták. A topolyai templom esetében a rabicháló alkalmazásának nem csak műszaki jelentősége van. Azáltal, hogy a boltmezők szerkezete nem falazott, jelentős súlycsökkenést értek el, ezáltal a belső dimenziók nőhettek. A boltozat ma-

gassága, illetve a szintén újdonságnak számító vasbeton oszlopok karcsúsága szellős belső teret hozott létre. E két megoldás a XX. század elején újdonságnak számított. A tervező, Raichle Ferenc (1869–1960) eredetileg e megoldások nélkül készítette el a tervet. Ezek tanúsága szerint a templom belső támrendszere 120 cm átmérőjű téglapillérekből állt volna. Az építési napló szerint az építkezést 1904-ben kezdték. Az előzetes tárgyalások alapján dr. Zielinski Szilárd (1860–1924) tanárt, a magyar vasbetonépítés úttörőjét kérték fel az oszlopok szerkezeti tervezésére, majd új ajánlat készítésére Melocza Pétert. Végül a Milis és Társa cég ajánlata vasbeton oszlopokat és boltöveket irányzott elő, hálós vasalású rabc boltmezőkkel. Az építést dokumentáló archív fotók tanúsága szerint a boltozat hevederívei végül hagyományos falazott szerkezetűek lettek (ezeknél a vasbeton alkalmazása egyébként sem jelentett volna számottevő súlycsökkenést), ezek hordják a rabc anyagú boltsüvegeket. Ezek így szerkezeti szempontból hálós vasalású, könnyen formálható, korszerű héjszerkezetek, a gótikus formát tökéletesen kiszolgálva.

Jeney Mihály művezető mérnök javaslatai nemcsak a templom szerkezetére, hanem a külső megoldásokra is kiterjedtek. A homlokzat a „portland cement kihúzáson felül még külön a dísz-tégla burkolattal is összhangzó és mindenütt egyszínben tartott kőutánzattal legyenek kikészítve, ami által nem csak a homlokzati kiképzés nyer szépségben, hanem a kiképzés maga is szolidabb és tartósabb leend”.³ A topolyai templom a legmagasabb templomok közé tartozik a Vajdaságban, Raichle Ferenc rajzán a magasság 72,70 méter, Jeney javaslatára azonban 50 centiméterrel növelték, így a mai magassága 73,20 méter (ellentétben a köztudatban levő 72,70 méterrel). A templom terében a főhajó és a keresztház metszetében létrejövő négyzet alaprajzú tér (négyzet) csillagboltozatának záradékmagassága 15,50 m. Ez a tér a templom központjának tekinthető. Belülről a többi tértől eltérően emelt boltozata, kívülről a 18 m magas huszártorony hangsúlyozza.

3 Építési napló (1904–1906), Római Katolikus Plébánia Levéltára, Topolya. Utóközlés: Lovra 2013.

4.20. kép: *Topolyai Sárlos Boldogasszony* római katolikus templom
(tervező Raichle J. Ferenc, 1904–1906)

Forrás: Szerzők felvétele, 2019.

A templom falait végül téglaburkolattal látták el, így alakult ki a templom ma is jellegzetes kinézete. Az építkezést 1906 július végén felülvizsgálták, a felszentelésre ugyanezen év augusztusában került sor. A templom a város egykori, nem pontosan körülhatárolható központjában épült fel, ami a XX. század folyamán elveszítette központ jellegét – ma a település azok közé a városok közé tartozik, ahol nincs pontosan meghatározható, az alapvető követelményeknek eleget tevő főtér és főutca.

A historizáló elemek a topolyai Sarlós Boldogasszony-plébániatemplomon a gótika formavilágát idézik. Ilyen a templom háromhajós, keresztházás kialakítása, a poligonális szentély, a csúcsíves, mérműves lándzsaablakok (négy- és ötkaréjos mérművel, a szentélyben festett figurális ólomüveg ablakokkal), a rózsablak a templom nyugati homlokzatán, az oszlopok oszlopköteg kialakítású profillal, a hajók boltozatai, a vakolatarchitektúrával és színezéssel is kiemelt boltozati bordák. A pilérkötegek akantuszleveles oszlopfői a klasszikus gótikát idézik. A templom alapelrendezésében keletelt, poligonális szentélylyel. Nyugati homlokzatán a főhajó tengelyében karcsú, hangsúlyos torony emelkedik, a mellékhajók tengelyében egy-egy alacsonyabb melléktorony. A templom külsejének jellegzetes motívumai a főbejárat felett bélietes kialakítású vimperga dísztelen felső mezővel, a két mellékajtó a nyugati homlokzaton íves kialakítású felső mezővel, és az oldalajtók feletti vimpergák háromkaréjos díszítéssel. A templom támpilléreken is körbefutó, kiugró övpárkánya dísztelen, a főpárkány azonban gótikus vakmérművekkel tagolt. A templom sziluettjét a fő torony fiatornyai és a kereszt- és hosszház találkozásában emelkedő huszártorony gazdagítja.

A XX. század végén kialakult felfogás szerint az 1890 és 1910 közötti időszak már a századforduló korszaka az építészet periodizációjában. Valójában az Osztrák–Magyar Monarchia építészetét nem lehet időben szigorúan periodizálni. Több jelenség létezett egymás mellett párhuzamosan, ahogy azt Moravánszky Ákos tárgyi monográfiájának már a címe is plasztikusan kifeje-

zi: *Versengő látomások* (Moravánszky 1998). A topolyai templom neogótikus építészete – technikai újításai ellenére, vagy inkább azokkal együtt – még a historizmusban gyökerezik.

4.21. kép: A templom oldalajtója feletti vimperga háromkaréjos díszítéssel (gótikus formák újjáéledése – historizáló elemek)

Forrás: Szerzők felvétele, 2019.

A neogótikus templomépítészet nem kizárólag a római katolikus templomok építésére és átépítésére hatott. Nagybecskerek 1891-ben épített református temploma városépítészeti szempontból érdekes, jellegzetes példája a neogótikus templomépítészetnek a mai Vajdaság területén. Zaboretzky Ferenc (1857–1935) tervei alapján építették a templomot, amely vizuálisan lezárja a Subotić utca és a Kishíd (egykori Ferenc József híd) vonalát.

4.22. kép: Nagybecskerek, 1891-ben épített református templom, tervezője Zaboretzky Ferenc

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A templom egyhajós, észak-déli tájolású, a déli végén polygonális apszissal, az apszis falszakaszainak kapcsolódásainál fiatornyos támpillérekkel. Az északi főhomlokzat a vimpergás, hatszögletes harangtoronnyal a főbejárat felett a Kishíd tengelyében pozicionált. Az ablakai csúcsívesek, északi homlokzatán pedig három négykaréjos rózsablak nyílik. A főbejárat felett keresztrózsás számrhátíves kaputimpanon található, vakmérművekkel. A külső homlokzat vakolatarchitektúrával kialakított kváderköves falazata fehér.

4.23. kép: Béga folyó a Kishídal (egykori Ferenc József híd), református templommal és az egykori igazságügyi palota épületének részletével

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

Nagybecskerek központjának egy nyúlványa a református templom által lezárt útszakasz. A belvárost meghatározza a Béga folyó vonala, azonban csak néhány épület szerveződik a folyóra, azaz kapcsolódik főhomlokzatával a folyóhoz. Az egyik ilyen az egykori igazságügyi palota épülete. Az épület (vármegyei törvényszék és börtön) tervezésére pályázatot írt ki a budapesti Igazságügyi Minisztérium, a győztes pályaművet Aigner Sándor (1854–1912) készítette, az építkezés 1906 és 1908 között zajlott. A századforduló korszakában az új középületeket általában a szecessziós formák (mint a szabadkai városháza esetében, 1908–1910) jellemezték, ezzel szemben ez az épület neoromán építészeti formavilágú. A közfunkció szempontjából szokatlan megoldás, hogy főhomlokzata nem egy városi térre, hanem a folyóra néz. A szekuláris központként is tekinthető épületegyüttes mellett megfért a szakrális funkció, a református templom.

A századforduló építészetét az építőanyagok, épületszerkezetek és az építéstechnológia fejlődése is meghatározta. A mai Vajdaság városaiban a korszakban a (szakrális és szekuláris) középületek és lakóépületek körében kezdtek alkalmazni a már említett vasbetont, a rabc-szerkezetet és a korszerűsített épületkerámiát. A századforduló új szerkezetei között voltak az acélgerendás, majd vasbeton födémelek, a cementhabarcs a téglaszerkezeteknél. Az új épülettípusok ennek megfelelően inkább az ipari funkciót betöltő épületek, amelyek felhasználták az újításokat, így az előzőekben említett pályaudvarok és a vasútépítés műtárgyai, valamint a meghatározott funkciókat betöltő épületek, mint az áruházak. Ennek példája Nagybecskereken az egykori Bencze Antal és Fia bútoráruház, amely 1909-ben épült Detky István tervei alapján. Az épület a város első modern áruháza, amely elsődlegesen erre a funkcióra épült. A szecessziós és a barokk új-jáéledő formavilágú elemeket magán viselő homlokzat 1988-as felújítása után nem tették vissza az eredeti ablakokat, az 1968-as képen az eredeti nyílászárók vannak.

4.24. kép: Nagybecskerek, az egykori Bencze Antal és Fia bútorarúháza, 1909

Forrás: Fortepan / Mészáros Zoltán adományozó.

A dualizmus időszakában az ország ipara is jelentősen fejlődött, az ország adottságainak megfelelően elsősorban az élelmiszeripar. A mai Vajdaság területén hagyományosan a gabona-termesztés volt kiemelkedő jelentőségű, és ennek megfelelően a malomipar. Azonban más iparágak is jelen voltak. Néhány példát kiragadva, 1911-ben Nagybecskereken téglagyár, cukorgyár, bőr- és cipőgyár, kendergyár, gyapjúgyár, szappangyár volt; Versecen téglagyár, gépgyár, keményítőüzem; Pancsován téglagyár, bőr- és cipőgyár, selyemgyár.

A mai Vajdaság területének ipara szempontjából fontos megemlíteni Lazar Dunderski (Dungyerszky Lázár) nevét. Az alábbi létesítmények fűződnek hozzá: Dunacséb/Čelarevo, gőzmalom, szeszgyár, sörfőzde; Szenttamás/Srbobran, gőzmalom, szeszgyár; Újvidék, Zsófia gőzmalom; Nagybecskerek, sörgyár, szőnyeg- és bútorszövetgyár.

Az ipari épületek megjelenése egész Közép-Európában hasonló volt. Tömegformálásukat az egyszerűség jellemezte: az épületek általában téglalap alaprajzúak, nyeregtetővel. A nagyobb területű vagy több ütemben épült épületek esetében a tömegek additív sorolása figyelhető meg, így akár öthajós csarnokok is létrejöhetnek. Az épületek többnyire falazott szerkezetűek, és külső homlokzatukon is megjelenik a tégl. A tetőszerkezetek vagy mérnöki jellegű ácsszerkezetűek, vagy acélszerkezetűek. A nagy területű épületeknél az utóbbi vált jellemzővé. Az épületek külső díszítése általában visszafogott, de dekoratív: a téglarchitektúra lehetőségeit használja ki. Általában a párkányok kiképzése a legdíszesebb.

4.25. kép: Nagybecskerek, sörgyár (1911) és csarnokok

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

Az egyik legjelentősebb fennmaradt ipari jellegű emlék a korszakból a nagybecskereki sörgyár épületegyüttese. A Béga bal partján épült, mai képét a régi sörgyár 1911. évi teljes átalakítása után nyerte el (a munkálatokat 1910-ben a prágai Novak & Jan cég tervei alapján végezték Lazar Dunderski megbízására). Több épületből áll, melyek a város felé, a folyóparton egységes térfalat alkotnak. Az épületek változatos magassága, homlokzatuk

tégla falpillérekkel tagolt ritmikus kialakítása biztosítja, hogy a térfal ne váljon monotonná. A szecessziós homlokzati elemeket magán viselő Dunderski-palota a híd közvetlen közelében, a nagybecskereki sörgyár komplexumának részét képezte már az építkezés befejezését követően. Lazar Dunderski tulajdonában állt az épület, ahogy a sörgyár is a család tulajdona volt a XX. század elején. A palotát 1905-ben kezdték építeni, az épület eredeti tervein Mocsányi Károly és Székely Marcell építőmesterek neve szerepel a cégpecsétükkel, ez nem jelenti azonban, hogy ők voltak az épület tervezői is. A palota lakó- és kereskedelmi épületként épült kávézóval, díszteremmel, az emeleten pedig lakóegységekkel.

4.26.kép: Nagybecskerek, előtérben a Dunderski-palota, amely elkészülte után vált a sörgyár komplexumának részévé

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A Duna–Tisza–Duna-csatorna partján álló szenttamási malom ma is őrzi eredeti funkcióját. Épülete ennek megfelelően részben át van alakítva, de alapvető kialakítását ma is őrzi. A korszakra jellemzően téglakialakítású, nyeregtetős épület, additív tömeggel, függőleges és vízszintes téglasávokkal tagolt homlokzattal, oromfalán lépcsőzetes kialakítású téglapárkánnyal.

4.27. kép: Szenttamás, malom

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

4.28. kép: Györgyháza/Velika Greda, téglagyár

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A mai Vajdaság területén a kőhiány miatt a téglapítészeti már a középkorban is jelentős volt. A dualizmus korszaka alatt számos téglagyár, tégláégető működött a területen, kisebb települések határában is. Közülük egy viszonylag épen fennmaradt példa Györgyházán/Velika Greda található. Ezek a tégláégetők szigorúan funkcionális épületek. A magjukat a többkamrás, elnyújtott, két oldalán poligonális vagy köríves lezárású Hoffmann-kemence alkotja. A kemence kontyolt nyeregtetővel fedett, körülötte körben pedig téglapilléreken álló „szoknya” fut körbe. Hangsúlyos elem még a magas téglakémény.

4.29. kép: Óbecse, zsilip (épült 1895–1899)

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

Az ipari építészethez, illetve az iparosodáshoz szorosan kapcsolódik a műtárgyak építése, a mérnöki építészet. A vas és az acél megjelenése új távlatokat nyitott a hidak építésében is. Baross Gábor (1848–1892) minisztersége alatt gyors egymásutánban több vidéki Duna-híd épült: a pozsonyi, a komáromi, az esztergomi, az újvidéki. Utóbbi kialakítása párhuzamos övű rácsostartó volt, és 1882–1883-ban épült. A XX. század háborús eseményeinek folytán a Vajdaság területén a nagyobb hidak (így az újvidéki is) elpusztultak, ezért fontos emlék a nagybecskerekeli Kishíd, ami a mellette lévő historizáló bírósági épülettel és neogótikus reformá-

tus templommal harmonikus egységet alkot. 1904-ben építették, könnyed acélszerkezetű ívhíd, ami közbülső pillér nélkül hidálja át az egykori Béga folyót (a kanyarulat átvágása után a folyónak ez a része holtággá vált).

Nem városi környezetben található és nem is épület, de fontos technikatörténeti emlék Óbecse határában a Duna–Tisza–Duna-csatorna torkolatában a Türr István-zsilip. 1895-től 1899-ig építették, tervezésében az Eiffel-iroda is részt vett. Sávos téglapilléreivel, tetejükön síneket hordó, sűrű rácsoszású kapuival szép példája a korabeli mérnöki létesítmények esztétikusságának.

A korszak meghatározó építészei és városképformáló alkotósaik: habár az eddigiekben nem korstílusok és építészek mentén mutattuk be egy-egy korszak építészetét és városépítését, most mégis így teszünk, ugyanis a századforduló építésze (1918-ig) korszakában aktívan alkotó, nemcsak a kor Magyarországon, hanem az egész Osztrák–Magyar Monarchiában meghatározó és jelentős építészek alkottak a mai Vajdaság városaiban. Olyan építészek, akiknek legjobb munkái itt születtek, s olyanok is, akiknek meghatározó alkotásai a mai Magyarország nagyobb városaiban, azonban ugyanazt az esztétikai minőséget és tudást hozták a mai Vajdaság területére. Az ekkor alkotó építészek közül csak kevesen váltak „helyi” építésszé, telepedtek le a helyi városokban, habár egy-egy városhoz való kötődésük már munkáik számában és jelentőségében is megmutatkozik.

A mai vajdasági városokban a korszak építészetét a leginkább jellemző Lechner Ödön-féle vonal mellett az úgynevezett Fialtalok építészgenerációjának munkái és építészeti nyelve is meghatározza, valamint a bécsi szecesszióból merítő, geometrikusabb formanyelv is megjelenik.

A kor nagy jelentőségű építészei közül Lechner Ödön (1845–1914) és a vele együtt dolgozó Pártos Gyula (1845–1916), a Lechner-követekhez tartozó Komor Marcell (1868–1944) és Jakab Dezső (1864–1932), Sebestyén Artúr (1868–1945), karrierjük korai szakaszában Márkus Géza (1872–1912) és Lajta Béla (1873–1920) is tervezett a Vajdaságban, valamint Magyar

Ede (1877–1912), Baumgarten Sándor (1864–1928), Vágó József (1877–1947) és László (1875–1933) is.

A lechneri formavilághoz képest az 1908-ban színre lépő, a Kós Károly nevével is fémjelzett építészgeneráció, az úgynevezett Fiatalok munkáinak szellemi és részben formavilágának hátterét a brit Arts and Crafts mozgalom adta. Közéjük tartozik Györgyi Dénes (1886–1961), aki a bácskertesztúri (Ruski Krstur) egykori általános iskolát tervezte 1911/1912-ben. Györgyi jelentősebb épületei között szerepel a budapesti Városmajor utcai iskola, amit a Fiatalok vezető alakjával, Kós Károllyal együtt tervezett, a debreceni Déri Múzeum, a budapesti egykori Hangya-irodaház (Közraktár utca 30.) és több vilákiállítás magyar pavilonjai (1911, 1929, 1935, 1937). Jánszky Bélával és Kós Károllyal együtt tervezte a zebegényi római katolikus templomot.

Az Osztrák–Magyar Monarchiában jelen lévő építészeti stílusváltozatok a mai Vajdaság városaiban is megtalálhatók, a korszak újjító jellegű építészeti formanyelvének különböző irányzatait művelő, az irányzat vezető építészei közül számos alkotott a területen. A századfordulón és a századforduló után épített épületek (köz- és vallási épületek, lakóházak, ipari épületek) építészeti formanyelvében egymás mellett jól megfér a kései historizmus és az új művészeti kifejezés. Egy időben épültek templomok a gótika újjáéledésének építészeti formanyelvével (topolyai római katolikus templom, 1904–1906) és a magyaros szecesszió formavilágával (szabadkai zsinagóga, 1900–1902). Mindkettő egy-egy stílusirányzat képviselője (historizmus és századforduló, azonban építésük nem követi időben a korszakolást). A két példa azért is jellegzetes, mert mindkét épületnél a századelőn újnak számító építőanyagokat és szerkezeteket használtak. A topolyai templom vasbeton oszlopairól és rabichálós boltozatairól az előzőekben már írtunk. A szabadkai zsinagógáról (Komor Marcel és Jakab Dezső, 1900–1902 / 1901–1903) így írt a kortárs sajtó: „új szerkezeti anyagnak kell, hogy új forma feleljen meg, nem lehet, nem szabad a régi kaptafára húzni az új konstrukciókat.” (...) „Itt van a rabitz-féle szerkezet, egy könnyű vasdrót fonattal és gipsszel ké-

szített befödő réteg, ebből készült a templom egész mennyezete, boltozata. A szemlélő azonnal látja, hogy könnyűszerkezettel van dolga. A vas oszlopokat nem kőoszlop imitációval burkolták a tervezők, hanem egy megszakítás nélküli formával, amely lehetőleg odasimul a vasmaghoz, nehogy sok helyet vegyen el a néző szeme elől. A burkolásnak tisztán az a célja, hogy tűzveszély ellenében megvédje a vaskonstrukciót.”⁴ Klein Rudolf a zsinagógáról írt monográfiájában a centrális, hét bejáratú zsinagóga szerkezetét is röviden elemzi: „A rabitz dongaboltozat független a tetőszerkezet függesztőművétől. A dongát külső, azaz padlás felőli bordák merevítik” (Klein 2014, 54). „Szerkezeti szempontból a szabadkai zsinagóga egy külső körítőfalból áll és egy könnyű acél-gipsz+rabitz-fa szerkezetű belső betétből” (Klein 2014, 72).

4.30. kép: *A szabadkai zsinagóga*
(tervezők: Komor Marcel és Jakab Dezső, 1900–1902 / 1901–1903)

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

4 Utóközlés. Új Zsidó Templom. *Bácskai Hírlap*, 1902. szeptember 30. 2–5, szerkesztőségi cikk. Megjelent Klein 2014, 134.

4.31. kép: Zsinagóga részlete (homlokzat)

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

„A négy acél pillérpár betoncölöp alapokból indul, és boltívvé változva hidalja át a teret, tartja a karzatot és a kívülről bordás rabitz-mennyezetet” (Klein 2014, 57). A zsinagóga kupolája mintegy 4 cm vastag rabichálós gipsz kupola, amit kívülről a fedélszék felől bordák merevítenek, így a boltozat statikailag független a

fedélszéktől. A kupolát és a karzatot nyolc acélpillér tartja, amelyeket gipszdíszítés borít. A szabadkai zsinagóga a lechneri formanyelv népi elemeit emeli ki.

„A Jakab–Komor építészpáros opusának első állomása a szabadkai zsinagóga. Még érződik a lechneri örökség hatása: a hullámos vonalú nyerstégla szalagpárkány, világos és egyszerű tömegformálás, felületi díszítés, és a népi elemek mérsékelt alkalmazása. A szabadkai városháza építéskor megválnak a lechneri formanyelv legfőbb elemeitől (...). A városházákat és kultúrpalotákat követően építik a palicsi objektumokat, szecessziós opusuknak utolsó állomását. A díszítés letisztul, és megjelennek a népi építészet egyéb mozzanatai is: a faszerkezet, a favázás szerkezet, a fazsindely” (Klein 2011, 523).

Az építészek szabadkai épületei között van még az egykori bank épülete a Korzón (Korzo 4., 1907/1908), amelyen a homlokzat épületkerámia díszítése, a vakolatarchitektúra és a színezés mozgalmas felületeket képeznek. Palicson a Vigadó (1909–1910) és a parkbejárat a víztoronnyal (1910) a szabadkai munkáikra jellemző építészeti díszítő formavilág megvalósulása üdülőkörnyezetben, ahol a két építmény a tóhoz vezető sétányt köti össze. A víztorony, mint városi műtárgy építészeti megoldása reflektál a korszak ipari épületeinek és városi műtárgyainak építészeti igényességgel történő kialakítására is, ami az első világháború utáni időszakra már nem jellemző.

Szabadkán az új Városháza (Komor–Jakab, 1908–1910) építésével egyidőben a körülötte lévő teret is kiépítették, a csatornázás és a tér burkolása 1911 és 1912 folyamán fejeződött be. A terület a város szekuláris központja. A templomok környezetében kialakult szakrális (al)központok terei (Ferenccs templom, Szent Teréz-templom, pravoszláv templom, zsinagóga) kapcsolódtak a főtérhez, azonban nem mindegyik közvetlenül (az előzőekben bővebben kifejtettük Szabadka többközpontú város jellegét). A szabadkai városháza építészeti formanyelve a szecesszió magyar változatának elemeit használja, vakolatarchitektúrát és építészeti kerámia díszítőelemeket, a színezéssel is elért változatos homlokzati kiképzés látszata mellett.

4.32. kép: Palics, parkbejárat a víztoronnyal
(tervezők: Komor Marcell–Jakab Dezső, 1910)

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

4.33. kép: Szabadka, Korzó. Az utca tengelyében a szabadkai Városháza árkádja, az utca lezárásának hangsúlyos eleme az épület.

Forrás: Fortepan / Lukács Zsolt adományozó.

4.34. kép: Szabadka, Városháza
(tervezők: Komor Marcell–Jakab Dezső, 1908–1910) és a tér 2021-ben

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

Az épület alaprajza aszimmetrikus, négy belső udvarral rendelkezik, s homlokzatonként egy-egy bejárattal. Az északi oldalon van a főbejárat, előcsarnokkal és a lépcsőházzal, amely az első emeletre vezet, ahol a dísztermeket is találjuk. Az épület keleti oldalával fordul a város mai főtere felé, homlokzatának tengelyében a színház és a Korzó vonala van. Az épület megjelenését tekintve a századforduló építészeti formanyelvének újító irányzatait követi, mindenképpen újszerű és városképet meghatározó. Ez a fajta játékoság a díszítésben az épület szigorú alaprajzi kialakítása és tömegformálása mellett igazán újító jellegű.

A szabadkai városháza számos olyan, már típuselemmé váló tulajdonsággal rendelkezik, amely meghatározta a XIX. században épült városházák kialakítását. Ezek a városi tömböt kitöltő alaprajz (lehet szabadon álló vagy három utcával határos), a torony és az árkádos földszinti rész (az árkádok által az épület tömege légiesebbnek hat) és a főhomlokzat tengelyszimetriája. Komor és Jakab munkája esetében a szimmetria nem valósul meg. A mai Vajdaság területén Újvidék (tervező Molnár György, 1893–1895), Zombor (Pártos Gyula tervei alapján alakították át 1880–1882-ben) és Zenta (tervező: Kovács Frigyes, 1913–1914) városokban épített városházák alkalmazzák ezeket a meghatározó elemeket; az apatini (Raichle Ferenc, 1906–1907) és a nagy-kikindai (Balázs Ernő, 1891–1894) csak részben tesznek ezeknek eleget (nincsenek árkádok, két szabad homlokzat van). Az apatini születésű Pártos Gyula tervei alapján újult meg és bővült az említett zombori Vármegyeháza, a munkálatokat 1880-ban kezdték és 1882-ben fejezték be. Az épület környezetében parkot alakítottak ki az 1890-es évek végén.

A város- és vármegyeháza funkciót betöltő épületek külső jegei a historizmustól a századforduló építészetének formavilágáig terjednek, alaprajzi kiterjedésük sem egyforma, de ugyanúgy jellemző a nagyobb épületek esetében a zárt belső udvar kialakítása (az épülettömb keretes beépítésű), mint a városháza elhelyezkedése – leginkább a város központi terén.

4.35. kép: Zombor, egykori Vármegyeháza részlete. Pártos Gyula tervei alapján újult meg és bővítették az épületet (1880–1882).

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

4.36. kép: Óbecse, városháza, épült 1881-ben

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

Szabadka esetében a Komor–Jakab-féle városháza a város szimbólumává vált, habár a szabadkai épület párját megtaláljuk Marosvásárhelyen (Târgu Mureș, RO) is (egykori városháza, ma Közigazgatási Palota, 1905–1907).

Komor Marcell és Jakab Dezső Lechner Ödön követőihez tartozott, az építész maga is alkotott a mai Vajdaság területén. Lechner Ödön és Pártos Gyula közös munkái a mai Vajdaság területén még a XIX. század végén készültek, így azok építészeti nyelve még nem tükrözi a későbbi Lechner-féle magya-

ros szecesszió formavilágát, de reflektál a historizmusra, azokra az újjáéledő történeti stílusokra, amelyeket Lechner és Pártos építészete később teljesen elhagyott. Lechner Ödön legjelentősebb épületei között van a szegedi Városháza (Széchenyi tér 10., Pártossal közös tervezés), a kőbányai Szent László templom (Budapest, Szent László tér 25.), a Thonet-ház (Budapest, Váci utca 11/a.) és az Iparművészeti Múzeum (Budapest, Üllői út 33–37.). Pártossal közösen tervezte a Földtani Intézetet (Budapest, Stefánia út 14.) és a Budapesti Postatakarékpénztárat (ma Magyar Államkincstár, Hold utca 4.) is. Pártos Gyulát Lechner Ödön mellett a nemzeti stílusú szecesszió úttörőjének tartják, az ő tervei szerint épült a kiskunfélegyházi Szent István-templom (Szent István tér 3.) és a szegedi Milkó-palota (Roosevelt tér 5.). Lechnerrel közösen tervezte a kecskeméti Városházát (Kossuth tér 1.). Lechner-Pártos legjelentősebb közös tervezésű épületeit a mai Vajdaság területén Karlócán, Nagybecskereken és Szabadkán találjuk.

A Művészet 1917. évi tavaszi számának 37. oldalán így írnak Pártos és Lechner kapcsán: „1868-ban Pártos Hauszmannel és Lechner-rel a Rajnamentén tanulmányutat tett (...) Első munkái közé tartozik Kecskemét város bérházának építése Budapesten, a Berlinben akkor divó opulens reneszánsz stílusban. Majd következett a félegyházi róm. kath. plébánia-templom, a ceglédi főgymnasium épülete, a karlócai szerb főgymnasium és a patriarcha palotája ugyanott, Bácsmegeye székháza Zomborban, ugyanott egy laktanya-épület, a szombathelyi lovaslaktanya, a Lenhossék-féle bérház Budapesten a Muzeum-köruton stb. Mindezek főleg megállapodott reneszánsz stílusban készültek, de már eltérésben a berlini iskolától. A franciaországi tanulmányútról hazatért Lechner Ödönnel 1872-ben lép Pártos Gyula társas viszonyba, amely az Iparművészeti Múzeum felépítéséig tart.”

A karlócai szerb gimnázium mai épületét 1891-ben építették, a Branko Radičević tér és a Karlóciai diákok utcája (Ulica Karlovačkih đaka) sarkán található. Az épületet Pártos Gyula

tervezte, a szakirodalom egyelőre nem jutott konszenzusra abban, hogy Lechner Ödönnel közösen vagy egyedül. Az épület formavilágában merít a középkori szerb építészet formanyelvéből, a díszítése viszont orientalista elemeket vonultat fel: ilyen az ablakok felső szegélydíszítése, a kettős párkányzat elsődleges és másodlagos felületei, a csavart oszlopok és azok oszlopfői. Az épület óratornyán azonban már a magyaros szecesszió stilizált virágmotívumai is felfedezhetők, az órátábla kiképzésével együtt. Az épület főbejárata a kerekített fölkében helyezkedik el, ami lépcsőzetesen szűkül a bejáratig a bélietes kapuk mintájára.

*4.37. kép: Karlócai szerb gimnázium főhomlokzatának részlete 1965-ben.
Az épületet Pártos Gyula tervezte, a szakirodalom egyelőre
nem jutott konszenzusra abban, hogy Lechner Ödönnel
közösén vagy egyedül, épült 1891-ben.*

Forrás: Fortepan / Hunyady József adományozó.

4.38. kép: *Karlócai szerb gimnázium főhomlokzatának részlete*

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A Szabadkán 1893-ban épült Leovits Simon bérpalota (Raichle Ferenc park 11.) szintén az építészpáros munkája. Ablakai, a homlokzat attikája és az oldaltorony kialakítása már a szecesszió formavilága felé mutatnak, a földszint ablakainak formavilága pedig az art nouveau nyílászáróinak formáit idézi.

Raichle (J.) Ferenc (1869–1960) főbb munkáit Szabadkán, Szegeden és a környező településeken találjuk. Akár több épületével (Szabadka, Szeged) vagy egy épülete (Topolya, Apatin) által, de munkásságának jelentős városképalakító szerepe van. Szabadkai munkái közül a Főgimnázium (Petőfi Sándor utca 1., 1899–1900), az egykori Osztrák-Magyar Bank palotája (Dimitrije Tucović 15., 1901), az egykori Nemzeti Szálloda homlokzatának felújítása (Korzó 10., 1895), az egykori Nemzeti Kaszinó épülete – ma a városi könyvtár (1897), a Raichle-palota, ma városi galéria (Raichle Ferenc park 5., 1904–1905), a bérpalota (Raichle Ferenc park 3., 1904) mutatja be Raichle-féle építészeti formanyelv fejlődését és

változatait a historizmustól a magyaros szecesszióig. Raichle palicsi épülete, a Conen-villa (1900) a svájci stílus (Schweizerstil) építészeti nyelvét használja, a topolyai római katolikus templom a gótika újjáéledő formáit, az apatini Városháza (1906–1907) pedig az északi reneszánsz jegyében épült.

Palics mint fürdőtelep építészetére egy, az egész Osztrák–Magyar Monarchiában, sőt egész Közép-Európában elterjedt stílusirányzat is jellemző: ez az úgynevezett svájci stílus, azaz Schweizerstil. Erről az irányzatra is elmondható, amit a provinciális stílusokra az előző fejezetben írtunk: nem tartozik a nagy, globális építészeti korstílusok közé. A XIX. század elejétől kezdve terjedt el, nevével ellentétben elsősorban Németországban, az Osztrák–Magyar Monarchiában és Skandináviában. Szellemi forrásának a természethez való visszatérés eszméje tekinthető. Nem állt mögötte sem átfogó eszme, sem programadó építész vagy mozgalom. Ezeket az épületeket a hasonló adottságok és a hasonló megjelenés köti össze. Az irányzatot általában a késői historizmusához sorolják, de nehezen kutatható, irodalma alig van.

A városok fejlődése és a városi polgárság megerősödése elengedhetetlen előfeltétele volt a svájci stílusú nyaralók megjelenésének. A megerősödő polgárság a XVIII–XIX. század fordulójától kezdett a lakhelyéhez közeli nyaralókat építeni. A villanegyedek a városokhoz közeli „hegyeken” alakultak ki: Wienerwald, Svábhegy, Zugliget (a városokhoz közeli hegyeket a városlakók akkor is hegynek nevezik, ha földrajzilag nem tartoznak a hegy kategóriájába). Ezeknek a kisebb villáknak, nyaralóknak a megjelenése kezdetben a nemesi kúriaépítészet hatására klasszicizáló volt, később pedig a hegyvidéki építészet hatása vált jóformán egyeduralkodóvá, még a síkvidékeken épült üdülőtelepeken is, ahogy azt Palics példáján is láthatjuk. A svájci nyaralók általában nem egyedileg jelentenek építészeti értéket, hanem együttesként, tájba simulásuk, településképet meghatározó szerepük miatt. Több helyen megfigyelhető, hogy a svájci nyaralók a város melletti szőlőhegyen, présházakból alakultak ki (Pécs, Miskolc). Ilyenkor a földszint falazott szerkezetű és gazdasági funkciókat lát el, az emeleten pedig

lakószoba van, faoszlopos terasszal, verandával, faragott oromzattal. Ez az alapelrendezése a mintául szolgáló alpesi épületeknek is. A stílusirányzat népszerű mintakönyvek, mintalapgyűjtemények közvetítésével kerülhetett a korabeli Magyarországra, és terjedhetett el. A fentiek mellett a svájci stílusú nyaralók közös jellemzői a következők: oromzatos tetők széles ereszekkel, a szerkezet megjelenítése (fachwerk, fagerendák, -konzolok), díszes faragások, verandák, erkélyek, nagy ablakok. Az egész Monarchia ízlése meglehetősen homogén volt ebből a szempontból: ilyen házakat találunk például Borszéken (Borsec, RO), Szovátán (Sovata, RO), a Magas-Tátra üdülőtelepein, Zugligetben, Lillafüreden, Palícson.

Az egyik szép palicsi példa a Bagolyvár épülete. A villa 1892-ben épült, a Palicsi Olimpiai Játékok kitalálója és szervezője, báró Vermes Lajos megrendelésére.

4.39. Bagolyvár, 1892. a) déli oldal, b) északkeleti nézet

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

4.40. kép: Az olimpiai falu másik jellegzetes épülete, szintén a svájci stílust képviselve a Lujza villa (épült 1892-ben)

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

Az épületet olimpiai hotelnek szánta, amely az első ilyen funkciót ellátó épület a világon (az első modernkori olimpiát 1896-ban rendezték, a palicsi játékokat 1880-ban rendezték meg először). A svájci stílus elemeiként az épületen megtalálható a falazott szerkezetű alsó szint (a földszinti sáv itt nem téglalburkolatos, de színével

elkülönül), a felső szint fachwerk kialakítása, a fakonzolok, a nagy kiülésű eresz, a tetőidom tetején a kovácsoltvas rács, az – egyébként inkább téglahomlokzatú épületekre jellemző – sarokkváderezés.

Vágó József saját útját Lechner Ödön és Otto Wagner hatásának keresztmetszetében találta meg. Szabadkai épületei közül a Minerva nyomda (tervezők Vágó József és László, 1905 körül épült, Karađorđevo út 37.) a bécsi geometrikus szecesszió példája, míg a Fasizmus áldozatainak tere 14. (Trg Žrtava Fašizma 14.) alatti lakó-és bérházon (Vágó József, 1914) a bécsi hatás érződik és formavilága megelőlegezi az első világháború utáni építészeti kifejezést. Quittner Zsigmonddal közös munkája a budapesti Gresham-palota, a Gresham Biztosító Intézet egykori székháza (Széchenyi István tér 5–6.). A Vágó testvérek munkái a XX. század elején a szecesszió bécsivel rokon geometrikus változatát honosították meg, erre példa Budapesten a Dohány utcai Árkád Bazár saroképületének Otto Wagnert megidéző „szegecses” kőlapokkal burkolt homlokzata.

Magyar Ede – a szegedi Reök-palota és az Ungar–Mayer-ház (Kárász utca 16.) tervezője – villákat (Kamaráserdő, mai Kamarás út mentén az Ivánovics-villa és Reök-villa, 1910) és a vasútállomást tervezte Horgos-Kamaráson. A szabadkai székhelyű Községi Műemlékvédelmi Intézet az épület tervezőjéről nem közöl adatot.⁵

Bakonyi Tibor 1989-ben kiadott Magyar Ede monográfiájában a Horgos-Kamarás állomást az építész munkájaként azonosítja. Magyar Ede városi épületei közül a mai Vajdaság területén a nagykikindai református templom található (Dositej utca 42.). A templom 1908 és 1910 között épült, megjelenése a tömör falakkal és a toronnyal az erődtemplomokat idézi. A templom egy hosszából és egy, a hosszához északnyugatról kapcsolódó négyzet alaprajzú toronyból áll, a tornyon négyzetes alaprajzú, alacsony dőlésszögű, ácsszerkezetű gúlisíkok van kiugró eresszel.

5 Horgos-Kamarás vasútállomás. Forrás: <https://www.heritage-su.org.rs/hu/horgos-kamaras-vasutallomas/> (Letöltve: 2021.09.06.)

A főpárkánya oldalanként 3 tömzsi oszlopon + 2 sarokoszlopon nyugszik (összesen 16). Az utca felőli homlokzatok, a torony és a hosszház homlokzata tömör, a homlokzatokon függőlegesen végigfutó keskeny bevilágító nyílásokkal (a tornyon kettő, a hosszház homlokzatán három – a hosszház homlokzata a tető oromfalával összeépített), előépítménnyel és egy kis kiugró toronyépítménnyel a két kisebb függőleges bevilágítónyílás felett (délnyugatról). A templom külső megjelenésében Arts and Crafts hatású. Habár Magyar Ede a Lechner-követők körének meghatározó építészé, mégis saját úton indult, a munkáit leginkább az art nouveau hullámzó növényornamentikája, díszítővilága jellemzi, de emellett a brit Arts and Crafts robusztusabb formavilága is megjelenik (mint a nagykikindai templomnál), a bécsi szecesszió geometrikus formái, jellemző díszei (koszorúmotívum, nyílászárók feletti áthidalások rácsmotívuma) pedig a zentai Royal szálloda (1910–1911) homlokzatát határozza meg, ezáltal Zenta főterének képét is.

Zenta egyik különleges építészeti emléke „Lajta Béla lechneri korszakának egyetlen épségben fennmaradt alkotása, az 1903-ban önállóan tervezett zentai tűzoltólaktanya.” (Gerle–Csáki 2013, 83). Lajta a századforduló két domináló építészeti mozgalma, a Lechner-féle és a Kós-féle irány között a hiányzó láncszem szerepét töltötte be (hasonlat Gerle–Csáki 2013, 8). Korai munkáiban a népies stílus jegyei érvényesülnek, a későbbiek a korai modern építészeti stílus jellemzőit viselik magukon. Munkái közé tartozik az egykori Zsidó Vakok Intézete (Budapest, Mexikói út 60., 1905–1908), és a mai Újszínház épülete (Budapest, Paulay Ede utca 35. 1908/1909).

Lajta egyetlen megmaradt Lechner-hatású épületének, a tűzoltólaktanyának történetét és leírását az életművét feldolgozó kötet részletesen tárgyalja, kontextusba hozva Lajta más munkáival és a Lechner-féle hatással: „A pavilonok homlokzatainak jellegadó motívumai a lábazatot a nyílásokkal, az oromzattal és a zárópárkánnyal összefűző indázó vakolatszalagok – ez a homlokzatképzés Lajta építészetében már az 1902-es budapes-

ti Völgy utcai nyaralóbővítésen is megjelent. A lábazat feletti zónában ezt az elsődleges keretet egy keskenyebb, csipkeszerűen áttört részletekkel gazdagított szegély kíséri. E megoldás mellett a részletformák is Lechner Ödön 1900 körüli műveit, a budapesti Postatakarékpénztárt és különösen a Deutsch testvérek szegedi bérházát idézik. A vakolatszalagos tagolás a lechneri téglaszalagos homlokzatképzés olcsóbb változata volt. A vakolt alapsíkok és a téglá tagolóelemek felületeinek ellentétét a Deutsch-házhoz hasonlóan a zentai tűzoltólaktanyán is az eltérő felületű vakolatok kontrasztja pótolta. A nagyobb homlokzati felületek eredetileg fröcskölt kőporos habarccsal voltak vakolva, míg a vakolatszalagok – egy alsó portlandcement-réteg felett – anyagában színezett, simított portlandcementből készültek” (Gerle–Csáki 2013, 86).

Még két, Lajta munkásságával kapcsolatos épületet említ a szakirodalom, azonban e két zentai épület nem kötődik egyértelműen az építészhez. A Szlávnity-féle ház (Adai utca 10., 1904–1905) esetében „igen valószínű, hogy az épület tervezésében – egy vázlaterv vagy egy sommás engedélyezési terv kidolgozásának erejéig – Lajta Béla is közreműködött, a kivitelezési tervek, részletrajzok elkészítése és a ház felépítése azonban már nem az ő felügyelete alatt történhetett” (Gerle–Csáki 2013, 91). A Főgimnázium épülete pedig, (1904), habár Lajta terve a pályázaton első díjat kapott, mégsem eszerint épült fel. „A föl-épült gimnázium és Lajta pályatervei között érdemi kapcsolatot nem lehet felfedezni, az egykorú források sem utalnak arra, hogy Berzenczey Lajta díjazott művét dolgozta volna át. Nem kizárt azonban, hogy a neoreneszánsz gimnáziumépület homlokzati tagolását szecessziósan feloldó és ezt a rendszert a bővítményre is átvívó homlokzatképzés részleteit (a hullámos vonalú attikát, a nyíláskereteket és az osztópárkányokat egybefogó, indázó vakolatszalag-díszítést, a belül élszedéssé, kívül hullámos vonalú, puha formálású földszinti ablakszemöldököket) Lajta helyi alkotásai inspirálták” (Gerle–Csáki 2013, 90).

Foerk Ernőnek (1868–1934), a szegedi Fogadalmi templom tervezőjének a munkája a zombori zeneiskola (egykori Katolikus Legényegylet Székháza, Petar Bojović utca 9.). 1906-ban tervezte és 1907-ben épült fel a magyaros szecesszió díszítőmotívumait felvonultató egyemeletes épület. Homlokzatán mívés vakolatarchitektúra, az áttört, csipkeszerű díszítést és a szerkezeti elemek ily módon a homlokzaton való stilizált bemutatását a homlokzat színezése is kiemeli.

Az Újvidék kapcsán már említett Márkus Géza a szecessziós építészet képviselőjeként olyan, egy-egy város képét meghatározó épületeket tervezett, mint például a Cifrapalota Kecskeméten. Újvidéken Spiegel Frigyessel az Adamovics-palotát tervezte 1911-ben (Ifjú párok tere 4–6./Trg mladenaca 4–6.), amely szakít a túldíszítettséggel. Az épület tengelyszimmetrikus, az emelettől induló kiugró rizalitokkal.

Milan Tabaković (1860–1946) építészeti tevékenységét az építész munkásságának kutatója, Željko Škalamera monográfiájában (1970) területileg két részre osztotta. Ebből jelen kötet szempontjából a mai Vajdaság területén, konkrétan Nagyikinda és Nagybecskerek városaiban kifejtett építőtevékenysége érdekes. Munkásságának első szakasza (1890–1904) képviseli a késői historizmus minden jellegzetességét, amelyben túlnyomórészt a barokk elemeket kombinálja az épületek homlokzatának kiképzésén. Ebbe a korszakába tartozik a nagybecskereki egykori Szerb Takarékpénztár palotája (1899, Sándor király utca 47./Kralja Aleksandra I Karađorđevića 47. és Szent Száva utca 2./Svetosavska 2.). A következő építészeti korszakának építészeti formanyelve nem pontosan besorolható. Ebből a korszakból származik a Lepedatova palata 1907-ből (I. Péter király utca 41.) és a mai adóhivatal (építési ideje 1910) épülete (Sava Tekelija utca 1.) Nagyikindán.

Pekló Béla (1867–1918) az első világháború előtti időben tervezte legjelentősebb műveit, munkáival meghatározta Újvidék századfordulós építészetét, főként a szecessziós formanyelv alkalmazásával. Részt vett a Vasember-ház (1908) és az egykori gimnázium (1910-es évek elején, Futaki út 17.) tervezésében és építésében.

4.41. kép: Vasember-ház (1908, Szabadság tér/Trg slobode)

Forrás: Szerzők felvétele, 2019.

Baumhorn Lipót (1860–1932) az újvidéki magyar szecessziós stílus legismertebb képviselője. Elsősorban zsinagógatervezőként ismerjük, hiszen több mint húsz zsinagógát épített szerte Közép-Európában. Baumhorn 1904-től volt jelen a városban, ekkor készült az Újvidéki Takarékpénztár épülete (Szabadság tér 7./Trg Slobode 7.), amelyet a főtér többi meghatározó épületével együtt a fejezetben már említettünk. 1906-ban tervezte a zsinagógakomplexumot, amelyet 1909-ben fejeztek be, és a templomépületből, iskolából és zsidó hitközségi tanács házból áll. Baumhorn két nagyobb városi palotája ismert Újvidéken, a Menráth-ház (Aleksandar király utca 14./Kralja Aleksandra 14.) 1908-ból és a Tomin-palota 1909-ből (Marija Trandafil tér 12.). A Menráth-ház utcai homlokzata szinte szobrászati megjelenésű, három, a homlokzat síkjából kiugró ablakfülkével (bay-window).

A középső ablakfülke az első emelet folytatásaként a második emeleten félkupolával fejeződik, a két oldalsón a második emelet szakaszában erkély van, amely a kiugró ablakfülkén nyugszik. A vakolatarchitektúra (maszkok, frízek, díszítések) az ablakok felett, a félpilaszterek főin látható és a gazdagon díszített attikán. A homlokzat hét szakaszra osztható, a földszint közepén átjáró található kazettás mennyezettel és füzérekkel díszített falakkal.

Klein Rudolf az újvidéki neológ zsinagóga elemzésénél kifejti, hogy Baumhorn letisztultabb, a protomodern irányába mutató formanyelvet használt, de integrálta a lechneri örökség elemeit is az épületbe. A protomodern formavilág keveredik a geometrizáló késő szecesszióval. „Az 1906-ban emelt utószecessziós zsinagóga (...) harmonikus együttest alkot a reprezentatív közösségi épülettel és iskolával (...). A szimmetrikusan elhelyezett két kísérő épület követi a visszafogottabb formavilágot képviselő Lechner-tanítványokra jellemző világos vakolat és sárga nyers-tégla kombinációt. Az együttes léptéke látványosan kilép az akkor még kis, vidéki város Újvidék (Neusatz, Нови Сад) városszövetéből. A zsinagóga déli és északi homlokzata előtt park található, amely ugyan a hitközségi telek része, de átjárható a városi polgárok számára, rövidíti a régi városmag és a Futaki út közötti közlekedést” (Klein 2011, 344–349).

Vladimir Nikolić (1857–1922) a kortárs szerb építészettörténészek szerint a XIX. és XX. század elejének egyik legnagyobb szerb építész. Munkáinak nagyobb része még ma is megtalálható a mai Vajdaság városaiban, és az általa is művelt historizáló akadémizmus még a két világháború között is tartotta magát az új építészeti hullám, a modernizmus mellett. Nikolić újvidéki munkái között a szerb ortodox gimnázium, ma Jovan Jovaniović Zmaj Gimnázium (1899–1901) épületén a reneszánsz újjáéledő építészeti formanyelvét alkalmazza, amely a munkáinak többségét jellemzi. Az újvidéki Vladičanski dvor/szerb püspöki palota (1901) a Jovan Zmaj utca hangsúlyos lezárása. Az épület harmonikus egységet alkot a változatos építészeti formák kombinációi ellenére is, városképi és városszerkezeti szempontból is

egy sikeres megoldás, hiszen az egyenes vonalú utca egy hangsúlyos akcentusa (a korabeli várostervezők ezt épületekkel vagy szobrokkal érték el), így lezárást is ad, de funkciójában nem töri meg az utcahálózatot. Az épület külső megjelenésében a fiatornyokon a hagymakupola orientális jelleget kölcsönöz, ahogy a szigorúan szimmetrikus szerkesztés is. A törpegaléria, ívsor, köríves ikerablak, sávozott homlokzat, geometrikus szalagdíszes ornamentika a román építészet eszköztárába tartoznak. A magas dőlésszögű tető, a tetőgerincen a kovácsoltvas korlátok, a poligonális alaprajzú, galériás, íves vonalú sisakkal ellátott huszárterony (Dachreiter) és a tetőablakok íves vonalú kiképzése a német-francia északi reneszánszt idézi. Az erkély áttört kőrácsa az ablakparapetek geometrikus szalagdíszét ismétli.

4.42. kép: Vladičanski dvor/szerb püspöki palota Újvidéken (Vladimir Nikolić, 1901)

Forrás: Szerzők felvétele, 2020.

4.43. kép: Karlóca látképe a központi terület monumentális középületeivel és az előtérben a rurális jellemzőket mutató elővárossal

Forrás: Archiv képeslap a szerzők archívumából.

Nikolić fő, a város főterének építészeti képét meghatározó munkáit Karlócán találjuk: ezek a Bogoslovski seminar/ortodox papi szeminárium (1900/1901) és a népegyházi alapok épülete/Zgrada narodno-crkvenih fondova (1902). A szeminárium épülete reneszánsz városi palotákat idéz. Orientális eleme a középső falszakasz feletti hagymakupolás, kéttornyú mikroarchitektúra és a hagymakupolás törpeoszlopok az épület sarkain. A népegyházi alapok épülete szintén a reneszánsz építészeti formanyelvét alkalmazza, a Stefaneum (1903) építésénél pedig a tervező a klasszikus építészet elemeit használja. Nikolić 1907-ben átalakította a Szent Miklós székesegyház (Saborna crkva Svetog Nikole) homlokzatát, ami így harmonikusabb képet mutat a mellette lévő Patrijaršijski dvor/patriarchátusi palota épületével (építési ideje: 1892–1894). Ez utóbbi a karlócai Patriarchátus székhelye volt 1848-tól 1920-ig. A főtérre néző patriarchátusi palota homlokzatán az antik, klasszikus építészeti formák köszönnek vissza, az olasz reneszánsz városi palotáit idézi a hangsúlyos pi-

ano nobile és az emeletek díszítésének egyre könnyebbé válása, ahogy haladunk felfelé. A piano nobile kváderköves kialakítású, majd az első emelet homlokzati falsíkja vonalazott, aedikulás ablaksorral. Ión pillérfős félpilaszterek osztják az ablakszakaszokat, amelyeknél a páros aedikulás ablakok timpanonos kialakításúak, a páratlanok pedig szegmensívesek. A barokkot idézi a homlokzat hangsúlyos középső szakasza és a teljes homlokzat szimmetriája. A középső tagozata tagolása a következő: piano nobile a kapuval, első emeleti rész a ballusztrádos erkéllyel, az íón fél-oszlopok felett a fríz négy medalionnal, koronázó párkánnyal, ez felett középen, a kapu és középső ablak szakaszában tömör mellvéd, kétoldalt ballusztrád törpeoszlopokon ülő vázákkal az épület teljes hosszában. A tetőidom határozottan elkülöníti az épület fő szakaszát az oldalsó szárnyaktól.

*4.44. Népegyházi alapok épülete/Zgrada narodno-crkvenih fondova – részlet
(tervező: Vladimir Nikolić, 1902)*

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

4.45. kép: *Patriarchátusi palota/Patrijaršijski dvor (tervezője Vladimir Nikolić, építési ideje: 1892–1894) és a Szent Miklós székesegyház (Saborna crkva Svetog Nikole), amelynek homlokzatát 1907-ben alakította át Vladimir Nikolić*

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A Szent Miklós székesegyház épületét 1758-ban kezdték építeni, a munkálatok 1762-ben fejeződtek be. Egyhajós templom, masszív téglafalakkal, alaprajza téglalap, keleten félköríves apszissal és nyugaton két magas barokk harangtoronnyal. Az 1907 és 1910 között tartó felújítás-átalakítás során a tornyok sisakját eltávolították, a tetőszerkezetet megváltoztatták, jelentős homlokzati kiigazításokat hajtottak végre, és módosították a templom belsejét is. Mai homlokzati arányait és a nemében páratlan toronysisak kialakítását Vladimir Nikolić terveinek és munkájának köszönheti. Az egyedi kialakítású toronysisak egy párnatagon nyugvó, sarkain levágott négyzet alaprajzú vakablakos lanternából áll, a lanternához csuklókkal kapcsolódó négy merev fémszalag a torony csúcsában találkozik, egy négyzet alaprajzú csúcsépítményben, ezen kovácsoltvas kereszt. A toronysisak egyedülálló példája a történeti formák új építőanyagok és szerkezetek által való kialakításának, az ebben lévő lehetőségek látványos és egyedi kihasználásának.

4.46. Szent Miklós székesegyház (Saborna crkva Svetog Nikole) 1907 és 1910 között tartó felújítás-átalakítása utáni megjelenése

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

4.47. kép: Singer Samu műteremházának részlete, a napfényműterem főutcára néző tetőablaka és a felső emelet ablaka (tervező: Jányszky Béla, 1912)

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A Fiatalok köréhez tartozó Jányszky Béla (1884–1945) Szivessy Tiborral közreműködve a vajdasági városok közül leginkább Zomborban alkotott. Jányszky még ma is álló épületei közül

Singer Samu fotográfus egykori műteremháza 1912-ből (I. Péter király utca 15., ma kissé átalakítva) a napfényműterem főutcára néző tetőablakával és a Weidinger-ház (1912–1914, a Laza Kostić és a Peter Bojović utcák sarkán) homlokzati és tetőkialakításával jellegzetes a Fiatalok építészeti formanyelvére. A Weidinger-ház egyes részleteit – a ház sarkán lévő tömör mellvédés erkély oszlopait, a vertikális homlokzati elemeket kiemelő díszítést – átalakították, de az épület még őrzi a mozgalomra jellemző formavilágot, s egyes ablakai még az eredeti, geometrikusan osztott, búzakalász formát idéző felső táblákat. Jánszky 1912-ben a Kecskeméti Művésztelep egyik alapítója volt, melynek épületeit Szivessy Tiborral együtt tervezte. Közös munkájuk még a Gazdasági Egyesület és Kaszinó Kecskeméten és számos más épület.

Az építészek két meghatározó körébe (Lechner és a Fiatalok) nem tartozó ismert építészek közül Málnai Béla (1878–1941) és Haász Gyula (1877–1951) a modernizmus jelentős alkotói voltak, akik csak az 1930-as évek közepétől tértek át a funkcionális vonalra. Az Óbecsei Első Takarékpénztár és Hitelbank épülete 1907 és 1908 között a Málnai-Haász páros tervei alapján épült (ma a Vajdasági bank épülete, Fő utca 10./Glavna 10.). Az attika lekerekített, hullámozó formája alatt sík, díszítés nélküli, illetve minimális díszítéssel készült falfelületek vannak, ahol a díszek a homlokzati szegmenseket emelik ki.

Árkay Aladár (1868–1932) a századforduló építészetének mindkét fő vonalát (historizmus és szecesszió) képviselte. 1906 körül épült újvidéki épülete (Šafárik utca 7.) a Lechner-féle vonalat követi. Árkay fő művei között szerepel a Fasori református templom (Budapest, Városligeti fasor 7.), a Győr-gyárvárosi római katolikus templom, a mohácsi Fogadalmi templom és városháza. A mai Szerb Köztársaság budapesti nagykövetségének épületét, a Babocsay-villát is ő tervezte 1906-ban az úgynevezett magyaros szecesszió formanyelvével, de az épületet már az 1920-as években Kozma Lajos tervei alapján teljesen átalakították. 1932. augusztusában nyitott meg a Jugoszláv Királyi Követség a villában.

4.48. kép: A mai Szerb Köztársaság budapesti konzulátusának épülete, az egykori Babocsay-villa. 1932-től a mindenkori ország nagykövetsége. A felvétel 1945-ben készült.

Forrás: Fortepan / Horváth Miklós dr.

Irodalomjegyzék

Bak Borbála (2008): *Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig*. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete.

Bakonyi Tibor (1989): *Magyar Ede*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Bereczki Zoltán (2017): Zakopane versus Svájc - az avasi borházak harmadik generációjának építészeté. In *Utánam srácok a történelmi Avasra! Miskolci útikalauz II.: Városi túrák kezdőknek és haladóknak*. 34–35. Miskolc: Észak-Keleti Átjáró Egyesület.

Bereczki Zoltán (2019): *Ipari örökségünk védelme. Átjáró Könyvek*

1. Miskolc: Észak-Keleti Átjáró Egyesület.
- Borovszky Samu szerk. (1909): *Bács-Bodrog vármegye. Magyarország Vármegyéi és Városai*. Budapest: Országos Monografia Társaság.
- Borovszky Samu szerk. (1914): *Temes vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest: Országos Monografia Társaság.
- Dr. Kókai Sándor (2010): *A Bánság történeti földrajza. 1718–1918*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete.
- Duranci, Bela (1983): *A vajdasági építészeti szecesszió. Újvidék: Fórum Könyvkiadó*.
- Duranci, Bela (1985) Szabadka építészete. In *Szabadkáról – Léteünk*. 29–42. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Éhen Gyula (1897). *A modern város*. Szombathely: Bertalanffy Ny.
- Fülep Lajos (1918): Európai művészet és magyar művészet (Bevezető rész „Magyar művészet” című tanulmányom folytatásként közlendő fejezeteihez.). *Nyugat*, március 16. 6. szám. Forrás: <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00244/07341.htm> (2021. jún. 16.)
- Fülep Lajos (1918): Magyar építészet (Magyar művészet I.). *Nyugat*, április 16. 8. szám. Forrás: <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00242/07307.htm> (2021. jún. 16.)
- Gajdos Tibor (1995): *Szabadka képzőművészete*. Szabadka: Életjel.
- Gerle János–Csáki Tamás szerk. (2013): *Lajta Béla (1973–1920). Az építészet mesterei*. Budapest: Holnap Kiadó.
- Hanák Péter szerk. (1992): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.
- Heckenast János (1997): A magyar urbanisztikai irodalom nyitánya. *Vasi Szemle* 51 (4): 395–404.
- Dr. Jekelfalussy József (1892): *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára*. Budapest: Pesti Könyvnyomda–Részvénytársaság.
- Kalmár Miklós (2001): *Historizmus, századforduló: a polgári építészet kialakulása*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Klein Rudolf (2011): *Zsinagógák Magyarországon 1782–1918. Fejlődéstörténet, tipológia, és építészeti jelentőség*. Budapest: Terc.
- Klein Rudolf (2014): *A szabadkai zsinagóga: a zsidó közösség, az építés, a város és kultúrtörténeti jelentőség*. Szabadka: Scribarium.
- Klein Rudolf–Lovra Éva (ford.) (2009): Szívélyes szövetség a bácskai pusztákon. *Bácsország – Vajdasági Honismereti Szemle* 51: 39–54.
- Könyves Tóth Mihály (1885): *Könyves Tóth Mihály vállalkozó mérnök előterjesztése Szabadka sz. kir. város tekintetes tanácsához Szabadka szabad királyi város háromszögös felvétele, lejtmerése, utca-szabályozása és csatorna tervezése ügyében*. Szabadka: Bittermann József könyvnyomdájából.
- Lakatos Andor szerk. (2002): *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye történeti sematizmusa 1777–1923. A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények Kiadványai 3*. Kalocsa: Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár.
- Lovra Éva (2013): Változások és változtatások a topolyai Sarlós Boldogasszony templom építése során. *Bácsország – Vajdasági Honismereti Szemle* 67: 92–99.
- Lovra Éva (2014): Modern várossá válás. Városrendezési tendenciák Szabadkán a XIX. század utolsó harmadától a XX. század közepéig. *Létünk* 8 (1): 107–122.
- Lovra Éva (2018): Városrendezés Újvidéken a 20. század elején. *Építés – Építészettudomány* 46 (1–2): 145–174.
- Lovra Éva (2019a): A történelmi Magyarország (1867–1918) városainak tipológiája (Szabadka, Újvidék). In *Közösség, kutatás, kihívás. Konferenciakötet, Vajdasági Magyar Tudóstalálkozó 2018*. 92–98. Újvidék: Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács.
- Lovra Éva (2019b): *Városok az Osztrák–Magyar Monarchiában. Városszövet- és várostipológia 1867–1918*. Budapest: Terc.
- Mitrović, Vladimir (2010): *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, Novi Sad: MSUV–Akademska knjiga.
- Moravánszky Ákos (1988): *Építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Budapest: Corvina.
- Moravánszky Ákos (1998) *Versengő Látomások. Esztétikai újítás és*

- Társadalmi Program Az Osztrák–Magyar Monarchia építészetében 1867–1918.* Budapest: Vince Kiadó.
- Olajos Csaba (1993): Az avasi pincék, borházak és barlanglakások. In *A miskolci Ávas: Monográfia a város jelképéről.* 237–273. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, Borsodi Nyomda.
- P. Vujnović, Gordana–K. Ninkov, Olga–Demeter, Gabor–Mačković, Stevan–Halas, Tibor–Segedinčev, Tatjana–Jeftić, Aleksandra–Rakočević Cvijatov Maja (2012): *Gradska kuća Subotica=Városháza Szabadka: 1912–2012.* Subotica: Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Ruskin, John (1896–1898): *Velence kövei I. II. III.* Ford. Geőcze Sarolta. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata. Forrás: <https://mek.oszk.hu/15400/15435/pdf/> (2021. aug. 12.)
- Schivelbusch, Wolfgang (2004): *The Railway Journey. The Industrialization of Time and Space in the Nineteenth Century.* Oakland: University of California Press.
- Semančík, Maroš (2009): *Architekt Guido Hoepfner 1868–1945.* Matiašovce: M. Semančík.
- Sisa József (2002): Neo-Gothic Architecture and Restoration of Historic Buildings in Central Europe: Friedrich Schmidt and His School. *Journal of the Society of Architectural Historians* 61 (2): 170–187.
- Sisa József szerk. (2013): *A Magyar Művészet a 19. Században: Építészet és Iparművészet.* Budapest: Osiris Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Sisa József szerk. (2014): *Lechner, az alkotó géniusz.* Budapest: Iparművészeti Múzeum – MTA BTK Művészettörténeti Intézet.
- Sisa József–Wiebenson, Dora szerk. (1998): *Magyarország építészetének története.* Budapest: Vince Kiadó.
- Škalamera, Željko (1970) Arhitekta Milan Tabaković (1860–1946). In *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske* 6. 137–157. Novi Sad: Matica Srpska.
- Stančić, Donka (1999): *Arhitekt Vladimir Nikolić.* Novi Sad: Opš-

tinski zavod za zaštitu spomenika kulture.

Szerkesztőségi cikk (1893): Szabadka új templomai. *Magyar Szemle*, jún. 25. 312.

Szerkesztőségi cikk (1902): Új Zsidó Templom. *Bácskai Hírlap*, szept. 30. 2–5.

Szerkesztőségi cikk (1917): Krónika. *Művészet* 16. (tavaszi szám). 21–40.

др Палић, Миленко (1992): Изградња Малог Лимана. In *Свеске за историју Новог Сада 1*. Нови Сад: Новосадски клуб.

Ђукановић, Дубравка (2015): *Архитектура римокатоличких цркава Војводине: од 1699. до 1939. године*. Петроварадин: Покрајински завод за заштиту споменика културе.

Levéltári források:

Bauordnung – Građevinski Štatut za slob. kr. varoš Novi Sad, 1900. Szerb Matica Könyvtára (BMS), könyvtári fond száma III 7833 (szerb nyelvű); Újvidék Város Történelmi Levéltára, levéltári fond F.1.15162/1900. (német nyelvű).

BME UT Térképtár archív térképeinek felhasználása.

Építési napló (1904–1906), Római Katolikus Plébánia Levéltára, Topolya.

Könyves-Tóth Mihály vázlatrajza, Szabadka, 1885. Történelmi Levéltár Szabadka, levéltári fond száma F:003, 3.2.1.4.

Novi Sad, 1916. Újvidék város történelmi levéltára (Istorijski Arhiv Grada Novog Sada Zbirka Planova).

Térképek:

Osztrák–Magyar Monarchia vármegyéi a XX. század elején. Forrás: <http://lazarus.elte.hu/hun/maps/1910/vmlista.htm> (2021. júl. 11.)

Magyar Királyság (1819–1869) – Második katonai felmérés. Forrás: <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary> (2019. máj. 16.)

*Egyes épületek történetének forrásai a műemlékvédelmi intézetek
hivatalos oldalai:*

<http://www.zrenjaninheritage.com>

<http://www.zzskgns.rs>

<https://www.heritage-su.org.rs>

5. A Vajdaság építészetje és városépítészetje 1918-tól a második világháború végéig

A mai Vajdaság területe 1918-tól a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (1918–1929) része volt, majd a Jugoszláv Királysághoz tartozott 1929-től 1941-ig. 1918 és 1945 között a területen a közigazgatási és országhatárok sűrűn változtak. Az építészetre és a városépítészetre gyakorolt hatása miatt fontos volt az 1929 és 1939 közötti Dunai Bánság mint a Jugoszláv Királyság egyik közigazgatási egysége. A Dunai Bánságot az 1929. október 3-i, a királyság nevééről és közigazgatási területekre való felosztásáról szóló törvény vezette be, és a szeptemberi alkotmány 1931-es elfogadásával közigazgatási és önkormányzati egységgé vált Újvidék központtal. A Dunai Bánság területe magába foglalta az 1919-ben felállított Vajdaság Tartományt, valamint az attól délkeletre lévő területeket Belgráddal mint külön közigazgatási egységgel együtt. A második világháború éveit az országhatárok változtak, ezek a változások azonban nem bizonyultak tartósnak. 1941 áprilisában Németország lerohanta Jugoszláviát, az április 17-i kapituláció elkerülhetetlen volt. 1941. április 18-tól Bácska, Muravidék, Muraköz és a Baranya-háromszög (Baranjska lesna zaravan, illetve Drávaköz) Magyarország fennhatósága alatt állt 1944-ig.

A mai Vajdaság területén 1918 és 1944 között, majd az 1974-ig tartó időszakban részben átalakult a városok hierarchiája, a regionális központok (Újvidék/Novi Sad) rohamos fejlődésnek indultak, míg a peremvidék városainak (Szabadka/Subotica) fejlődése lelassult, stagnált. A határok átalakulása nem hatott azonnal az építészetre és városépítészetre, továbbélt a historizmus együtt a területre beáramló szerb akadémizmussal, majd 1928-tól a modernizmussal és az art décoval. A század folyamán a várostervezés és a városi műtárgyak építése pedig felhasználta, átvette a XX. század elején készült terveket, bár az eredeti tervezők kilétének feltüntetése nélkül.

A városépítésben hivatalosan csak az 1930-as években kezdődött új korszak, addig megmaradt a kontinuitás a városrendezésben és az építési szabályzatok szintjén. 1931-ben lépett hatályba a Jugoszláv Királyság egyik legfontosabb építésre vonatkozó jogi aktája, az építési szabályzat (Građevinski zakon. „Službene novine Kraljevine Jugoslavije”, br.133/1931, 16.06.1931), ami kimondja, hogy az ország minden településének rendelkeznie kell területrendezési tervvel és a hozzá tartozó dokumentációval. A törvény minden várost kötelezett saját építési szabályzat megalkotására, valamint ennek kiegészítéseként a szabályozási tervek és az építkezési szabályzat kivitelezéséhez készült útmutató elkészítésére (Opšta uputstva za izradu uredbe o izvođenju regulacionog plana i građevinskog pravilnika. „Službene novine Kraljevine Jugoslavije”, br.166/1932). Az 1931. évi törvényt jellemzi, hogy a rendelkezéseken kívül meghatározta többek között a szabályozás alapjait, a közegészségügyi követelményeket, a telkek kialakítását, az épületeket, a közművesítést. A törvény legfontosabb részét a városrendezési tervek kidolgozását érintő szabályozások képezték, amelyek pontosan definiált építési övezeteket irányoztak elő. A szabályozás minden építményre kiterjedt, a városi műtárgyakra és a közművekre is. A szabályozás bevezetését megelőzően Szabadka építészeti ügyosztálya Kosta Petrović mérnök vezetésével már a húszas években (1921–1922) új városrendezési elveket fektetett le, átgondolta az utcahálózat rendszerét és 1927-ben elkészítette Szabadka utcahálózati térképét,¹ továbbá 1934-ben elkészült az építési körzetek terve² is, bár a városra vonatkozó szabályzat csak 1938-ban született meg (Građevinski pravilnik gradske opštine Subotice), ekkor veszítette hatályát az 1882-es építési szabályzat.³ Újvidék 1936-ban készítette el a város építési szabályzatának vázlatát, ami az 1938-ban hatályba lépett szabályzat alapjául szolgált, és összhangban volt az 1931-es építési törvénnyel. Az 1938-ban hatályba lépett szabályzattal új időszak kezdődött Újvidék építés-

1 Történelmi Levéltár Szabadka fond jelzete: F:047, II-70/1927.

2 Történelmi Levéltár Szabadka fond jelzete: F:3, 3.3.1.21.

3 Történelmi Levéltár Szabadka könyvtári száma: 3633. A szabályzatról részletesebben Viktorija Aladžić írt (Aladžić 2008, 67–79).

történetében. Újvidéken 1937-ben írták ki a korszak egyik nagy-szabású városépítészeti pályázatát, amelynek megoldásai viszont csak terv szintjén maradtak (Újvidék általános várostervét hivatalosan 1950-ben fogadták el).

Az első világháború előtt készült Szesztay–Palóczi-terv hatása a változó szabályozási keret ellenére is meghatározó volt a háború utáni új várostervezési korszakban, az új kormányzati környezetben.⁴ A terv közvetlen alkalmazása egy 1929-ben készített terv (Plan grada Novog Sada – Gradski građevinski odeljak)⁵ esetében látható, ugyanis a terv az 1912-es tömbtérképet, illetve az 1910/1911-es tervet használja alapként (látható a tömbtérkép vonalábrája, s a tervvel megegyező változtatások, valamint az új tervben összevont tömbök rajza is). Az 1929 augusztusában készült terv⁶ bemutatja a város eredeti felépítését (alapréteg), a Palóczi–Szesztay-tömbtérképet (középső réteg) és az új terv készítőinek elképzeléseit. A terven nemcsak a tömbök egy részének szabályozása, illetve az új városrészek kialakítása egyezik meg, hanem a téli kikötő, valamint a csatorna egy szakaszának új irányvonala is. A kikötő a város északkeleti részén helyezkedik el, néhány kilométerre északra a Ferenc-csatornától. A csatorna lineárisan kapcsolódott a kikötőhöz, amelynek kialakításához új csatornaszakasz megnyitására volt szükség. Ez a rész és a kikötő csak 1959-ben készült el (ma Újvidék kereskedelmi kikötője), mintegy teljesen új ötletként. Napjainkban csak egy út emlékeztet minket a csatorna korábbi medrére. Az 1929-es terv nem annyira kifinomult, mint a korábbi tervek, ugyanis a belváros szélén és a külvárosokban összevont (mega)tömböket képzel el, amelyek ellentétesek a modern

4 A terv teljességét és a tervben szereplő megoldások felhasználását a következő terveken találjuk: 1929: Plan grada Novog Sada – készítette Gradski građevinski odeljak, forrás, Szerb Matica Könyvtára fond jelzete Pg III 16; 1937: Projekat za idejni regulacioni plan grada Novog Sada, forrás: Maksimović 1938; 1939: Plan grada Novog Sada – készítette N. Popov, forrás: Szerb Matica Könyvtára fond jelzete Pg III 90 és RPSr II 4.

5 Szerb Matica Könyvtára fond jelzete: Pg III 20.

6 A tervet közli Lovra 2018, 172. A Palóczy-Szesztay-féle terv utóéletéről lásd Lovra 2018.

várostervezés és az egészséges lakhatás elveivel. 1937-ben Branko Maksimović a modern városiasodás válságával foglalkozik, s jegyzetének terv része Palóczy–Szesztay lépéseit követi. A téli kikötő azonos helyen van, bár az egykori csatornaszakaszt felosztotta, és nem tartja annak eredeti irányát. A másik egyezés a teljes gyűrű ötlete az 1910-es évek terveiből, valamint a belső gyűrű délnyugati részének vonala. 1939-ben a várostervezők reagáltak a történelmi eseményekre, s visszafogták a várost átalakító elképzeléseiket, így Szesztay és Palóczy ötleteinek megvalósítása az új városépítők tervei által a XX. század második felére maradt.

Újvidék 1937. évi nemzetközi várostervezési pályázatát tekintik a város modern, jövőbe tekintő törekvésének, habár az ötletek csak a tervezés szintjén maradtak. A pályázat elindított azonban számos tényleges várostervezési eseményt: 1938-ban megalakították a Munkabizottságot az újvidéki szabályozási terv elkészítéséhez/Radna komisija za izradu regulacionog plana Novog Sada, új meghívásos pályázatot írtak ki. Újvidék kortárs várostervezési megoldásait 1937-ben Branko Maksimović, majd 1941-ben Juraj Najdharth dolgozta ki (Mitrović 2019).

Újvidéken a kis Liman (Mali Liman) urbanizációja⁷ dr. Zilinszki Szilárd által még 1910-ben megtervezett híd megvalósítását is magával hozta. A híd 1921 és 1928 között készült el az 1910-ben meghatározott helyen és tervek alapján (1941-ben lebombázták az 1883-ban épült vasúti híddal együtt). A híd vonalának folytatásaként nyitották a Mária királynő utat (Bulevar⁸ kraljice Marije⁹), amelynek rendeltetése a főtér összekötése volt a híddal. Az út környezetét is rendezték, új utcákat nyitottak, így a történelmi belvárossal párhuzamosan egy modern városi központ jött létre, amit meghatároztak a két világháború között épült köz- és lakóépületek az út vonalán. Az északi oldalon: közegészségügyi

7 Kezdeteiről és történetéről, valamint a kialakult várostörténelmi félreértésről, valamint annak megoldásáról az előző fejezetben írtunk.

8 Az adott út jellegét tekintve sugárút, szerb jelentésében a bulevar nem csak körutat jelent.

9 A bulvár mai neve Mihajlo Pupin, az utat a tudatos várostervezés eredményeként a második világháború után bővítették.

központ, Georgije Šreter, 1923; Vöröskereszt épülete, Đorđe Tabaković, 1930; Vardar – iroda- és lakóház, Nikola Handler, 1932; lakó- és irodaház, Danilo Kaćanski, 1931; két lakó- és irodaház, Daka Popović, 1930–1931; Kereskedő Ifjúság Újvidéki Otthona (Dom novosadske trgovačke omladine), Đorđe Tabaković, 1932; Jelzálogbank, Bogdan Ignjatović, 1940; dr. Đuro Kinder lakóépülete, Đorđe Tabaković, 1932; a déli oldalon: lakó- és irodaház, Jovan Knol, 1937; Munkásotthon, Dragiša Brašovan, 1931; lakóház, Danilo Kaćanski, 1935–1936; Nyugdíjpénztár lakóháza, Đorđe Tabaković, 1938; lakó- és irodaház Croatia, Milan Sekulić, 1931; Báni Palota és Banski dvor, Dragiša Brašovan, 1935–1940 (Брдар 2003).

Az 1931. évi törvény 22. cikkelye a városkép szempontjából jelentős. Eszerint minden új épület építészeti kidolgozású legyen, látható homlokzataik minél szabályosabbak, s a hellyel és a környezettel összhangban kell őket tervezni, külalakban kivitelezni. A község előírhatja egy adott épület építészeti kiképzésének módját, s megtagadhatja az építési engedélyt, ha az építendő épület rontaná az utcaképet/városképet.¹⁰

Az 1930-as évek végén az új építési, városrendezési szabályzatok meghatározták a Vajdaság városainak fejlődési irányait, azonban csak néhány évig, hiszen a második világháború alapjaiban változtatta meg a városok fejlődésének és az építészeti mozgalmak kialakulásának irányát és fókuszpontjait.

1865 és 1914 között az akadémizmus a szerb építészetben a szakma megszilárdulását és intézményeinek fejlődését, a szerb építészet újjáéledését hozta. Ehhez hozzájárult az is, hogy a szerb építészeti közeget és az építészeti nyelvet azok az építészek formálták, akik európai akadémiákon tanultak, és alapos építészet-történeti tudással rendelkeztek.

A két világháború között az akadémizmus három korszaka különül el 1919-től 1941-ig. Az első korszakot 1919-től 1928-ig a történeti stíluskorszakok dominanciája, továbbélése jellemzi.

¹⁰ Gordana Vujnović Prčić részletesen elemzi az 1931-es törvényt (Demeter–Vujnović Prčić–Bratuleanu–Biro 2008, 290–293).

Ha az előző fejezetekben tárgyalt stíluskorszakokat nézzük, akkor ez a korszak az építészet formanyelve alapján historizmusként is beazonosítható lenne, hiszen az akadémiákon tanított építészet-történet formavilágát vették át. Jellemző a mai Vajdaság városaira, hogy az első világháború után szinte teljesen eltűnnek a szecsesz-sziós törekvések, a századforduló építésze, nem építettek tovább ilyen modorban és visszatértek a historizmushoz/akadémizmus-hoz. Az városok építésze idomult az adott ország meghatározó építészeti stílusához.

1928-ban kezdődött és 1935-ig tartott az akadémizmus krízisének korszaka, aminek oka főleg a modernizmus megjelenése volt. Az 1925 és 1927 közötti időszak nagy hatással volt a szerb építészeti modernizmus kialakulására, hiszen a gondolkodásmódban kialakult változást a 1920-as évek avantgárd mozgalma, a zenitizmus és az emigrált orosz és cseh művészek hatására kialakuló pánszlávizmus is elősegítette a mai Szerbia területén. 1928 júniusában megalakult a CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne), aminek egyik vezéralakja Le Corbusier (1887–1965) volt. 1928 végét tekintjük a szerb építészeti modernizmus kezdetének, ugyanis a CIAM hatására megalakult a GAMP (Grupa arhitekata modernog pravca – Modern Irányú Építések Csoportja) 1928 novemberében. A csoport tagja volt a modernisták első generációjához tartozó Dragiša Brašovan (1887–1965), az újvidéki modernizmus kiemelkedő alakja. A GAMP programját 1929-ben Branislav Kojić (1899–1987) fogalmazta meg.

A háború előtti akadémizmus utolsó korszakában, ami 1935-től 1941-ig tartott, az irányzat részlegesen megújult, visszatért a történeti formavilághoz. Az akadémizmus két világháború közötti korszakát két irányzatra osztották: konzervatív és liberális (az újdonságokra nyitott) akadémizmus. A korszakolás határai (dátumok, stílusjellemzők) nem szigorú határok, hiszen az építészeti stílusok keveredtek (modern és akadémizmus), az 1920-as években Adolf Loos (1870–1933) tanítványai már protomodern épületeket terveztek, és a modernizmus a provinciális városokban, mint amilyen-né Szabadka is vált, még az 1940-es évek elején is jelen volt.

Az ipari építészet a korban szigorúan funkcionalista, mentes a díszítésektől, a stílusépítészet elemeitől, a korszerű anyagokat használja, legfőképpen a vasbetont.

1919 és 1941 között a templomépítészetben a szerb-bizánci építészeti vonal dominált, az akadémizmus és a modernizmus formanyelvét alkalmazó templomok is épültek. Az időszak egyfajta korszakhatárként is tekinthető, hiszen 1919-ig a bizánci építészet formanyelvét csak korlátozottan alkalmazták szerb ortodox vagy görögkatolikus templomépítésnél, bár nem példa nélküliek a területen. A mai Vajdaság területén 1919-től kezdi virágkorát élni a szerb-bizánci templomépítészeti vonal, ami az addig megszokott barokk, klasszicizáló későbarokk mellett az újonnan épült szakrális épületek jellemző építészeti formavilága lett. A két világháború közötti templomépítés másik vonala a szekuláris épületeknél is alkalmazott akadémizmus és modernizmus volt, ilyen modorban is épültek – bár elenyésző számban – katolikus, református és evangélikus templomok.

A XIX. század építészeti irányzatának értelmében vett historizmus továbbélésének egy példája a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban (1918–1929) a Dunderski-kastély (más néven Bogdán-kastély) Óbecse közelében. Bár jelen kötet fő fókuszát a városépítészeti kontextussal rendelkező épületek jelentik, ezúttal kivételt teszünk, ugyanis az 1919 és 1923 között épített kastély jó példája annak, hogy miként teremt egy épület kontinuitást a változó határok és építészeti mozgalmak ellenére, úgy is, hogy ez a legkevésbé sem a célja. A kastély egy festői, romantikus épületegyüttes. Mind alaprajza, mind tömegformálása szabad. Némely része a középkori várkastélyokat idézi (kör alakú, kúpsisakos saroktoronyok, négyszögletes, pártázatos bástya, bejárati torony), más részei a reneszánsz kastélyokat (íves kialakítású, balusztrádos mellvédű terasz, félköríves loggia szimmetrikusan lefutó egyenes karú lépcsőkkel). A különböző elemek harmonikus egységgé állnak össze, és az épület a környező kerttel is egységet képez.

5.1. kép: Dunderski-kastély (más néven Bogdán-kastély),
épült 1919 és 1923 között.
a) északnyugati homlokzat

b) északkeleti oldal

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A kastélyt alacsony falazott kerítés veszi körül, ezen a két kapuépítmény antik formavilágú, klasszicizáló.

Északnyugatra a kastélytól Bogdan Dunderski kápolnája van, ami a bizánci építészet formáit használja. A bejárat feletti plaketten az 1923-as évszám van feltüntetve a kastélykápolna építési idejeként.

5.2. kép: Bogdan Dunderski kápolnája, épült 1923-ban

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

Az akadémiizmus és az art deco építészeti elemeit egyszerre használó épület a szabadkai Nićin-palota. 1930-ban épült a város főterén a városháza és a színház szomszédságában, tervezője Bedő Ferenc (Ferenc/Franje Bede, élt: 1890–1945). Az 1930-as években már a modernizmus dominált, gyakran használtak art deco formavilágú díszítő elemeket a modernista épületeknél. A Nićin-palota

építészeti formavilága miatt képez átmenetet az akadémizmusból a modern irányba. A bérpalota földszintjén üzlethelyiségek helyezkedtek el, felettük irodák, a portálok és irodák homlokzata üveg és feketére festett fém. Ezek az épület homlokzatán egységes nyitott térként jelennek meg, amit megbont a lekerekített sarokportál üveghomlokzata melletti egy-egy kváderköves kialakítású falfelület félköríves záródású kapuval és konzolokon álló figurális szobrokkal. A bérpalota felső két szintjét a saroknál négy korinthuszi oszlopfős, kannelúrás oszlop fogja össze. A két kváderköves falszakasz (kapuval, szobrokkal) folytatódik a kissé kiugró felsőbb emeletek síkjában, és egy-egy toronyban végződik, amelyek háromszög lezárású attikát fognak közre. Az attika és a toronyok előtt a főpárkányon hat korsó ül. A felsőbb emeletek kiugró homlokzati síkja konzolosan alátámasztott a homlokzat oszlopai és a zárt erkélyek pilaszterei alatt. A balusztrád a visszahúzott homlokzati szakasz felett, szabályos ritmusban váltja egymást a tömör mellvédekkel. Az épületen megtalálható a klasszicizáló formavilág, de egyes elemei, mint az ovális padlásbevilágító vagy a stilizált volutákat imitáló tetőablakkeretek részletei a barokkot idézik. A homlokzat díszítése (relief) már a geometrikus art deco stilizált növényornamentikája, ahogyan a portálok fém díszítése is.

Szabadkán 1928 után a modernizmus építészetének példáival is találkozunk. Gordana Prčić Vujović szerint egészen 1941-ig tart a modernizmus időszaka (Demeter–Vujnović Prčić–Bratuleanu–Biro 2008, 321).

Kosta Petrović mérnök szabadkai városrendezési koncepciójához (1928) hozzátartozott a Sokol otthon (Sokolski dom, a mai Jadran épülete) építése is, amelynek tervezője Franjo De Negri (1903–1975) építészmérnök volt, de közreműködött a munkában Vasa Stefanović mérnök is. Az épületet 1931-ben kezdték építeni, de a terv megvalósítását lelassította a világválság. Végül 1936-ban elkészült a korabeli Jugoszláv Királyság legnagyobb sportközpontja: különböző sportágak edzőtermei, egy kisebb és egy nagyobb csarnok, szabadtéri színház, bábszínház, nagy színházterem, könyvtár, központi általános iskola s más közintézmények kaptak helyet az

épületben. Az épület homlokzatának két szélső szárnya között egy kissé visszahúzott középső rész van hármás lépcsősorral, főbejárattal, ami felett a zárt mellvédes erkély van. Az ablakok félköríves záródású keskeny franciaablakok, amiket a széles vakolt ablakkerekek foglalnak egybe – a két szélső szárny főhomlokzatán 8-8 ablak alkot így egy egységet. Az épület tömege T alakot formál és főhomlokzatával fordul a sétálóutca (Korzo) felé, a tengelybe állított főhomlokzatával keletről vizuálisan lezárja az utcát. A hátsó traktus enyhe lejtésű nyeregtetős, az előlő rész lapostetős kialakítású. Az épület északi oldalán van Szabadka szűken vett belvárosának egyetlen nagyobb parkja, amit a lecsapolt Rogina mocsár (Rogina bara) helyén alakítottak ki. Az építkezés helyszínének kiválasztásánál törekedtek arra, hogy az épület kiemelt helyszínen legyen és a városi zöldövezet részét képezze, és szempont volt a jó megközelítés, a közlekedési vonalak közelsége is.

*5.3. kép: Ničín-palota, épült 1930-ban Bedő Ferenc tervei szerint.
Az 1970-ben készült képen jobbról.*

Forrás: Fortepan / Nagy Gyula adományozó.

5.4. kép: Ničin-palota (bal) és a színház (jobb) által közrefogott Korzó, Szabadka.

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

5.5. kép: A mai Jadran 1942-ben

Forrás: Fortepan / Gyöngyi adományozó.

5.6. kép: A Korzó lezárása a Jadran, balról az előtérben az egykori Beograd áruház, épült az 1970-es években

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

Szabadkán jól felismerhetők Bedő Ferenc és munkatársa, Fröhlich Ferenc munkái, akik a modernista építészeti stílus meghonosítására törekedtek a városban. Az 1930-as években a nemzetközi modernizmus gyorsan utat tört, a vidéki városokban azonban kevésbé terjedt el. Szabadkán a modernizmus és art deco formavilágát néha kreatívan együtt alkalmazzák, ami egyedi megjelenésű, egyik stílusirányzatba sem egyértelműen besorolható homlokzatokat eredményez.

Roth Ármin, szabadkai gyáros megrendelésére Bedő Ferenc több épület tervét is elkészítette, mindegyiket a modernista építészet funkcionális stílusában. Az egyike ezeknek a szabadkai épületeknek az 1932-ben tervezett vörös színű ház a zsinagóga szomszédságában (Jakab-Komor tér 4.). Dömötör Gábor Bedő Ferencről a szabadkai modernizmus úttörőjeként ír (Demeter 2002, 33). A vörös ház épülettömbje szimmetrikusan kialakított homlokzati részből áll, ami 3 egységre osztható. A földszinten vannak az üzlethelyiségek, az emeleten a rendelők és a lakóhelyiségek. Az emeleti traktus

vörösre festett, a két szélén teraszos kiképzésű, az északkeleti részén sarokterasszal. A teraszrácsok középső része átlós kialakítású, az 1930-as évek art deco formáit idézi, főként a középső traktus hasonló dinamika szerint kialakított kiugró rácsai. Az épület nyeregteretű, ami a korai provinciális modernizmus épületeire jellemző megoldás. A második emelet homlokzatán kialakított konzolokon, a középső traktusra szimmetrikusan egy-egy női teljes alakos szobor áll, ezek Kara Mihály nagyváradi szobrász munkái. A szobrok kialakítása kubista, ami összhangban van a terasz rácsainak formavilágával. A két irányzat, a művészetekben és az építészetben a XX. század elején megvalósuló avantgárd (cseh) kubizmus és az art deco stíluskapcsolatban állnak egymással, az előbbi fontos előfutára az 1920-as és az 1930-as évek art deco irányzatainak.

5.7. kép: Roth Ármin bérháza (homlokzat részlet), tervezte Bedő Ferenc 1932-ben (Jakab-Komor tér 4.)

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A Dušan cár 4. alatti bérházát Bedő Ferenc tervei alapján építtette Grimm Viktor – Roth Ármin veje – 1933-ban. Az épület homlokzata teljesen szimmetrikus, a szimmetriatengely a háromlépcsős

attika padlásbevilágító körablakát vágja át. Az épületet két oldalsó, az utca beépítési vonalára épített szárny és egy behúzott középső traktus alkotja. A bérház (bérpalota) U alakú alaprajza a díszesebb központi résszel és a kialakított előkerttel még a historizmust idézi, a homlokzat azonban már a modernista és art deco építészet formavilágát. A két oldalsó szárny utcára merőleges oldalának két emeletén íves alaprajzú zárt erkélyek, szalagablakok, a szárnyak alacsonyabbak, mint a központi rész, a vízszintes vakolatarchitektúra szalagba fogja az alsó erkély ablakvonalig terjedő szakaszát. Az oldalszárny és a főhomlokzat főpárkányzata között szintugrás van. Az épület traktusait összekötő lépcsőházak az utcára párhuzamos középső homlokzat két oldalán helyezkednek el, földszintjükön a bejárati ajtókkal. A lépcsőházak kiugró volumene a nyeregtetőt rejtő attika felső párkánya fölé nyúlik. A lépcsőházak ablakai magasak és keskenyek. A homlokzaton három szint különül el (plusz a szuterén), mindhárom egy-egy oldalról kiugró íves nyitott terasszal és mellette ék alakban kialakított, háromszög alaprajzú, teljesen zárt erkéllyel, amelyek egymáshoz kapcsolódva egy-egy szabályos háromszöghasábot (prizmát) alkotnak. A *Városteremtők II.* kötetben a szerzők írnak az épület eredeti színéről (ma okker, sötétszürke és szürkésfehér): „A középső részen két alapszín van, olajzöld és okker. Csíkokban váltakoznak (...) Az asztalos-termékek zöld színűek” (Vujnović Prčić–Aladžić–Grlica 2008, 281).

A városban a modernizmus építészeti formavilágát és programját a leginkább megvalósító Makszim Gorkij utca 6. szám alatti épületet 1940-ben Bedő Ferenc tervei alapján építették. A tervező tiszta homlokzatsíkokra törekedett. A magas attika mögött alacsony lejtésű tető van, ami így szemből nem látszik, a megjelenés lapos tető látszatát kelti, az épület oldalán azonban látszanak a lépcsőzetes tetősíkok. Az építész eddigi épületeinek szimmetriája ennél a lakóháznál aszimmetriába csap át. Az épület jobb oldalán elhelyezett bejárati ajtó felett egy zárt erkély található, aminek három oldala van, alaprajza trapéz. A magas lábazat az ablakkönyöklőig ér és a homlokzat kőborítása a kapu szárkövein és áthidalóján folytatódik, mintegy keretbe foglalva a kaput.

5.8. kép: A Dušan cár 4. alatti bérház, Bedő Ferenc tervei alapján építtette Grimm Viktor – Roth Ármin veje – 1933-ban (homlokzat: a–b)

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

5.9. Makszim Gorkij utca 6. szám alatti épület (ma konzulátus)
1940-ben Bedő Ferenc tervei alapján épült
(az utca térfala historizáló-akadémista és modern épülettel)

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A harmincas és negyvenes években alkotott a fenn említett Dragiša Brašovan (1887–1965) műépítész. Tanulmányait Szarajevóban és Budapesten végezte, így 1930-ig még a historizmus szellemében dolgozott, majd stílusa jelentősen változott, fejlődött az Európában hódító új építészeti mozgalom hatására. Brašovan elsajátította a stílus szabályait, de építészete részben eltér az európaiótól, épületei funkcionalisták, de mégis visszahúz a historizmushoz, és a formák játéka a diszkrét dekorációban összpontosul. A Báni Palota (Újvidék, 1936–1939) a legfontosabb alkotása. A legértékesebb művei Újvidéken – a Báni Palotán kívül – a munkásotthon (1931), valamint a Mihajlo Pupin sugárút végén lévő posta épülete (1964).

5.10. kép: A Báni Palota (Banska palata) Dragiša Brašovan tervei alapján épült

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A Báni Palota Újvidék óvárosa és a Duna-part közötti területen épült (kis és nagy Liman), ma a Mihajlo Pupin sugárutat vezeti fel a hídtól. Az építésének története 1929-ben kezdődött, amikor megalakultak a bánságok és Újvidék a Dunai Bánság székhelye lett, ezzel megszületett az igény egy reprezentatív, ám kortárs épület építésére, ami elég tágas is ahhoz, hogy befogadja az új adminisztratív funkciókat. Építése 1936-ban kezdődött Brašovan tervei alapján. A teljes komplexum teleksorozaton épült, az épület hossza 185 méter, szélessége 42,5 méter. Keretes beépítésű, a teljes teleksorozat oldalszakaszait kitölti. A nyugati homlokzat lekerekített, három ke-

resztirányú épülettömb köti össze az épület északi és a déli oldalszakaszát, belső udvarokat kialakítva. Az épület északkeleti sarkán egy 42 méter magas torony van, amihez vizuálisan egy sarokpavilon tartozik. Mindkettő homlokzata hosszanti irányban tagolt, míg az épület többi külső homlokzatán keresztirányú tagolás van, amit az ablakok sorával és a márványburkolat dinamikájával értek el. Az épület az érett modern korszak kiemelkedő alkotása.

Az újvidéki modern építészet másik jelentős alakja Đorđe Tabaković (1897–1971), aki – ellentétben a korszak más alkotóival – csak és kizárólag modern stílusban alkotott. A második világháború után Tabaković nem hagyott fel a munkával, mint oly sok építész a második Jugoszlávia területén. Kiemelkedő munkája az 1932-es Klajn-bérpalota (Eugen Klajn) és az egyik legszebb munkájaként számontartott Sokolski dom (Inđija, 1936). Újvidék egyik jelentős építészeti motívuma a Tanurdžić-bérpalota (1934–1936) és a Hotel Rex (1939–1940) együttese, aminek építése előtt nem volt ilyen kapacitású társasház a városban, bár Tabaković a húszas évek végétől a második világháborúig számos bérházat tervezett a Vajdaság területén.¹¹ A saroképületet a város főterén emelték, a katolikus templom szomszédságában, azonban a főtérbe futó Modena utcáról tárul fel a teljes homlokzat. Az épület a városi tömb szinte teljes szélességét kitölti, a bérpalota szalagtelke 70%-ban beépült. 1931-ben Nikola Tanurdžić pályázatot hirdetett a tervezésre. A pályázat olyan létesítmény építését irányozta elő, amelyben szálloda, mozi és üzletek lesznek. A pályázat eredményétől függetlenül Tabakovićot bízta meg a tervezéssel, az épület építése 1933-ban kezdődött. Az épület üvegezett homlokzatú földszintjén üzletek voltak, az öt emeleten pedig lakóegységek és egy nagyobb lakás, amit az építetőnek tervezett. A lakásokhoz az udvar homlokzatán elhelyezett folyosókon lehetett eljutni. Az épületnek különálló rendszere volt a melegvízellátáshoz és a fűtéshez, a palotában két lift is volt, amelyeket a bérlők és a szálloda vendégei is használtak. A szálloda (Hotel Rex) a bérpalota meghosszabbításaként épült 1939-től 1940-ig. A modernista építészet egy jellegzetes példája.

11 Az épületeket lásd: Mitrović 2010, 391–392.

5.11. kép: Tanurdžić-bérpalota, épült 1934–1936 Đorđe Tabaković tervei alapján. A felvétel 1942-ben készült.

Forrás: Fortepan / Négyesi Pál adományozó.

5.12. kép: Tanurdžić-bérpalota (1934–1936) és a Hotel Rex (1939–1940) együttese

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

1931-ben kezdődött a Kereskedő Ifjúság Újvidéki Otthonának (Dom novosadske trgovačke omladine) építése Đorđe Tabaković tervei alapján.

5.13. kép: Kereskedő Ifjúság Újvidéki Otthona (Dom novosadske trgovačke omladine) építése 1931-ben kezdődött Đorđe Tabaković tervei alapján

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

Az épület lapostetős, a homlokzati díszítést többnyire nélkülözi. A földszint feletti sávban, az első emelet vonalában a homlokzaton keresztirányban téglarchitektúra sávdíszítés húzódik végig az épület teljes hosszában. Az épület két utca kereszteződésében épült a Báni palotával szemben. A sarok lekerekített, ez az épület hangsúlyos főhomlokzata, ami a homlokzati síkok variálásával el is különül az alacsonyabb oldalszárnyaktól.

5.14. kép: Kereskedelmi, Ipari és Kézműves Kamara palotája (Palata trgovačke, industrijske i zanatske komore), 1930. Tervezője Milan Sekulić.

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A Kereskedelmi, Ipari és Kézműves Kamara palotáját (Palata trgovačke, industrijske i zanatske komore) 1930-ban tervezte Milan Sekulić. Az épület a modernizmus mellett az art deco építészeti formanyelvét is használja (a nyitott erkélyt szegélyező háromoldalú prizma alakú zárt erkélyek, homlokzat geometrikus díszítése).

A Habag palotát (Vasa Stajić utca 2.) Oskar Pakwor építész és Philipp Schmidt építőmester tervezte 1931-ben, és a németek központjává vált a Vajdaságban, amely funkciót a második világháború végéig töltötte be. A második világháborúban bombatámadás érte, a rekonstrukció után az épület tömege megmaradt, eltűntek azonban a háromoldalú prizma zárt erkélyek, és az épület saroképitménye egy szinttel magasabb lett (ablakokkal kialakított, tetővel) az addigi lapostetős kiképzéséhez képest.

5.15. kép: Habag palota (Vasa Stajić utca 2.),
Oskar Pakwor építész és Philipp Schmidt építőmester tervezte 1931-ben

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

Nagybecskerekén 1937-ben épült az állami jelzálogbank fiókjának épülete (Sándor király utca 33–35./ Kralja Aleksandra I Karadorđevića 33–35.), feltehetően Dragomir V. Petković tervei alapján (a nagybecskereki Műemlékvédelmi Intézet kutatásai szerint több építész neve felmerült tervezőként, közülük az említett építész személye mint alkotó a legbiztosabb). Az épület a város főutcáján helyezkedik el, jelentősége a megjelenésében van, ugyanis a modernizmus építészeti formanyelvének minden jellegzetes elemét felvontatja, stíluszisztán modernista.

5.16. kép: Nagybécskerek 1959-ben, főutca az állami jelzálogbank főkjának épületével (jobb), épült 1937-ben.

Az utca lezárása az egykori vármegyeháza, ma városháza.

Forrás: Archív képeslap a szerzők archívumából.

Az épület lapostetős, a homlokzata letisztultan dísztelen, egyetlen funkcionális dísz a zászlótartó a főbejárat felett. A homlokzat az utcavonalra húzott, a fő épületrész síkja kiemelkedik, mögötte aszimmetrikusan az attika és a homlokzat egy szakaszának síkja visszahúzva, részleges keretbe foglalja a fő épületrészt. A földszint tengelyszimmetrikus, két-két bejárati ajtóval és egy-egy portállal a két ajtó között. A földszint külső homlokzatát szabályos négyzet alakú rácsban elhelyezett kőlapok borítják. A homlokzaton keresztirányban párkányok futnak, így öt részre osztva homlokzatot, a kiugró homlokzat lekerekített sarokkal kapcsolódik az épület visszahúzott homlokzati síkjához. Az ablakok és a tömör felületek sávjainak dinamikája (öt ablak) rokon a keresztirányú homlokzati osztás dinamikájával. A kőlapok felett vakolt a felület. Az alagsorban kamrák és raktárak helyezkedtek el, az első és a második emeleten tágas apartmanokat terveztek a bankvezetők számára.

5.17. kép: 1937-ben épült állami jegzálogbank fiókjának épülete, feltehetően Dragomir V. Petković tervei alapján

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

Vladimir Mitrović megállapítása szerint Danilo Kačanski (1895–1963) azon kevés vajdasági alkotók egyike, akik bizonyos épületek tervezésekor a nemzeti stílusra támaszkodtak. Ilyenek például az újvidéki vásár (Novosadki sajam) pavilonjai (Danilo Kačanski–Branislav Ristić, 1941).

Irodalomjegyzék

Aladžić, Viktorija (2008): Građevinski pravilnik gradske opštine Subotice iz 1938. godine. *Zbornik radova Građevinskog fakulteta* 17: 67–79.

- Demeter, Gabor (2002): Franja Bede (Bedó Ferenc) – pionir arhitektonskog modernizma u Subotici. *Rukovet* 9–11. 2002.
- Dömötör Gábor–Vujnović Prčić, Gordana–Bratuleanu, Anca–Biro Ana Maria (2008): *Razvoj urbanizma i arhitekture u periodu od 1918. do 1941. godine u Temišvaru, Segedinu i Subotici – regionalni identitet pod uticajem moderne – Temesvár, Szeged és Szabadka urbanisztikai és építészeti fejlődése az 1918–1914 közötti időszakban – a modernizmus hatása a regionális önazonosságra*. Szabadka: Községközi Műemlékvédelmi Intézet.
- Jović, Slobodan (2019): Generalni urbanistički planovi kao okvir modernizacije Novog Sada. *DaNS* 85–86. 6–13.
- Lovra Éva (2015): Építészet és indentitás. A cseh kubizmus és a kubista műemlékek kortárs reneszánsza. *Híd* 8. 61–68.
- Lovra Éva (2018): Városrendezés Újvidéken a 20. század elején. *Építés – Építészettudomány* 46 (1–2): 145–174.
- Maksimović, Branko (1938): *Novi Sada danas i sutra*. Novi Sad: Godišnjak Matice srpske.
- Maldini, Slobodan (2004): *Arhitektura u Srbiji u XX veku. Enciklopedija Arhitekture I*. Beograd: Slobodan Maldini
- Mitrović, Vladimir (2010): *Arhitektura XX veka u Vojvodini*. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine.
- Mitrović, Vladimir (2016): *Iz Istorije kulture i arhitekture. Zapisi jednog istraživača (1994–2014)*. Novi Sad: MSUV.ORG.
- Mitrović, Vladimir (2019): *Konkurs za regulaciju Novog Sada iz 1937. godine*. <https://graditeljins.wordpress.com/2019/12/13/konkurs-za-regulaciju-novog-sada-iz-1937-godine/> (2021. okt. 01.)
- Pušić, Ljubinko (1987) *Urbanistički razvoj gradova u Vojvodini u XIX i prvoj polovini XX veka*. Novi Sad: Matica srpska.
- Stanojlović, Aleksandar (2005): Bulevar Mihajla Pupina – od radialnog ka ortogonalnom gradu. *DaNS* 52. 12–13.
- Брдар, Валентина (2003): *Од Париса до Брашована: архитектура јавних здања у Новом Саду између два светска рата*. Нови Сад: Спомен-збирка Павла Бељанског
- Vujnović Prčić, Gordana–Aladžić, Viktorija–Grlica, Mirko

(2008): *Gradotvorci I. II. / Városteremtők I. II.* Szabadka: Gradski Muzej Subotica.

Szabályzatok, törvények

Grđevinski zakon. „Službene novine Kraljevine Jugoslavije”, br.133/1931, 16.06.1931

Opšta uputstva za izradu uredbe o izvođenju regulacionog plana i grđevinskog pravilnika. „Službene novine Kraljevine Jugoslavije”, br.166/1932

Grđevinski pravilnik gradske opštine Subotice (1938) Subotica: Gradska štamparija i knjigoveznica.

Archív tervek és térképek őrzésének helyszíne

Istorijski arhiv Subotica (Történelmi Levéltár Szabadka)
Biblioteka Matice srpske (Szerb Matica Könyvtára)

6. Az 1944-től 1974-ig tartó korszak alatt kibontakozó építészet és városépítészet

1944. március 25-én a szövetséges hatalmak vezérkara elrendelte a stratégiai bombázások azonnali kiterjesztését, aminek kezdete visszavezethető a nyugati front megnyitását előkészítő hadműveletekre. Németország, szövetségesei, továbbá az általuk megszállt területek hadiiparának és a hadi szükségleteket kielégítő üzemeinek megsemmisítése vált az angolszász hadvezetés céljává. A szövetségesek célpontjai között volt a vasúthálózat és a kommunikációs rendszer is, így 1944-ben Újvidéket/Novi Sad, Szávaszentdemtert/Sremska Mitrovica, Rumát/Ruma, Nagybecskereket/Zrenjanin, Pancsovát/Pančevo is több találat érte (Mahoney 2013). 1944. szeptember 18-án a Royal Air Force (Brit Királyi Légierő) bombázó parancsnoksága Szabadkára is megsemmisítő csapást mért. Ezeknek a bombázásoknak a városok megjelenésére, a városszerkezetre visszafordíthatatlan hatása volt. Habár a stratégiai támadás a katonai létesítményeket, vasútvonalakat és pályaudvarokat, valamint a városi műtárgyakat (hidak, telekommunikáció) célozta, a lakó- és középületekben is jelentős károk keletkeztek. Ez az egyik oka annak, hogy a Vajdaság területén alig találunk a XIX. végén épült vasútállomást.

Az 1945 februárjában megtartott krími konferencián elfogadták az indítványt, amelynek alapján a londoni emigráns jugoszláv kormányt feloszlatták. A háború befejezése után a Jugoszláv Föderatív Népköztársaságot 1945. november 29-én a Szovjetunió, az Amerikai Egyesült Államok és az Egyesült Királyság szinte azonnal elismerte. 1948-ig a jugoszláv vezetés feltétel nélkül alkalmazta és elfogadta a szovjet állam- és pártvezetés módszereit. Josip Broz Tito (1892–1980, 1945-től miniszterelnök és külügyminiszter) balkáni külpolitikájában egyre inkább kizárta a sztálini befolyást, ami sértette Moszkva érdekeit. Hivatalosan ez az ellentét vezetett az 1948-as szakításhoz, amikor Jugoszláviát kizárták a Kominformból (Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája), és

a keleti blokk országában megkezdődött a titóisták üldöztetése. Sztálin és Tito 1948-as szakítása nem csak politikai szinten játszódtott le: Tito Jugoszláviájában a hivatalos művészet a modernizmus szocialista válfaja volt, s nem akarta elfogadni a szocialista realizmust állami művészetként. Az építészetben, aki nem követte a modern szellemet, azt konzervatívnak bélyegezték, bár elvélve még 1948 után is készültek szocreál stílusú épületek.

A titói Jugoszláviában az építészet és városépítészet pontosan követte a politikai változásokat, amelyek együtt jártak gazdasági reformokkal is.

Az 1950-es önigazgatásról hozott törvényt 1953. január 13-án az egész Jugoszláviában megvalósuló szocialista rend alapjaként kiáltották ki, majd egy nappal később Josip Broz Titót államfővé választották.

A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság 1963-ban alakult (és 1992-ig állt fenn), a még ugyanabban az évben meghozott új alkotmány (Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije) bevezette a piaci szocializmust. Kialakultak a helyi közösségek, amelyek felváltották az addigi lakóközösségeket. A lakóközösségek mint mikrorégiók/körzetek 1964-ben teljesen megszűntek, amikor hatályba lépett a vonatkozó általános törvény (Zakon o prestanku važenja Opšteg zakona o stambenim zajednicama). A döntéshozatal decentralizált volt, a kormány a gazdasági folyamatokba csak sürgős esetben, válság idején kapcsolódott be. A beruházások, az árak és a jövedelmek feletti lazább ellenőrzés a piaci erők gazdasági folyamatokra gyakorolt nagyobb befolyását eredményezték. 1964 és 1967 között a gazdasági vezetésben az állam szerepét korlátozták, így teremtve meg a piaci szocializmus tényleges jogi alapját. Az ezt követő időszakban újabb recesszió kezdődött, ami 1969-ben normalizálódott, csökkent a munkanélküliség, növekedtek a jövedelmek, az életszínvonal is emelkedett, de az infláció miatt csak mikroszinten javult a helyzet, a nagyobb beruházásokat nem tudták megvalósítani.

1974 nemcsak építészettörténeti, hanem társadalmi, politikai és gazdasági vízvonalzó állami és helyi szinten is. Ha az állam politi-

kai-társadalmi változásait vesszük figyelembe, Josip Broz Tito kormányzásának jogilag is aktív, az ötvenes évek elejétől a nyolcvanas évek elejéig tartó időszakát legjobban úgy jellemezhetnénk, mint folyamatos hullámzást a két véglet (decentralizáció-centralizáció) között. A folyamatos átszervezési kísérletek az 1974-es liberális alkotmányban csúcsosodtak ki (Ustav SFRJ iz 1974), ami elméletileg a föderáció megerősítése érdekében született, és amiben számos konföderatív elem került megfogalmazásra.

Jugoszlávia felszabadulása (1944/1945) után az egész államban megindultak az új urbanizációs folyamatok, amelyek tényleges kibontakozása csak a múlt század ötvenes éveinek elején kezdődött. Az iparosodási folyamatok, a kollektivizáció (a magánkézben lévő földek államosítása) és a kolonizáció (a világháború miatt kicserélődött a lakosság, így a földművelés intenzitása csökkent, a földművesek a városokban kaptak munkát az új ipari központokban, ezáltal kialakult egy ingázó réteg a város és falu között) együttesen közrejátszottak abban, hogy új urbanizációs folyamatok induljanak állami és városi szinten is. „A várostervezés feladata, hogy elősegítse az élet és a munka megfelelő megszervezését egy adott közösségen belül annak továbbfejlesztésének kilátásával. Egyike a fontos feladatoknak, amely a szocializmusban adódik, az ellentétek megszüntetése a város és falu között, településen belül a központ és a külvárosok közötti különbség eltörlése” (Mitrović 1953, 11–12).

Az ország megújításának és építésének háború utáni időszakában – gyökeresen megváltozott politikai körülmények között alkotva – az építészek rövid ideig fenntartották az akadémizmus hagyományát, azonban a szocialista realizmus rövid időszaka után a szocialista modernizmus dominált a városépítésben és az építészetben egyaránt.

1944-ben megalakult a Vajdaság Autonóm Tartomány, Újvidék központtal. A terület építészetének egy rövid, 1945 és 1948 közötti szakaszát a szocialista realizmus fémjelzi, amit az 1948-as Tito–Sztálin szakítás után már konzervatívnak neveztek. Az 1950-es dubrovnikai tanácskozásig (Prvo savetovanje arhitekata i urbanista FNR Jugoslavije, 1950. november 23–25.) a szocialista moderniz-

mus volt a térség hivatalos, vezető művészete, de Vladislav Ribnikar (1900–1955) újságíró és Milorad Macura (1914–1989) építész felvetette a szocialista realizmussal való szakítás lehetőségét, és előadásaik hatására az építészet esztétikai és művészeti felfogása is változott. A váltás nem volt egyértelmű, pontos dátumhoz nem köthető, a szocialista realizmus a szekuláris építészet hivatalos iránya maradt a hivatalos szakításig, 1953-ig, habár ekkor már a szocialista modern szellemében alkottak az építészek. Ebben az évben Josip Broz Titót államfővé választották. Ugyanezen év márciusában meghalt Sztálin, utóda Nyikita Hruscsov lett. A szocialista realizmus művészeti kifejezési eszközként a keleti blokkban körülbelül az ötvenes évek közepéig volt egyeduralgó, amikor Hruscsov a XX. kongresszuson nyíltan bírálta a sztálini személyi kultuszt. Az építészetben megszüntette a házak túlzott díszítését, azt a szocreál stílust, amit ma Sztálin-barokknak nevez a kritika. Felhívást intézett a nagyipari technika alkalmazására, az egyszerű, praktikus, gazdaságos építésre (Nikolaevsky–Khrushchev 1956).

A szocialista modernizmus kialakulása, majd a titói Jugoszlávia hivatalos művészetévé válása nem volt zökkenőmentes. A szocialista modernizmus politikai, művészeti, társadalmi és gazdasági háttérével és kialakulásával Lovra Éva *Szabadka urbanizmusa és építésze 1948–1975* című kötete foglalkozik, (Lovra 2014, 7–26) leírva annak előzményeit, kialakulását és hatását, valamint definiálva a kulturális-művészeti mozgalmat: „A társadalom által elfogadott kultúrában asszimilálódó mérsékelt modernizmus, Sveta Lukić szocialista esztétizmusa gyakran egy általánosabb terminológiában is kiegyenlítődik, a szocialista modernizmusban, amely a szocializmus eszméin átszűrt magas művészet” (Lovra 2014, 26).

A szocialista modernizmus várostervezése ötvözte a korábbi várostervezési irányokat, így nem tekinthetjük új vonalnak. A szocializmus várostervezése főként arra törekedett, hogy az előző társadalmi, építészeti korszakok, mondhatni a szocializmust megelőző politikai rendszer alatt épített épületeket és városrészeket eltüntessék, majd romjaikból teljesen újat hozzanak létre. Természetesen ez az irány nem kizárólag a szocializmus sajátja, a modernizmus is

hasonlóra törekedett már az 1920-as évektől, azonban politikai és ideológiai megfontolás nélkül: akkor az új központok kialakítása, az életminőség javítása volt a cél az akkor megfelelőbbnek tartott városszerkezet által, még akkor is, ha ez teljes városrészek lerombolásával járt.

Míg a Vajdaság nagyobb városaiban, így Nagybecskereken (városi főútvonal M-7), Újvidéken (új sugárutak) és Pancsován (főútvonalak kialakítása az eredeti utcahálózat vonalán) a sűrű városi szövetbe vágták a főterek, főbb utak vonalát, addig Szabadkán ez a fajta rombolás nem következett be, annak ellenére, hogy 1967-ben készült egy részletes urbanisztikai terv, ami szerint a szűk belváros épített környezetének lerombolásával, szocialista modern stílusú, (leginkább) politikai és kulturális funkciót ellátó épületek építésével, monumentális terekkel, városszövet-kontextus nélküli épületek emelésével akartak kialakítani egy új városközpontot és egy sugárutat. A szocialista modern időszak közlekedési útvonalainak kialakítása a korszak funkcionális és eszmei hátterének különböző példái. A szabadkai Sugárút és az újvidéki Mihajlo Pupin út építését és előzményeit példaként bemutatva képet kapunk a második világháború utáni várostervezésről.

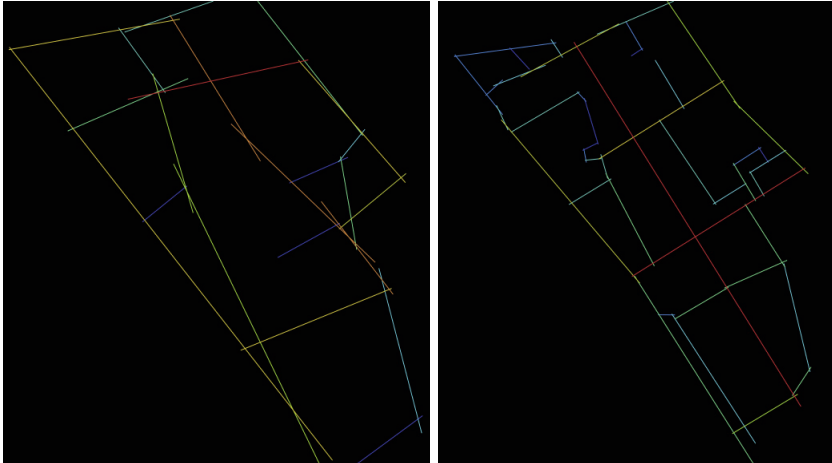
Szabadka a második világháború előtt is jelentős szabályozási tervekkel rendelkezett (Könyves-Tóth Mihály, 1884; Kosta Petrović, 1927/1928), de ezek nem irányozták elő a városszerkezet jelentős átalakítását. Az 1948-ban kezdődő időszak követelte meg a megújult várostervezési megoldások bevezetését, a város lakosságának növelését, az infrastruktúra kiépítését, jelentős mennyiségű lakás építését. Szabadka épületállományának egy része megsemmisült az 1944. évi bombatámadások során. A második Jugoszlávia (1945 novemberétől Jugoszláv Demokratikus Szövetség, 1946-tól Jugoszláv Szövetségi Köztársaság) megalakulása után, 1948-ban kezdtek egy átfogó településszabályozási terv előkészítésébe, melynek alapján 1951-ben elkészült Szabadka Településszerkezeti és Szabályozási Terve (hatályba lépés: 1952, érvényes 1959-ig). A csatornázási munkálatok lassan folytak, ezért az ötvenes években is számos nyitott csatorna volt a városban, nemcsak a település perife-

riális részein, hanem a központban is. Ilyen volt a történelmi belváros közelében az elmcasarasodott Fűzfás-ér is, melynek a helyén a későbbiekben megépült a Tito marsall sugárút (Aleja Maršala Tita). A terület átépítés előtti szövetét a szabálytalan utcahálózat (utca-vonalak) jellemezték. A telkek alakja részlegesen szabályos, elnyújtott téglalap alakú volt. A szabadon álló épületek az udvarok első harmadában helyezkedtek el, s esetenként a kisebb melléképületek mellett mezőgazdasági jellegű épületek is találhatóak voltak a telkeken. Ugyanez a szövet némileg átalakulva a mai napig megmaradt a területtel határos részen és a szélesebb belváros egyes peremterületein is. (A város átépítése folyamatos, így egyre szűkebb területet jellemez ez a szövet.) A vizenyős terület árterében épített döngölt falú házak, a patakból lassan nyitott csatornává, majd szennyvízcsatornává váló Fűzfás-ér környezete a korszerűsítés és fejlesztés után a város reprezentatív fasorokkal szegélyezett útjává vált. Szabadkán a meglévő lakások közül 2000 nem rendelkezett megfelelő higiéniai feltételekkel, emellett még 2300 lakásra volt szükség. 1954-ben előzetes városrendezési terv készült.¹ Ebben a megoldást többemeletes lakóházak építésében látták a város lebombázott épületei és földszintes házai helyén, a városközpont közvetlen közelében. A terven új köz- és lakóépületekként jelennek meg a lakónegyedek, majd 1958-ban elkezdődött az első, títustervek szerint készült négyemeletes lakóházak építése. A Sugárút/Radijalac (Tito Marsall sugárút) kialakításának igénye nem a XX. század második felének sajátja, Frankl István 1910-es tervén,² a barokk várostervezés elveit követve már megjelenik. A fákkal szegélyezett sétány a Setaerdőt és a város központját, az épülő városházát (Komor Marcell–Jakab Dezső, 1908–1912) hivatott összekötni. A Petrović-féle, 1927/28-as terven szintén megjelenik a Sugárút vonala. A Tito marsall sugárút építését 1958-ban kezdték meg Franjo (Ferenc) De Negri vezetésével, 1968-ban fejezték be fia, Dragutin Karlo De Negri, Tabaković-díjas építész irányításával.

1 Történelmi Levéltár Szabadka fond jelzete: F:003 3.3.1.42.

2 Történelmi Levéltár Szabadka fond jelzete: F:003, 3.1.1.14. és Történelmi Levéltár Szabadka fond jelzete: F:003, 3.1.2.74.

6.1. kép: Szabadka, a későbbi Sugárút környékének axiális integráció (axial integration) térképe³ a XIX. század végi állapot alapján (a) és a XX. század második felének állapota alapján (b) – a tengelyek integrációjának mértékét a pirostól (legmagasabb) kékig (legalacsonyabb) tartó színskála jelöli

Forrás: Szerzők munkája, 2021.

Magyarázat: az axiális vonal a leghosszabb egyenes, amely egy térsor maximális kiterjedését jelenti egy irányban, az axiális integráció az axiális vonalak integrálásának mértéke.

A Sugárút kialakításával az építéstechnológia fejlődését is nyomon követhetjük 1952 és 1974 között: az ötvenes évekre jellemző típusépületek a Sugárút kezdeti szakaszán (a városközponttól a Sétaerdő [Dudova šuma] felé) még téglából épültek, az Antić-féle pontházak már csúszózszaluzat technológiával, a befejező szakasz alumíniumborítású épületeinél pedig – az alumínium újdonságként számító felhasználása mellett – félig előregyártott elemeket is alkalmaztak, ez a technológia is újszerűnek számított a hatvanas években.

A szabadkai Tito marsall sugárút a szocialista modern várostervezés egyedi példája. Esetében is erős hatással bír a szocialista szellemiség, mégsem vehetjük ezt kizárólagosnak, hiszen

3 A Space Syntax és a centralitás elemzések a szerzők University College of London Bartlett School of Architecture Space Syntax Lab kereten belül végzett posztdoktori kutatása alatt készültek. A posztdoktori kutatás a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj segítségével valósult meg.

a modern várostervezés fő célja az életminőség javítása volt, de jelentkezett ebben az esetben a történelmi előzmény is, miszerint a sugárút első terve nem a múlt század ötvenes éveinek elején készült, hanem 1884-től kezdve több városépítési terv és térkép is tartalmazta (1910, 1928, 1954). Összegezve ezeket, valamint figyelembe véve a szocialista és a modern várostervezés hasonlóságait, azt a tényt, hogy ezek a hasonlóságok abból a sajátosságból adódnak, miszerint a szocialista országok urbanizmusa kissé megkésett a nyugati államokéhoz viszonyítva, leszögezhető, hogy ami a Sugárutat a szocialista modern várostervezés egyedi példájává teszi, az a történelmi-földrajzi-lokális jelleg átmentése egy reprezentatív jellegű sétányba, amely gyakorlati funkciói mellett – az elnevezését nézve is – a titói korszak mementója. Szabadkán 1974 előtt játszódtak le a legintenzívebb, a központi városrész szövetét átalakító folyamatok, ezzel együtt a Sugárút és környezetének kiépítése is. A terület kiépítése még ma is folyamatban van, azonban a Sugárút képe nem változott. A fent említett 1967-es, a szocialista modern szellemet teljes mértékben képviselő és szinte a teljes belváros lerombolását előírányzó terv végül nem valósult meg.

Az örökölt városszerkezet és épített környezet kontextusában külön térszerkezetet képvisel a Sugárút, ami megbontja ugyan a történelmi központ városképét, de mégsem járt olyan mértékű városszövet-rombolással és átalakítással, mint ami Vajdaság egyes más városaiban végbement.

Újvidék a második világháború utáni időszak stagnálása után rohamos fejlődésnek indult. Közvetlenül a háború után lakosságának csak elenyésző hányada foglalkozott az ipar valamelyik ágazatával, azonban a XX. század második felétől ez a szám nőtt, köszönhetően az ipart célzó fejlesztéseknek, valamint az új városterveknek. A háború utáni időszakban a problémák kiélesedtek: a lakások hiánya, a város Duna felé való bővülését akadályozó vasúti sínek és a rájuk felfűzött ipari létesítmények, a motorizált forgalom dominanciája és a meglévő úthálózat ebből adódó leterheltsége. Mindezek miatt radikális változtatásokat javasolt és valósított meg az 1950-ben hatályba lépő általános városrende-

zési terv (GUP – Generalni Urbanistički Plan). A terv által javasolt fő változtatások, amelyek kihatottak az eredeti városszövetre, meghatározták Újvidék további fejlődését. A város eredeti vasútvonala a város déli részén vezetett a vasúti hídon keresztül át a Dunán, a péterváradai vár sáncái alatt, a pályaudvar délkeleten volt. Ezt a századelőn készült Szesztay–Palóczi-féle városbővítési terv (1910) is meghagyta eredeti helyén, de új vonalat tervezett az ipari csatornához, így megalapozva egy új iparnegyedet.

Az 1950-es általános rendezési terv a város teljes vasútvonalának áthelyezését javasolta. A terven az új folyosó a város északi részére kerül, az ipari csatornához közel, a tervek szerint a teljes városi ipar áthelyezésével az új ipari övezetbe. A csatorna emellett új kapcsolatot létesített a Dunával oly módon, hogy új teherkikötőnek adjon helyet (a teherkikötő terve már az 1910-es terven szerepel). A pályaudvart északnyugatra helyezték. A vasút elkerüli a várost (ma már beépült az északi oldala is), a Dunán egy új vasúti hídon megy át, a Szerémségben a Duna mellett visz a vonala. A vasúthálózat áthelyezésével a városbővítés délre, a Duna irányába fordult (az egykori vasútvonal a mai Bulevar cara Lazara – Lázár cár sugárút). Újvidék közlekedési útvonalai (motorizált és tömegközlekedés) a második világháború után radikálisan megváltoztak. Az 1950-es általános rendezési terv az addig használt sugárirányú úthálózati rendszerről átvezette a várost az ortogonális sémára. Új utak (bár a bulevar szó elsődleges jelentése körút, ezek az utak egyenes vonalvezetésüket tekintve valójában sugárutak, tengelyek, ha nem is egy pontba tartanak) építését irányozták elő a Dunára merőlegesen, a város fejlődésének iránya által meghatározva. Az új városi főutak (Felszabadulás/Oslobodjenja, Mihajlo Pupin, Péter király/Kralj Petar és a Makszim Gorkij utca egy része) váltak a közlekedés fő útvonalaivá, míg az addig zsúfolt utak némelyike teljesen kimaradt a motorizált közlekedés útvonalaiból (Vasút utca /Železnička). Az északi autópályát a város déli kijáratával összekötő három párhuzamos sugárút (ma Mihajlo Pupin, Felszabadulás, Európa) ötlete már az 1950-es tervben is szerepelt. A szabadkai vasútvonal új iránya (észak-dél) és a volt

vasútvonal iránya (nyugat–kelet) által meghatározott sémát tekintették az iránynak, ami szerint az új főutakat a városszövetbe vágták. A vasútvonal és a fő útvonalak áthelyezésével és a város úthálózatának változtatásaival gyakorlatilag a város irányultságát változtatták meg.

6.2. kép: Újvidék új vasúti pályaudvara, tervezők Farkas Imre és Milan Matović. Épült 1964-ben.

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

1964-ben épült Újvidék új vasúti pályaudvara, a tervezők Farkas Imre és Milan Matović voltak. A pályaudvar épülete még évekig az ország legmodernebb pályaudvara volt, írja Vladimir Mitrović az *Arhitektura Vojvodine XX. veka* című munkájában. Az épület három fő egysége a reprezentatív előcsarnok a várótérrel, az éttermet is magába foglaló rész, és a kiszolgáló rész a forgalomirányítás irodáival és egyéb helyiségekkel (raktárak, irodák). A pályaudvar leghangsúlyosabb része az előcsarnok, üveghomlokzata felett a homlokzat síkja elé nyúló nyeregtető-sorozattal (8 nyeregtető alkot cikkcakk-motívumot). Az üveghomlokzat mögött az előcsarnok belmagassága megegyezik a homlokzat belmagasságá-

val. A bejárat sáv felett vasbetonból készült, a konzolosan előnyúló előtetőre ferde fémrudakkal függesztett brise-soleil van, felette kezdődik az összefüggő üvegfal. A főtömb mellett jobbról és balról egy-egy alacsonyabb tömb található. A jobb oldali zárt homlokzatú, nagyméretű órával, a másik üveg ablaktáblás homlokzatú. Az épület mellett környezetének megoldása is funkcionális, egy U alakú utat alakítottak ki az állomás előcsarnokának közelében, hogy megkönnyítsék a pályaudvarhoz való eljutást. Ezt jelenleg csak városi és elővárosi buszok használják az áthaladásához, korábban személyautók és taxik is közlekedtek ott.

6.3. kép: A mai Mihajlo Pupin sugárút, az utat lezáró 1964-ben épült posta épületével (tervezője Dragiša Brašovan). A kép 1965-ben készült.

Forrás: Fortepan / Hunyady József adományozó.

A fent említett főutak közül a Felszabadulás indul a vasúti pályaudvartól, sugárútként összekötve azt a szűkebb belvárossal. Az előző fejezetekben írtuk, hogy Újvidéket a városias belváros és a falusias külváros jellemezte. Az adott főút akkor még külvárosi területeket vágott át, a történeti városszövet jelentős rombolása nélkül.

A mai Mihajlo Pupin sugárút az egykori sugár irányú utak (országutak) kiszélesítésével és összekötésével jött létre, a szélesebb értelemben vett történelmi belvárost átvágva (az út első, hídtól induló szakaszát, az egykori Mária királynő sugárutat /Bulevar kraljice Marije a két világháború között alakították ki). A vonalán számos közigazgatási funkciót betöltő épület épült 1919-től kezdve. Közéjük tartozik a péterváradai vár tengelyében 1964-ben épült posta (tervezője Dragiša Brašovan), ami az út vizuális lezárása.

6.4. kép: Posta, Dragiša Brašovan, 1964

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A sugárút új közlekedési eret vágott az eredeti városszövetbe, hiszen kiépítéséhez Újvidék belvárosának jelentős részét le kellett bontani, közöttük az 1748-ban épült örmény templomot is 1963-

ban. A Duna és a posta épülete közötti szakaszán az 1919 és 1975 között épült épületek kaptak helyet, de megmaradt Baumhorn Lipót szecessziós épülete, az 1908-ban épített Menrát palota is. Az előző fejezetben tárgyalt épületek mellett az északi oldalon az 1954–1962 között épült Irodaház – Duna–Tisza–Duna-csatorna, építészé Branislav Ristić; Irodaház az Ugled áruházzal és mozival, Andrija Šrek, 1971; Bazar áruház, Milan Mihelić, 1972; már 1974 utáni időszakban és nem a Mihajlo Pupin egyenes tengelyében épült, azonban városkép szempontjából meghatározó a Szerb Nemzeti Színház épülete, Viktor Jackijević és Arsa Dimitrijević, 1981. Déli oldalán: lakó- és irodaház, Petar Jankov és Milan Marić, 1970; lakó- és irodaház, Sibin és Milena Đorđević, 1957–1959; Újvidék Önkormányzatának új épülete, Sibin és Milena Đorđević, 1960; közigazgatási és irodaépület, Sibin és Milena Đorđević, 1965; irodaépület (volt Interservis), Miroslav Krsto-nošić, 1968; Posta, Dragiša Brašovan, 1964; Nork áruház, Milan Matović, 1975.

A hatvanas évek elején egyre nagyobb teret hódított az építészet és a környezet együttes értelmezése és kialakítása. A Vajdaságban kialakultak a művésztelepek, a legjelentősebb Topolyán (Bačka Topola).⁴ Nagy Imre és Dévics Imre fogalmazta meg a képző- és iparművészet építészzel és városépítészzel való összefonódásának vezérelvét: „Umesto galerije – Grad-galerija” (Mitrović 2010, 272), azaz kiállítóterem helyett a város a kiállítóterem. Az építészet és a képzőművészet közötti szintézist a vajdasági városokban egyedülként Topolya státútumában rögzítették. A 162-es cikkely szerint az épületek egyes részeit „az építészet és a képzőművészet szintézisének szellemében, az általános esztétikai követelmények teljesítése érdekében” (Tutorov 1988, 372) kell kiképezni. A törvény datálása nem egységes, 1956, 1963 és 1964 is szerepel a szakirodalomban (Tutorov 1988, 371–374 és Mitrović 2010, 273). Topolya után az 1960-as években a szintézis gyorsan elterjedt a vajdasági városokban, ezt a szabadkai Hotel Patria és az újvidéki vasútállomás példája is mutatja.

4 Lásd részletesen Ipacs–Szilágyi–Szlivka 1962.

6.5. kép: Topolya. a) könyvtár falán Ács József munkája (Mozaik, 1960),
b) obeliszk a gimnáziumnál Miloš Bajić munkája (1962)

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A szocialista modernizmus, a titói korszak országos stílusának figyelemre méltó példái nemcsak a politikai-adminisztratív funkciót betöltő városokban, hanem a vajdasági peremvidéken is megtalálhatók. Szabadka esetében legjobb példa erre a tervezett Új sugárút (1963) kezdeti szakasza a mai Szabadegyetem épületével (az egykori Munkásotthon/Munkásegyletem Dragutin Karlo De Negri építész munkája, 1958), valamint a Makszim Gorkij út, a Lazar Nešić tér és a Đuro Đaković utca képezte háromszög az Újvárosháza épületével (Kelemen Sándor, 1961), a társadalmi-politikai szervek székházával, a banképülettel (Dragutin Karlo De Negri, 1963–1964) és a Patria Hotellel (Dragutin Karlo De Negri, 1964).

6.6. kép: Topolya, mozaik a szakközépiskola falán, Miloš Bajić, 1959

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

6.7. kép: A társadalmi-politikai szervek székháza/banképület

Forrás: akvarell – Dragutin Karlo De Negri munkája, 1963 és a fénykép a szerző felvétele, 2013. Utóközlés: Lovra 2014, 141.

Kelemen Sándor mintegy tíz évvel belgrádi képzése befejezése (1950) után tervezte a járás új székházát. 1999-ben Tabaković-díjat kapott. Kelemen szocialista modern építészeti elvei szerint tervezett

épülete az 1944-es bombázásokban megsemmisült épületek helyén, a vasútvonal és felüljáró mellett épült. Az Újvárosháza pillérekre állított toronyépületének lehangsúlyosabb elemei a hatalmas konzollal jelölt bejárat és a tetőterasz előtti, aszimmetrikusan elhelyezett brise-soleil. E két szélső szint között hatalmas függönyfal borítja a keleti és nyugati homlokzatot. A déli és északi homlokzat zártabb, ezt a középfolysókat bevilágító ablakok törik meg. Az Újvárosháza két tömegét kiegészíti Dragutin Karlo De Negri pártszékháza (ma banképület). Az épületek funkciói meghatározzák a területet, a város új adminisztratív központját akarták itt létrehozni. A meglévő városi kontextus folytonossága megtörik: váltják egymást a második világháború előtti és utáni épületek. Az Újvárosháza és a Patria Hotel (ma átépítve) nem igazodik az utca négyzethálójához, az ezáltal felszabaduló tér kialakítása a Patria falmozaikjával a hatvanas évek elejének építészeti-képzőművészeti szintézisét követi.

6.8. kép: Az Újvárosháza épülete, járási székház (Kelemen Sándor, 1961–1964)

Forrás: archív fotográfia a szerzők archívumából és a szerző felvétele, 2013.

Utóközlés: Lora 2014, 138.

1958 novemberében írták ki a pályázatot a mai Szabadegyetem (akkor Munkásotthon – Radnički dom) tervezésére, ami az 1944-ben lebombázott Vojnich-kúria és egy beépítetlen rész – Könyves Tóth szabályozási programjában gyermekkert – területén épült. A pályázaton Dragutin Karlo De Negri terve nyert. A Szabadegyetem komplexuma Szabadka történelmi városmagja egy, az 1944-es bombázások által kialakult üres területének kitöltése, az épület nem igazodik a városszövet elképzelt négyzethálójához. Az épületkomplexum éles kontrasztot teremt a belváros – amit a ferences templom épületegyüttese (Szent Mihály arkangyal templom és Ferences Rendház) vezet be – és az épület előtti tér (parkoló) közvetlen környezetének legnagyobbbrészt a hatvanas években épített épületei között. A komplexum egy hangsúlyos vízszintes tömegből és egy, azt ellenpontoszó toronyépületből tevődik össze, amelyik a Jovan Nenad cár tér vertikális akcentusát képezi, illetve egy tervezett amfiteátrumból, amelynek csak vasbetonváza valósult meg, s azóta elenyészett. A hangsúlyos torony és a két csatlakozó volumen közül a két kiugró az alacsonyabb épületrészekhez tartozik. Egyikük maga a főbejárat előtere a felette elhelyezkedő irodákkal, oktatótermekkel. A négy ablaktábla a két tényleges bejárat között egyenként két vízszintes és két függőleges részre oszlik, az alacsonyabb függőleges részt folytatja a bejárat (nem főbejárat) brise-soleilje. A főbejárat feletti rész, illetve maga a kiugrás felső oszlopai és ablaktáblái sűrűbben váltakoznak, így adva eltérő dinamikát a kiugró résznek, fokozva a téglatestek harmonikus váltakozását. Alaprajzát tekintve az épület aszimmetrikus, ami nem jellemző a szocializmus épületeire. A történelmi belváros közvetlen közelében, a ferences templom és a város szekuláris magjának, a Városházának ölelésében felépült népoktatási, kulturális központot építészete és ideológiai elképzelései teszik szocialista modernné (a jugoszláv hatalomnak és közösségformáló voltának megmutatása). A fohíjtelkek kitöltése utalhat a szocializmusra és a modernre is, de még fontosabb, hogy milyen funkcióval látták azt el.

6.9. kép: A nagybecskereki víztorony-irodaház (Dragutin Novaković, 1964)

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A nemzetközi stílus egy kései vonala közösen jellemzi a szabadkai Újvárosháza (Aleksandar Kelemen, 1961), a szabadkai Szabadegyetem (Dragutin Karlo de Negri, 1958), az újvidéki pos-

ta (Dragiša Brašovan, 1964) és a nagybecskereki víztorony-irodaház (Dragutin Novaković, 1964) építészetét. Ezek az épületek nem teljesen besorolhatók ebbe az irányzatba, amelynek jellemzői az egyenes formák, sík felületek, amelyeket teljesen megfosztottak az alkalmazott díszítésektől, nyitott belső terek és konzolos felépítés, jellemző anyaga az üveg és az acél, általában kevésbé látható vasbetonnal kombinálva. A vajdasági példáknál jellemző a hangsúlyos torony és a kapcsolódó, alacsony épületszárny. Az építőanyagot tekintve változatosak, az újvidéki posta épülete fémszegecsekkel rögzített világos színű kőlapokkal borított, a szabadkai Szabadegyetem homlokzata vakolt, míg a nagybecskereki víztorony homlokzatán az üveg és a kőlapok dominálnak.

6.10. kép: Újvidék, Bazar áruház, tervezője Milan Mihelić, épült 1968–1972. A képen az épület Mihajlo Pupin útra néző homlokzata.

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

Az Újvidék központjában található bevásárlóközpont, a Milan Mihelić által tervezett Bazar áruház a Stoteks kereskedelmi társaságnak készült. Építését 1972-ben fejezték be, ekkor a legnagyobb bevásárlóközpont volt a Vajdaságban. Az épület főhomlokzatával

a Posta épülete felé fordul, déli homlokzatával a Mihajlo Pupin út vonalát követi. A homlokzat két részre tagolódik. Az alacsonyabb, kiugró rész háromsztatú, a földszinten főbejárattal. A két felső szakasz homlokzata üvegezett. Az építéskorabeli felvételeken fekete, nem tükröződő homlokzati üvegeborításon ma a Baumhorn Lipót-féle Menrát palota tükröződik vissza. A másodhomlokzat az alacsonyabb tagozat mögött szintén üveghomlokzat. Az áruház földszintjén vannak a kirakatok, a felsőbb emeleteken, a Mihajlo Pupin sugárút vonalában, váltakoznak az üveg és a kiugró, kőlapokkal borított elemek. Az épület építészeti formanyelve reagált a nemzetközi trendekre. Vladimir Mitrović is kiemeli, hogy ebben az időszakban számos áruház épült, elsőként Újvidéken, Száva-szentdemeteren és Palánkán/Bačka Palanka, majd ezek építését követően már a kisebb, a korszak kevésbé jelentős városaiban is megjelentek hasonló épületek (Mitrović 2010, 281).

6.11. kép: Miodrag Conić és Milorad Milidragović által tervezett verbászi rendőrállomás (1977)

Forrás: Szerzők felvétele, 2021.

A Miodrag Conić és Milorad Milidragović által tervezett ver-bászi rendőrállomás (1977, néhány évvel a kötet időhatárán túl) brutalizmussal rokonítható építészeti formavilága miatt érdekes színfolt a vajdasági építészetben. A brutalista épületeket minimalista konstrukciók jellemzik, amelyek a dekoratív tervezés helyett a csupasz építőanyagokat és szerkezeti elemeket mutatják be. Az egykor lapostetővel tervezett és kialakított rendőrállomás esetében a nyersbeton (látszóbeton) a hangsúlyos. Az épület eredetileg nem volt festve és a felső emeletráépítése sem eredeti.

A szocialista modernizmus már akkor a titóista Jugoszlávia elfogadott művészeti irányzatává vált, amikor még karakterisztikái nem is kristályosodtak ki. Az irányzat a modern építészet alatt elkülönülő trendek olvasztótégelye volt, első időszakát a funkcionális és a nemzetközi stílus jellemezte. Fő időszakában a korszerű anyaghasználat és műszaki megoldások jellemezték, s építészeti formanyelvében ennek különböző megnyilvánulásai az elegáns nemzetközi stílustól a beton brutalizmusig, mindenképpen egy regionális jellegű, szocialista modern építészetet létrehozva. A Vajdaság városainak építészetét tanulmányozva az 1945 és 1974 közötti időszakban – különös tekintettel a kor társadalmi és politikai színterén jelentősebb városokra –, megállapítható, hogy a Vajdaság építésze a vizsgált periódusban az akkori Jugoszlávia építészetének jelentős és szerves részét képezte. Ezt a megállapítást Vladimir Mitrović is alátámasztja a 2010-ben kiadott, *Arhitektura XX veka u Vojvodini* (A XX. század építésze a Vajdaságban) című könyvében. A szocialista modernizmus építészetét nem kezelhetjük kizárólag területi lebontásban, hiszen Jugoszlávia szerb tagköztársaságának egészen átvonuló, állami szinten elfogadott és szorgalmazott kulturális mozgalom volt, illetve ennek építészeti leképezése. „Elméletben nehéz megvédeni a »független« vajdasági építészet téziséét, kivéve tényleges területi sajátosságait és alkotói eredetiségét” (Mitrović 2010, 231). Mitrović külön jugoszláv, szerb és vajdasági építésze-ről ír, ami valójában csak területi tagolódás, az építészeti stílus nem változik. Így ez a rétegezés nem helytálló, hiszen a vajdasági építészek legnagyobb része ekkor tanulmányait

Belgrádban végezte, illetve a nyugati modernizmus szocializmusban is követhető kifejezőmódjait használta fel a tervezésben.

A nagyobb városok és a főváros technológiailag fejlettebbek voltak, mint a peremterületek. A háború utáni első évtized a megújulás időszaka volt, amit Mitrović is hasonlóan definiál: „Posle-ratna obnova i izgradnja (1945–1955)” (Mitrović 2010). Az általa adott időbeli korlát túl szoros, hiszen az időszak feladata volt a háborús foghíjak pótlása, de már néhány esetben megvalósultak a monumentális, egyedi tervezések, a kormány szükségleteit kielégítő intézményi épületek. A háború utáni időszakban a rekonstrukció és középületek építése mellett kiemelt szerep jutott a lakhatás kérdésének. Az átfogó lakásépítési programok és akciók eredményeként számos lakás épült, új negyedek jöttek létre a korszak folyamatosan fejlődő építőtechnológiájának felhasználásával. A programszerű lakásépítés nem közvetlenül a háború után kezdődött, azonban időben túlmutat a kötetünk korszakhatárán. A fejezetben említett Kelemen Sándort (Aleksandar Kelemen) 1985-ben Újvidék város Októberi Díjával tüntették ki a háború utáni újjáépítésben végzett munkásságáért. Munkája eredményeként mintegy 2500 lakásegység épül fel a Vajdaságban, főként Újvidéken, Szabadkán, Pancsován, Nagybecskereken, Palánkán, Bácska Topolyán (Mitrović 1999). A programszerű lakásépítés példájaként említhetjük a szabadkai Sugárút épületeit, amelyeket főként a topolyai Május 1. Építővállalat kivitelezett, de a Vajdaság többi városát is, ahol a lakhatás krízisét ilyen módon kívánták megoldani. Átmeneti időszak az 1955 és 1960 közötti, de ugyancsak átmeneti szakasza a szocialista modernizmus építészetének az 1970 és 1974 közötti is. A megújulás utáni időszak 1970-ig a nyugati modern építészet hatása alatt állt, majd Josip Broz Tito halálával (1980) bezárólag a regionális építészet korszaka következett (Mitrović 2010). A regionális építészetre még mindig jelentősen hatottak a két világháború közötti modernizmus és a kortárs trendek. Az ebben az időszakban jelentkező nemzedék már nemcsak a tagköztársaságok nagyobb egyetemlein és külföldön szerzett diplomát, hanem egy új, a kisebb egyetemek által

kinevelt generáció is megkezdte munkáját. Ez pedig finoman a népi építészet felé is irányította az építészeket, párhuzamosan a változó „nyugati” mozgalmakkal.

Irodalomjegyzék

- Ipacs József–Szilágyi Gábor–Szlivka László (1962): *Dvadeset godina umetničke kolonije u Bačkoj Topoli: monografija [A topolyai művésztelep húsz éve]*. Novi Sad: Forum.
- Jović, Slobodan (2019): Generalni urbanistički planovi kao okvir modernizacije Novog Sada. *DaNS* 85–86. 6–13.
- Lovra Éva (2013): Az 1950-es évek városépítésze és architektúrája Szabadkán: Az első rendezési terv a II. világháború után és más korai építkezések. *Létünk* 77: 3 62–79.
- Lovra Éva (2014): *Szabadka urbanizmusa és építésze 1948–1975*. Újvidék: Forum-VMTT
- Lovra Éva (2018): Városrendezés Újvidéken a 20. század elején. *Építés – Építészettudomány* 46 (1–2): 145–174.
- Mahoney, Kevin A. (2013): *Fifteenth Air Force against the Axis: Combat Missions over Europe during World War II*. Lanham: Scarecrow Press.
- Maldini, Slobodan (2004): *Arhitektura u Srbiji u XX veku. Enciklopedija Arhitekture I*. Beograd: Slobodan Maldini.
- Mitrović, Mihajlo szerk. (1953): *Gradovi i naselja u Srbiji – Razvoj, urbanistički planovi i izgradnja 1946–1951*. Beograd: Urbanistički zavod Narodne Republike Srbije.
- Mitrović, Vladimir (1999): *Aleksandar Kelemen Šaca. Tabakovićeve nagrada za Arhitekturu*. Novi Sad: DaNS.
- Mitrović, Vladimir (2010): *Arhitektura XX veka u Vojvodini*. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine.
- Mitrović, Vladimir (2016): *Iz Istorije kulture i arhitekture. Zapisi jednog istraživača (1994–2014)*. Novi Sad: MSUV.ORG.
- Nikolaevsky, Boris I.–Khrushchev, Nikita S. (1956): *The Crimes of the Stalin Era: Special Report to the 20th Century of the Communist Party of the Soviet Union*. New York: New Leader.

Stanojlović, Aleksandar (2005) Bulevar Mihajla Pupina – od radikalnog ka ortogonalnom gradu. *DaNS* 52. 12–13.

Tutorov, Jasmina (1988): Umetničke kolonije Vojvodine. *Peristil* 31. 371–374.

Szabályzatok, törvények

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1963

Ustav SFRJ iz 1974. <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1974.pdf>

Zakon o prestanku važenja Opšteg zakona o stambenim zajednicama, 1964

Archív tervek és térképek őrzésének helyszíne

Istorijski arhiv Subotica (Történelmi Levéltár Szabadka)

Biblioteka Matice srpske (Szerb Matica Könyvtára)

Dragutin Karlo de Negri személyes archívuma

A kötet szerzői

Lovra Éva, Ph.D. (Topolya, 1984): Egyetemi adjunktus. Debreceni Egyetem, Építőmérnöki Tanszék. Debreceni Egyetem Földtudományok Doktori Iskola oktatója és doktori témavezetője. Okleveles építőmérnök településmérnöki szak (Újvidéki Egyetem Építőmérnöki Kar Szabadka, 2012), építőmérnök M.Sc. (Újvidéki Egyetem Építőmérnöki Kar Szabadka, 2013), műemlékvédelmi szakmérnök (Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, 2022), építészmérnöki tudományok doktora (Pécsi Tudományegyetem, 2017). Fő kutatási területe: városmorphológia, várostervezés-elmélet, mikro-urbanizmus, városszerkezeti konfigurációk összehasonlító elemzése, épített örökség védelme. A Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Állandó Bizottságának állandó meghívott tagja, az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság tagja. Tudományos monográfiák: Szabadka urbanizmusa és építészete a második világháború után 1948–1975 (Forum Könyvkiadó, 2014); Városok az Osztrák–Magyar Monarchiában. Városszövet- és várostipológia 1867–1918 (Terc, 2019).

Bereczki Zoltán, Ph.D. (Miskolc, 1977): Egyetemi adjunktus. Debreceni Egyetem, Építőmérnöki Tanszék. Debreceni Egyetem Földtudományok Doktori Iskola oktatója és doktori témakiírója. Okleveles építészmérnök (Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, 2004), műemlékvédelmi szakmérnök (Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, 2012), az építészmérnöki tudományok doktora (Pécsi Tudományegyetem, 2017). Fő kutatási területe az építészet és a városfejlődés procedurális megközelítése és az épített örökség védelme. A Magyar Tudományos Akadémia Miskolci Akadémiai Bizottság Műemléki, Építészet-történeti és Régészeti Munkabizottság elnöke, civilben punkzenész. Tudományos monográfia: Magasépítés a középkorban: a gótika templomtornyai (Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021).

Lovra Éva – Bereczki Zoltán:
Vajdaság építészete
VAJDASÁG V.

Kiadó:
Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete
Szabadka

Szerkesztő:
Ördögh Tibor

Szakmai lektor:
Szilágyi Mária

Olvasószerkesztő, lektor:
Novák Anikó

Borító:
Kincses Endre

Műszaki szerkesztés:
Bagi Design

Készült a tóthfalusi **Bagi Design** nyomdában 2021-ben.
Példányszám: 200

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Újvidék

72(=511.141)(497.113)"/1974"

LOVRA, Éva, 1984-

Vajdaság építészete / Lovra Éva, Bereczki Zoltán ; szerkesztette Ördögh Tibor. - Szabadka : Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, 2021 (Tóthfalu : Bagi Design). - 234 str. : ilustr. ; 22 cm. - (Vajdaság ; 5)

Tiráž 200. - Bibliografija.

ISBN 978-86-89635-19-5

1. Bereczki, Zoltán [аутор]

a) Архитектура -- Историја -- Војводина -- do 1974

COBISS.SR-ID 56469257